

**Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка**

А.С.Романюк

Політичні доктрини ХХ століття

Навчальний посібник

**Львів
2009**

Рецензенти:

Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім.

М. Драгоманова

Горбатенко В.П., доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В.М.Корецького

Денисенко В.М., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету ім.

І. Франка

Кухта Б.Л., професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту

ВСТУП

У другій половині XIX ст. одночасно із розвитком політичної науки починає формуватися самостійна політикознавча дисципліна – історія політичних вчень. Спочатку її трактували як аналіз політичних концепцій таких мислителів: Платон, Арістотель, Н.Макіавеллі, Д.Лок, К.Маркс та ін. В їхній спадщині виділяли конструкції щодо розуміння сутності влади, держави та механізмів керівництва державою. Поступово перелік питань, на які шукали відповіді у великих філософів і теоретиків політики, збільшувався. Це значною мірою було зумовлене складністю самої політичної практики, необхідністю пошуків відповіді на велику кількість політичних викликів. Результатом цього стало те, що історія політичних вчень почала залучати до сфери власного інтересу не лише «класиків» політичної думки, а й політичні програми, які напрацьовували різні актори. Тобто, поступово відбувалось розширення сфери/поля досліджень, яке сьогодні охоплює поряд з класичними творами великих мислителів, як теоретичні документи, напрацьовані науковцями, політиками практиками, та продукти інституційні, розроблені в межах політичних інститутів: держав, політичних партій – конституції, закони, програми тощо. Досвід розвитку сформулював переконання, що політичні погляди мають певну власну автономію, вирішальним чином впливають на політичну практику в інституційному та особистісному форматах, водночас їхнє вивчення є неможливим без прив'язки до політичної практики, в якій вони реалізуються.

Історія політичних вчень спрямовує свою увагу на вивчення/представлення політичних поглядів/концепцій окремих мислителів, комплекси політичних ідеологій, політичні доктрини тощо. В цьому курсі ми зосередимо свою увагу на політичних доктринах. Термін доктрина походить від лат. *doctrina* – вчення, наука, знання і означає сукупність поглядів, переконань, тверджень, які мають систематизований, цілісний характер і стосуються певної сфери суспільного життя. Політична доктрина є одним із різновидів суспільних доктрин і стосується подій, явищ, процесів політичної сфери. Поняття політична доктрина можна використовувати у вузькому та широкому контексті. У вузькому вона стосується певної частини проблем та явищ здебільшого конкретної ідеології (доктрина природних прав, поділу влад тощо). У цьому випадку політична доктрина конкретизує певну політичну ідеологію, внаслідок чого в конкретній ідеології може бути декілька політичних доктрин. В широкому контексті поняття політична доктрина є синонімом політичної ідеології (доктрина фемінізму, анархізму тощо). Поняття ідеологія ми використовуємо поза контекстом ідеологічного протистояння, яке тривалий час було властиве світовій історії. Отож, за основу беремо підхід, який запропонував Міхаел Фріден, де ідеологію розглянуто у формі понятійної карти політичного світу. Як зазначив автор, ідеології - це відкриті конструкції, тісно пов'язані з політичною діяльністю та мобілізацією, оскільки одним із головних завдань ідеології є «налагодження

мостів між політичною думкою і політичною дією».¹ Саме в широкому контексті ми будемо розглядати політичну доктрину у нашому курсі.

Предмет політичних доктрин - це погляди, оцінки, судження, які сформувалися в суспільстві щодо громадянина, влади, держави, форм правління, стабільності та суспільних змін тощо. Політичні доктрини характеризуються :

- високим рівнем теоретичного узагальнення;
- значним рівнем внутрішньої структуризації;
- прагненням скерувати своїх прихильників на реалізацію практичних цілей.

Серед виділених характеристик наголос, на нашу думку, треба зробити на структурованості, взаємозв'язку поглядів, оцінок, суджень. Такий взаємозв'язок дає змогу отримати комплексну оцінку політичних явищ, практики. Одночасно політичні доктрини досить часто критикують за схематизм, заданість в трактуванні, оцінці політичної дійсності, примітивізм і догматизм.

Функції політичної доктрини:

пізнавальна виявляється у розкритті сутності певних явищ, системи зв'язків, які сформувалися між політичними подіями і процесами. З цієї позиції політичні доктрини пропонують свій варіант трактування політичної дійсності та політичного минулого;

оціночна – багато політичних доктрин, пропонуючи власний варіант оцінки політичної практики сьогодення, або минулого, імпліцитно виробляють або ідеальний варіант політичного устрою, або формулюють його від протилежного. Водночас, доктрини можуть формулювати цілі, які здатні зумовлювати політичні дії;

формотворча – політичні доктрини здатні вирішальним чином впливати на формування політичної системи, окремих її складових, або на конструкцію політичної діяльності у певній сфері (вплив доктрини поділу влад Ш.Монтеск'є на структуру влади в США; доктрин А.Гітлера на конструювання націонал-соціалістичного режиму в Німеччині у 1933- 1945 роках тощо).

Політичні доктрини можуть мати інструментальний характер, оскільки здатні окреслювати механізми та засоби досягнення бажаного результату. Політичні доктрини можна подавати у формі ідеологічного обґрунтування політичної діяльності, або бездіяльності, враховуючи боротьбу за збереження/повалення існуючої політичної влади. Також до певної міри їм властива функція інтеграції громадян навколо певних теоретичних політичних конструкцій. Прикладом може слугувати доктрина соціалізму, ненасильництва тощо.

Дослідження політичних доктрин передбачає вивчення, систематизацію та оцінювання політичних поглядів, оцінок, тверджень в історичному контексті

¹ Freedman M. Ideologies and Political Theory: a Conceptual Approach. – Oxford: Clarendon Press.- 1996. – P.76.

їхнього виникнення та розвитку, а також трактування їх як елемента політичної практики, оскільки вони матеріалізуються в політичних програмах, різних документах і практиці політичних акторів.

У навчальному посібнику ми пропонуємо курс, який викладається протягом декількох років студентам відділення політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Ми не претендуємо на універсальність оцінки/трактування політичних доктрин ХХ ст. Це скоріше суб'єктивний погляд на надзвичайно масштабне явище. Відповідно таких поглядів може бути багато і необхідно, щоб їх було багато. Тому, що без розуміння головних концептуальних положень, характеру індивідуального та інституційного творчого доробку, контексту виникнення та особливостей розвитку політичних доктрин ми не зможемо в повній мірі зрозуміти сутність політичних подій та практики у ХХ ст. і сьогодення. В курсі ми намагались головний наголос робити на характеристиці доктрин другої половини минулого століття.

Оскільки політичні доктрини самі по собі, подібно як і політична практика, досить умовно прив'язані до рубіжних часових показників, як перше січня 1900 та перше січня 2000 років, виділення двадцятого століття є в певній мірі так само умовним. Ми змушені в цілому ряді випадків звертатись до подій, теоретичних положень, праць, які були сформовані/відбулися ще напередодні початку минулого століття. Це ми змушені робити щоб не відбулось концептуального розриву в характеристиці політичної доктрини/доктрин. Так само свій аналіз політичних доктрин ми не обірвали одночасно із завершенням ХХ ст. Оскільки цілий ряд доктрин продовжують активно змінюватись і розвиватися, ми включили відповідні положення до навчального посібника.

Слід зазначити, що при розробці курсу ми брали за взірць компоновку запропоновану британським політологом Ендрю Хейвудом². При цьому ми також враховували творчий доробок багатьох інших західних науковців.

Читач безумовно поставить запитання – чому обрані одні і не обрані інші політичні доктрини? Ми концентрували свою увагу на тих, які справили найбільш потужний вплив на політичну практику у минулому столітті. Індикатором цього впливу для нас слугували політичні партії, організації та об'єднання, які у своїй діяльності спирались/використовували окреслені доктрини. Окрім того, додатковим лімітуючим чинником є можливість, логістика самого навчального курсу, яка примушує надавати перевагу одним темам і пропускати інші теми.

В назві тем курсу ми використали поняття доктрина в множині, оскільки в кожному напрямі одночасно можуть функціонувати близькі і відмінні політичні доктрини. Для багатьох з них також характерна постійна трансформація протягом такого значного періоду часу, як сто років.

² Heywood A. Political Ideologies. An Introduction (3rd edition) – Palgrave Macmillan. – 2003.

Концептуальна логістика розвитку політичних доктрин у XX ст.

Класифікація політичних доктрин

Існує багато підходів щодо класифікації політичних доктрин. Передусім поширеним підходом є поділ відповідно до історичного періоду, коли доктрину створили і вона набула суспільного визнання. Відповідно до цього підходу виділяють доктрини доби античності, середньовіччя, Нового часу, сучасності. Означений підхід передбачає охоплення широких часових періодів у декілька століть, навіть тисячоліття. Подібна періодизація зручна щодо попередніх етапів розвитку людства, коли кількість самих доктрин була незначною і їхнє «життя» вимірювали тривалим періодом. Зазначена систематизація має свої вади, позаяк дуже важко прецизійно визначити часові межі певного етапу (античності, середньовіччя тощо). Крім того, розвиток політичної практики та політичної науки протягом останніх двох віків стимулювали формування з різницею не в століття, а в декілька десятків років, багатьох доктрин. Це призвело до появи систематизації політичних доктрин відповідно до певного сторіччя – політичні доктрини XIX, XX і XXI століть. В цьому випадку ми можемо чітко визначити часові рамки етапу розвитку політичних доктрин та забезпечити адекватну конкретно-історичну прив'язку до умов і практики. Водночас не всі доктрини кореспондуються з окресленими часовими межами – низка політичних доктрин, які сформувалися у XIX столітті успішно перейшли і продовжували розвиватися у XX столітті. Подібний процес простежується і щодо доктрин, які сформувалися у XX столітті й активно функціонують вже у XXI (неофемінізм, екологізм тощо). Варто зазначити, що згадана систематизація передбачає віднесення політичної доктрини до конкретного століття на підставі факту, коли вона вперше сформульована, відповідно розвиватися/функціонувати може в межах того самого століття і протягом наступного/наступних.

Активно поширювалась систематизація політичних доктрин, разом з ідеологією, у системі координат: «лівий» – «правий». Як політичне явище поділ на лівих і правих відбувся у французьких Генеральних штатах 1789 р., коли депутати від «третього стану» (простолюд) сиділи по ліву руку від короля, а аристократія, представники духовенства, які активно його підтримували, розташувались по праву руку від монарха. Саме представники «третього стану» займали революційну позицію, вимагали скинути короля і встановити республіку. З того часу сформувався лінійний спектр оцінки/виміру політичних ідеологій, поглядів, коли крайні ліві та крайні праві позиції визначають межі цього спектра.

Комунізм Соціалізм Лібералізм Консерватизм Фашизм

Рис.1. Лівो–правий лінійний спектр

Протягом тривалого періоду поняття «лівий» означало прихильників радикальних суспільних змін, відповідно «правий» - консерватор, прихильник збереження існуючого стану справ без змін. З появою і розвитком марксизму поняття «лівий» – «правий» набуло чіткого ціннісного виміру, зокрема щодо власності, економіки, рівності, ролі держави тощо. Ліві виступали за державну або змішану державну і приватну власність, регулювання економіки державою, прагнули досягнути високого ступеня рівності між громадянами, особливо у майновій сфері, домагалися активної позиції держави в усіх сферах суспільного життя. Поступово сформувалися суттєві відмінності між комуністами та соціалістами як головними представниками «лівих» політичних сил, коли комуністи зайняли крайню ліву позицію в лінійному спектрі. Діаметрально протилежна позиція щодо виділених індикаторів властива «правим» політичним силам. В їхньому середовищі так само відбулась сепарація на крайньо правих – фашизм/націонал-соціалізм і поміркованих консерваторів. Лінійний поділ вже не давав достатнього пояснення подібностей і відмінностей між основними доктринами/ідеологіями. Зокрема, обидві крайні ідеології комунізм і фашизм мали багато подібних рис у форматі авторитарних/тоталітарних форм устрою. Це призвело до появи пропозиції представлення ідеологічного спектра у формі підкови, коли крайні ліві та праві політичні доктрини демонструють подібність за багатьма позиціями, їх зараховують до авторитарних, і принципово відрізняються від демократичних доктрин – соціалізму, лібералізму та консерватизму.

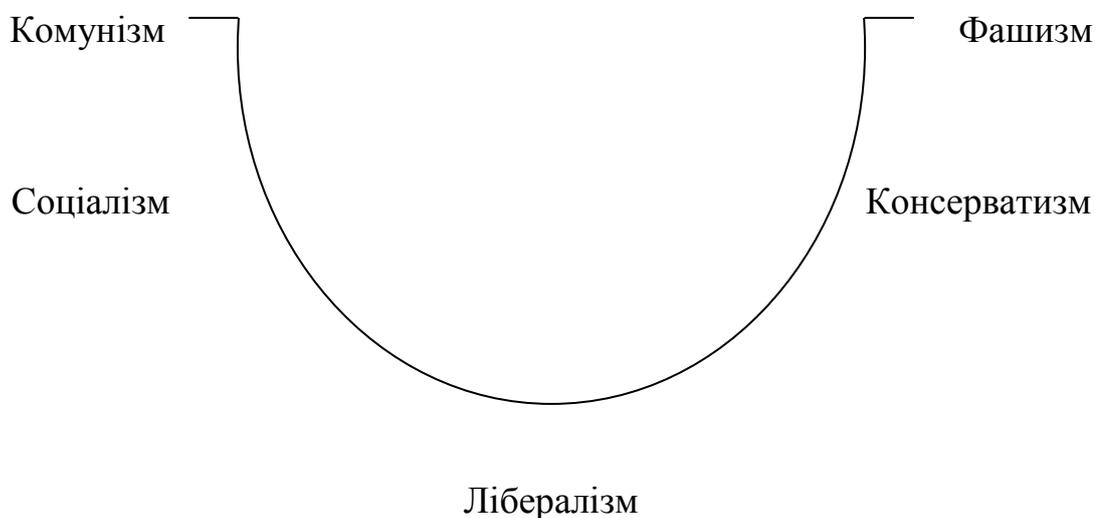

Рис.2. Ліво–правий лінійний спектр у формі підкови

Незважаючи на те, що сьогодні ми стали свідками суттєвих змін в ідеологічно-спекторальному позиціонуванні традиційних лівих і правих політичних сил, зазначений поділ продовжує зберігати свою актуальність. Як зазначив А.Лейпхарт, «ліві» систематично у своїй діяльності прагнуть збільшити зростання публічного сектора економіки, мають більший державний бюджет, більшою мірою проводять політику спрямовану на вирівнювання доходів населення, докладають більших зусиль до зменшення безробіття, акцентують на суспільній освіті, охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги населенню порівняно з «правими».³

Щодо кваліфікації політичних доктрин ми також маємо звернути увагу на конструкцію, яку запропонував М.Фріден. Він виділяє «повні» ідеології, які передбачають цілісне, вичерпне бачення політичної сфери. До таких ідеологій він зараховує лібералізм, консерватизм, соціалізм. А також «розріджені» (thin-centred), тобто такі, в яких розроблено не всі проблеми політичного поля, а лише головні, або лише окремих спектр. До такого роду ідеологій він відносить – екологізм, фемінізм, націоналізм, популізм.⁴ У нашому аналізі ми концентруємо увагу не на повноті аналізу в доктрині політичного, а на визначенні головних концептуальних положень (серцевини), навколо яких формується тіло політичних доктрин.

Також ми зважаємо на те, що самі доктрини постійно еволюціонують, змінюються. Ми звертатимемо увагу на основні якісні зміни, які переважно відбуваються в часі і зумовлені новим класом викликів. Політичні виклики також здатні призводити до формування дещо відмінних доктринальних відповідей у різних країнах. Це не є аксіомою, але в багатьох випадках національні особливості достатньо помітні, що буде зумовлювати необхідність їхнього визначення та врахування.

Основні етапи розвитку політичних доктрин у ХХ ст.

Розгляд конкретних політичних доктрин передбачає певний рівень абстрагування від дії низки чинників. В їхній сукупності помітна роль належить контекстному дискурсу, що виробляється політичною наукою. Формують політичні доктрини не лише вчені, теоретики, але й політичні актори, які діють свідомо, позиція яких залежить від рівня розвитку політичної науки на той момент, а не лише від різного рівня інтересів і актуальних цілей. Перед розглядом конкретних політичних доктрин, на нашу думку, треба звернутися до аналізу домінуючих концепцій у політичній науці, які були властиві ХХ ст. На думку Д.Истона,⁵ розвиток політичної

³ Цитую за Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка. – 2007. – С.65-66.

⁴ Freedon M. Ideologies and Political Theory: a Conceptual Approach. – Oxford: Clarendon Press.- 1996. – P.485-487.

⁵ Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ. – 1997. – С. 10.

науки охоплює чотири самостійні етапи: формальний (правовий), традиційний, або добіхевіоральний, біхевіоральний і постбіхевіоральний. Така класифікація може бути алгоритмом щодо розуміння етапів еволюції та розвитку головних політичних доктрин.

Формальний, або правовий етап був властивий політичній науці протягом другої половини XIX ст. Він відповідав етапу становлення самої політичної науки, відповідно характеризувався домінуючою увагою до вивчення правових засад організації та функціонування політичного простору, який зводився до базових інститутів: держава у форматі уряду, парламенту та багатьох інших головних структурних інститутів, а також політичних партій. У межах цього етапу домінувало переконання, що достатньо лише описати закони, які регламентують повноваження влади, основних політичних інститутів в межах окремої країни і ми отримаємо вичерпне розуміння політичного розвитку цієї країни. Фактично існувала впевненість про відповідність між правовими нормами, які регламентували повноваження політичних акторів і їхньою практичною діяльністю, що зумовлювало домінування формально-легального описового підходу в політичній науці того часу.

Традиційний етап починає формуватися вже наприкінці XIX ст., коли об'єктом наукового аналізу в політичній науці стали поряд з офіційними політичними інститутами також неформальні. Саме в межах цього етапу в сферу політичного аналізу потрапили групи інтересу, а також різні варіанти груп тиску. Зосередженість на формальних і неформальних об'єднаннях детермінувало оформлення в межах політичної науки потужного напрямку інституціоналізму. Представниками "старого інституціоналізму" у першій половині XX ст. були Е.Баркер, Дж.Брюс, Т.Коул, Г.Ласкі, К.Фрідріх та ін. Вони головну увагу у дослідженнях приділяли лише базовим інститутам – державі, владі у форматі трьох головних складових, політичним партіям, бюрократії. Відповідно державу трактували як головний інститут, який був над іншими інститутами меншого порядку. Розгляд цих інститутів мав переважно нормативний характер. Також вивчали зовнішні чинники, які впливали на функціонування цих інститутів. Інституціоналізм завжди відчував на собі певний вплив консерватизму, оскільки в ньому низку суспільних інститутів – монархія, церква, становий характер суспільства – розглядали як первинні, постійні та базові характеристики, які визначали суспільне/політичне життя та індивідуальну поведінку. Вивчення політичних інститутів значною мірою було спрямовано на аналіз системи державного управління. В політологічних дослідженнях незначну увагу приділяли методам дослідження. Здебільшого дослідження мали позитивістсько-описовий характер. Окремий виняток становили представники Чикагської школи, яка сформувалася у 20-их роках у Чикагському університеті навколо Ч.Мерріама. Представники цієї школи активно зверталися до конкретних емпіричних досліджень. Вони обґрунтовували точку зору, що розвиток політичних знань може відбуватися лише за допомогою міждисциплінарних досліджень із застосуванням прикладних політологічних досліджень.

Біхевіоралізм (від англ. behaviour – поведінка) прийшов в політичну науку з психології у 40-і роки. Спочатку набув популярності у США, потім поширився на наукові доробки вчених з країн Західної Європи. У 1945 р. у США було створено “Committee on Political Behaviour”, а у 1950 р. вперше президентом Американської асоціації політичних наук було обрано прихильника біхевіоралізму П.Одегарда. У 50-60-ті роки ХХ ст. він став домінуючим у політичній науці. Його вплив на політологів був настільки значним, що досить часто говорили/писали про біхевіоральну революцію в політичній науці. Д.Істон звернув увагу на концептуальну відмінність термінів «біхевіоризм» і «біхевіоралізм». Поняття «біхевіоризм», на його думку, належить до теорії людської поведінки в психології. Щодо політичної науки треба використовувати термін «біхевіоралістичний».⁶ Обґрунтування коректності подібного підходу він вбачає в особливості біхевіоралістичного підходу щодо аналізу політичних явищ і процесів. Цей підхід концентрується на таких твердженнях:

1). в центрі аналізу повинна бути поведінка, яку можна спостерігати на рівні особи та політичного інституту;

2). будь - який аналіз цієї поведінки треба піддавати емпіричній верифікації.

Відповідно кожен дослідник у межах біхевіоралістичного підходу має конкретно визначити: що він прагне вивчати/з'ясувати, які теоретичні положення будуть взяті за основу; як будуть використані емпіричні дані з метою оцінки отриманого теоретичного положення. Серед прихильників біхевіоралістичного підходу домінує погляд, що емпіричним дослідженням завжди має передувати теоретичний аналіз. На думку Д.Сандерса, теорія є інструментом в емпіричному дослідженні. Оскільки саме теорія дає змогу генерувати гіпотези, які після цього треба тестувати, та визначає формат емпіричних даних, які варто збирати до аналізу.⁷ Одночасно в процесі дослідження потрібно мінімізувати вплив особистих цінностей вченого, який проводить дослідження, та цінностей, які характерні на певному конкретному етапі самому суспільству.

Філософською основою біхевіоралізму став позитивізм О.Конта, зокрема положення щодо розуміння природи емпіричної теорії та щодо питання про фальшивість теорії. В біхевіоралізмі, подібно як і в позитивізмі, є такі критерії щодо оцінки теорії:

- «добра» теорія повинна бути внутрішньо не суперечливою, відповідно вона не може охоплювати твердження, які будуть потребувати додаткового з'ясування;

⁶Істон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М.: МОНФ. – 1997. – С. 13-15.

⁷ Sanders D. Behawioralizm// Marsh D., Stoker G. Teorie i metody w naukach politycznych. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2006.- P.59.

- «добра» теорія, яка належить до певного класу явищ, повинна бути не суперечливою щодо інших теорій, які мають на меті вивчення пов'язаних між собою явищ;
- «добра» теорія здатна генерувати емпіричні прогнози, які можна протестувати за допомогою спостережень.

Наголос на необхідності спостереження та емпіричній верифікації зумовлює характерні властивості біхевіоралістичного підходу. Зокрема, йому властиве переконання щодо безальтернативності систематичного звернення до всіх без винятку суттєвих емпіричних даних, а не щодо довільної/обмеженої кількості емпіричних прикладів. Це означає, що у випадку тестування теоретичного твердження дослідник не може обмежитись окремими прикладами, які мали б підтверджувати теоретичні висновки. Він повинен розглянути всі наявні випадки, які потрапляють під таке теоретичне твердження. Власне з цього приводу особливого значення набули статистичні дані та їхній наступний аналіз у політологічних дослідженнях. Ще однією принциповою властивістю біхевіоралістичного підходу є положення про те, що наукова теорія і/або наукове положення повинні підлягати фальсифікації. Згідно з цим підходом теорія лише тоді буде вважатися науковою, коли вона здатна на основі аналізу емпіричного матеріалу генерувати прогнози, які підлягають наступній фальсифікації. Поняття фальсифікація розглядають як синонім верифікації, наступної перевірки отриманих результатів (повторення за обраною методикою дослідження). Теорії, які не продукують подібних прогнозів, відповідно не треба перевіряти і їх трактують як тавтології (повторення того ж самого).

Активному поширенню біхевіоралізму сприяли: досягнення в природничих науках, зокрема, формування в суспільній свідомості уяви про те, що науковим є той результат, який опирається на аналіз емпіричних даних, кількісних обчислень, який відповідно можна перевірити за заданим алгоритмом; період «холодної війни», коли широкого поширення, особливо у США, набули переслідування за «вільнодумство», що сприяло пошуку науковцями політично нейтральних форматів наукової та викладацької діяльності; швидкі темпи економічного зростання країн Заходу сприяли формуванню уявлень про зменшення значення ідеології в суспільному житті і необхідність вирішення конкретних, прикладних проблем політичного життя.

Структурний функціоналізм подібно до біхевіоралізму набув значного поширення в 50-х роках. На відміну від біхевіорального підходу, який бере початок з психології, структурний функціоналізм походить з соціології. Структурно-функціональний аналіз головний наголос робив на виявленні структури суспільства, або певної його сфери. Принциповою засадою було переконання, що ціле є чимось більшим, ніж сукупність частин з яких воно складалося. Відповідно наголос робили на взаємозалежності складових частин, їхньої єдності та необхідності з'ясувати функціональне навантаження цілого та частин. Т.Парсонс поняття функцій підпорядковує поняттю структури і досліджує функціональні дії, які мали б бути проведені заради

збереження системи. Згідно з ним суспільна система повинна розв'язати чотири головні проблеми: адаптацію (відносини з оточенням); досягнення цілей; інтеграцію та продукування взірців і подолання напруг. В політичній науці застосування підходу сприяло напрацюванню комплексного, системного бачення політичних явищ, зокрема політичних систем. Д.Істон сформулював своєрідну матрицю щодо розуміння політичної системи. Її треба було трактувати як систему взаємодії, за допомогою якої в суспільстві авторитарно розподіляються цінності. Застосування кібернетичного підходу Д.Істоном сприяло введенню в політичну науку під час аналізу системи понять : «вхід», внутрішнє перетворення і «вихід», які характеризують взаємовідносини між системою і оточенням.

Структурний функціоналізм допоміг залучити до політичного аналізу значну групу країн Азії, Африки, Латинської Америки, які отримали незалежність і перебували в ситуації вибору шляхів свого подальшого розвитку. Це дало поштовх появі і наступному розвитку теорії модернізації. Суспільна модернізація охоплює процеси переходу від традиційного суспільства до сучасного, що означало впровадження процесу індустріалізації, урбанізації, розвиток освіти, відповідно занепад традиційних суспільних структур, заснованих на племінних і станових засадах. Політична модернізація охоплює низку реформ політичної сфери, результатом яких є сучасні політичні інститути – парламент, уряд, політичні партії, вибори тощо. З моменту появи теорії модернізації їй був властивий універсалізм, який передбачав, що еволюцію суспільства треба трактувати як всезагальний, універсальний процес. Відповідно, закономірності суспільних змін та етапи розвитку є загальними для всіх цивілізацій, країн і народів. Фактично новим країнам було запропоновано модель лінійно-поступального розвитку, коли за зразок було взято стандарти західної ліберальної демократії. Головними представниками цього підходу є Л.Пай, Дж.Лапаломбара, С.Верба та ін. Промоторами поширення та практичної реалізації теорії модернізації були США та розвинуті західні країни.

Постбіхевіоральний етап розвитку політичної науки починається наприкінці 60-х – початку 70-х років і згідно з оцінками багатьох дослідників триває до сьогодні. Характерною ознакою цього етапу стало розчарування в результатах домінуючого застосування біхевіорального підходу. Значною мірою це стосувалося не здатності політичної науки передбачити цілу низку якісно нових суспільних явищ, які «стали обличчям» 60-тих років. Йдеться про рухи за громадянські права чорношкірого населення США, масштабні демонстрації проти війни у В'єтнамі, виступи студентів у Франції, розвиток неофеміністичного руху тощо. Зокрема, в процесі критики біхевіорального підходу було поставлено під сумнів положення про важливість/необхідність ціннісної нейтральності науковця і самого наукового дослідження.

У межах цього етапу значного розвитку набула теорія раціонального вибору. На відміну від біхевіоралізму та структурного функціоналізму, які базові концептуальні положення запозичили в психології та соціології, ця теорія звертається до концептуальних засад, сформованих в економіці.

Піонером у застосуванні теорії раціонального вибору до вивчення політичних явищ і процесів був Е.Доунс. Вихідним положенням цієї теорії була така теза: коли індивід має на вибір декілька способів поведінки, то переважно він обирає ту дію, яка, на його думку, допоможе йому отримати найбільш вигідний для нього результат. Відповідно, егоїстичні індивіди не завжди будуть брати участь у спільних діях, які мали б бути спрямовані на досягнення спільної мети (спільного інтересу), а будуть керуватися лише власним інтересом. Тобто, теорія раціонального вибору на перше місце в політологічних дослідженнях поставила діючу людину/актора⁸ з його інтересами, відповідно політичні інститути були проголошені вторинними щодо активного індивіда. Теорія свідчила, що «раціональний» вибір/дія з погляду актора не обов'язкові, досить часто може призвести до неочікуваних результатів з огляду на різні причини. Внаслідок цього принципового значення в теорії набула конструкція «рівноваги стратегій», під якою розуміють співвідношення стратегій (по одній на кожного актора) так, коли жоден з акторів не здатен покращити свій результат у випадку зміни ним власної стратегії, якщо не відбудеться адекватної зміни стратегії іншим актором. Тому актори мають взаємодіяти, внаслідок чого виникає взаємозалежність індивідуального вибору кожного з них. Форматом такої взаємодії є правила, або норми, сукупність яких становить поняття інститут. У цьому контексті актори здійснюють раціональний вибір в інституційних умовах.

Головні напрями теорії раціональної дії - теорія «неможливості Ерроу», принцип «медіанного виборця», теорії коаліції та теорія ігор.

Теорію «неможливості Ерроу» сформулював Кеннет Ерроу (1921 -) лауреат Нобелівської премії з економіки (1972). Він у 1951 р. довів теорему, яка сьогодні відома як теорема «неможливості Ерроу» (власна назва – «загальна теорія можливості»). Ця математична модель пов'язана з процесом прийняття групових рішень за умов врахування індивідуальних інтересів/переваг. Суть теореми така: не існує демократичного методу врахування індивідуальних інтересів для трьох і більше альтернатив, який би забезпечував результат, що не суперечить певним логічним умовам. К.Ерроу висунув перелік умов, які сьогодні вважають загальнообов'язковими, коли суспільні рішення приймають шляхом врахування переваг громадян – за допомогою голосування/виборів. По-перше, вибір треба зробити в тій самій системі, в якій сформульована альтернатива вибору. Тобто, під час виборів депутата до парламенту перевагу треба надавати тому кандидатові, який здатний ліпше від інших вирішувати загальні/державні справи, а не тому, хто є кращим серед кандидатів спортсменом, найбагатшим, гарнішим тощо.

⁸ Теорія раціонального вибору замість традиційного для попереднього етапу розвитку політичної науки поняття – суб'єкт використовує термін актор з наголосом на перший склад (від англ. act. – дія). Під актором розуміють того, хто здійснює політичну дію. Внаслідок цього актором виступає громадянин, група й інститут.

Альтернативні індикатори важливі й щодо інших систем – спортивних змагань, економічних рейтингів, конкурсів краси тощо.

По-друге, вибір повинен залежати від індивідуальних переваг виборців, а також повинен бути універсальним. За цієї умови, якщо персональні переваги частини виборців зміняться, то це має знайти своє відображення в суспільному виборі.

По-третє, за умов одноголосного обрання одного варіанту суспільний вибір повинен це відображати і не може бути будь-який інший варіант.

По-четверте, результат вибору не може бути залежним від зовнішніх альтернатив, які не представлені у виборах. Тобто, виборці повинні визначати свої преференції між запропонованими альтернативами на підставі загальних критеріїв, а не під впливом тих або інших груп тиску.

По-п'яте, суспільний вибір є диктаторським, якщо існує агент, чії переваги визначають вирішально цей вибір.

Згідно з теорією Ерроу запропонованим умовам в жодному разі не відповідає демократичний вибір. Результат може бути досягнутий диктаторським або маніпулятивним шляхом. Під маніпуляцією розуміють обмеженість вибору двома альтернативами і не враховано всіх можливих варіантів.

Принцип «медіанного виборця» ґрунтується на попередній теорії, досить часто цей принцип розглядають як ситуацію, коли не всі умови теорії Ерроу працюють. Зазначений принцип - модель щодо системи прямої та представницької демократії, коли прийняття рішення відбувається відповідно до інтересів виборця-центриста (виборець, інтереси якого позиціонуються в центрі лінійної шкали суспільних інтересів). За цієї моделі індивід голосує стратегічно, тобто прагне обрати максимально вигідну позицію в конкретних умовах. Орієнтація на виборця центриста дає змогу охопити більшість виборців внаслідок меншої суперечливості переваг різних груп виборців, ніж було б у випадку орієнтації на конкретний ідеологічний спектр – лівий або правий. Крім того, такий вибір допомагає відкидати крайності, залишати їх поза грою або на маргінесі. Однак, цей принцип не дає підстав врахувати всю сукупність пріоритетів/переваг окремого індивіда. Також для отримання підтримки більшості суб'єкт виборів змушений постійно вносити корективи у власну програму, яка була сформульована перед виборами. Під час виборів президента США така модель передбачає, що кандидат змушений орієнтуватися на два формати медіанного виборця. Перший раз на центриста всередині власної партії, щоб бути висуненим кандидатом від партії на правиборах і другий раз – під час загальних виборів на центристського виборця всередині країни.

Теорію ігор розглядають як метод аналізу рішень під час конфліктної ситуації, яку трактують як гру, поміж принаймні двома учасниками, коли результат гри залежить від дій (стратегій) кожного учасника. Базовою тезою є положення, що учасники – актори мають раціональну поведінку. Відповідно пояснення/розуміння дій акторів ґрунтується на певних моделях, які передбачають, що всі учасники гри будуть діяти оптимально для себе,

тобто прагнути виграти. Кожен актор обирає свою стратегію поведінки, проте результат залежить від поведінки, взаємодії всіх акторів. Розрізняють ігри з нульовою сумою виграшу та ігри з ненульовою сумою. В першому випадку гра матиме нульовий результат, якщо з двох учасників один виграє все, відповідно інший або інші гравці все програють. Для такого типу гри характерно, що сума виграшу дорівнює сумі програшу. Відповідно в іграх з нульовою сумою немає співпраці між гравцями. В іграх з ненульовою сумою передбачена співпраця між гравцями.

Кооперативну та некооперативну поведінку акторів описують за допомогою ігрових моделей: «дилема в'язня», «дилема курчати» тощо.

Модель «дилема в'язня» розробив М.Флуд. Зміст її такий. Двох злочинців затримали у підозрі про скоєння конкретного злочину. З метою проведення слідства їх утримують окремо, щоб вони не могли спілкуватися між собою. Вирішення міри їхньої відповідальності залежить від поведінки кожного з них та їхньої спільної поведінки. Якщо один з двох підозрюваних зізнається і наведе достатню кількість доводів щодо вини свого партнера, тоді його партнера засудять до 10 років позбавлення волі, а того, що зізнався, звільнять. Якщо жоден з двох підозрюваних не зізнається, то кожен з них отримає по 1 року. Коли у злочині зізнаються обидва, то кожен з них отримає по 6 років. Гра свідчить, що спроба кожного з підозрюваних вести себе раціонально окремо від іншого, переважно веде до негативного результату для обох, коли вони обидва отримують по 6 років. Тобто, відсутність співпраці призводить до найбільш негативного результату.

Друга найбільш відома модель теорії ігор – «дилема курчати». Вона належить до моделювання взаємовідносин двох учасників в умовах гострого конфлікту. Назва походить ніби то від реальних ігор, в які бавилися американські підлітки. Гра така: з двох протилежних сторін назустріч один одному по вузькій дорозі їдуть на високій швидкості два мотоциклісти. Кожен з учасників має на вибір лише два варіанти поведінки: звернути, щоб уникнути зіткнення і дати дорогу іншому, в цьому випадку той, хто зверне, вважається боягузом і програє, він є «курчам», або їхати і не звертати, розраховуючи, що суперник схибить і зверне, або існує велика загроза зіткнення і можливого каліцтва, або навіть загибелі. В цій дилемі виявляється принципове протиріччя між ієрархією преференцій індивідуального гравця та раціональністю з погляду обох учасників гри. Оптимальним варіантом для обох є попередня домовленість, результатом якої може бути відмова від участі, або звернення обох, щоб уникнути зіткнення. Інші варіанти стратегії передбачатимуть небезпеку трагічного фіналу для обох. Дослідники теорії ігор доводять, що нераціональність поведінки обох учасників запрограмована нераціональністю правил цієї гри. Найліпший варіант - уникнути подібних ігор (у політиці прикладом такої моделі гри вважається гонка озброєнь, протистояння СРСР і США під час Карибської кризи тощо).

Наприкінці ХХ ст. у політичній науці поширився постмодернізм. Значний вплив на становлення цього підходу мав американський дослідник Роналд Інглхарт (1934 -), який досліджував політичні цінності. На підставі

аналізу досвіду 43 країн світу він дійшов висновку, що відбулася зміна/перехід ціннісної системи людства від матеріалізму до постматеріалізму. Під матеріальними цінностями він розумів вимоги добробуту, фізичної та психологічної безпеки. Пост - матеріальні цінності характеризувалися вже параметрами якості життя, можливістю самореалізації особи тощо. Визначальним чинником формування системи цінностей були умови, в яких відбувається соціалізація певного покоління. Зміна системи цінностей здійснюється, коли до активної діяльності приходить нове покоління, яке соціалізувалося в нових умовах. Постмодернізм асоціюється з культурним детермінізмом. Культура майже повністю визначає досвід людини. Крім того, постмодернізм передбачив відмову від акценту на пріоритетності засад економічної ефективності, бюрократичної раціональності. Наголос робиться на переході до гуманнішого суспільства, де самостійності, багатоманітності та творчості особи надають належний простір. Відповідно постмодернізм виступає з критикою теорії модернізації за її відкрито детерміністичний характер та вестернізацію моделей суспільного розвитку. Представники постмодернізму наголошували, що зв'язок між економікою, культурою та політикою має взаємодоповнюючий характер. Економічній і політичній системам однаковою мірою необхідна підтримка з боку культурної системи суспільства, інакше вони мусіли б опиратися лише на застосування фізичної сили, що само собою є неефективним. У цьому випадку не може йтися про лінійну залежність, а про системний підхід. Щодо географічної складової моделей розвитку постмодернізм стверджує, що насправді модернізація почалася на Заході, але сьогодні цей процес набрав глобального виміру і він не вичерпується лише одним зразком/еталоном, а має багато виявів. Наприкінці ХХ ст. модернізаційні процеси очолили країни Південно-Східної Азії, розвиваючи попередній досвід модернізацій, додавши до західного свій варіант.

У 70-80-х роках минулого сторіччя відбулось концептуальне оформлення нового інституціоналізму (окремі автори використовують поняття – критичний інституціоналізм) як провідного теоретико-методологічного напрямку сучасної політичної науки. Цей напрям, як зазначив К. фон Бейм, розвинувся передусім у межах теорії модернізації, оскільки в цій теорії наголошувалося, що головним чинником суспільних змін є розвиток політичних інститутів.⁹ Прийнятим поглядом є позиція, що поява нового інституціоналізму була критичною та творчою реакцією на здобутки і розвиток біхевіоризму, який вивів на першу лінію проблематику поведінки і відповідно відставив на маргінес дослідження інститутів. Суттєвим чинником стали нові досягнення самої політичної науки. Вивчення процесів демократизації на підставі досвіду боротьби з тоталітаризмом і початок “третьої хвилі” демократизації сформулювали нові параметри

⁹ Klaus von Beyme. Współczesne teorie polityczne. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. - S.90.

дослідження інститутів. В цьому самому контексті треба розглядати зміни, які відбулися у Центральній та Східній Європі внаслідок краху “реального соціалізму”, що призвело до значної трансформації інститутів, які існували у цих країнах і формували нові інститути у перехідних суспільствах.

Новий інституціоналізм або “критичний інституціоналізм” сприяв, на відміну від старого інституціоналізму, залученню до аналізу не лише найсуттєвіших інститутів – держава, уряд, парламент, партії та бюрократія, а й інститутів “другого порядку”, а також неформальних інститутів. Поняття критичний не є другорядним у цьому трактуванні. Воно засноване на постулаті, що відбувається не просте повернення до вивчення інститутів і протиставлення пріоритетності поведінки (що властиве біхевіоризму), а підкреслює, що звернення до категорії політичних інститутів відбувається одночасно з вивченням поведінки діючих політичних акторів, яку переважно вивчають у системі координат теорії раціонального вибору. Тобто, в цьому випадку не відбулося відкидання головних засад біхевіоризму, вони залишаються актуальними і потрібними. На наш погляд, у неоінституціоналізмі відбулося ускладнення самого підходу, коли шляхом синтезу критично й одночасно творчо залучили в новий інституціоналізм підходи біхевіоризму і теорії раціонального вибору, а також багатьох інших попередніх теоретичних концепцій.

Г.Петерс зазначив, що головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, констатують його цілісність і одночасно відрізняють від інших теоретичних концептів є : по-перше, аналіз структурних рис суспільства і/або політики формальних/офіційно прийнятих і неформальних; по-друге, фіксація певної стабільності в часі структур, які розглядаються; по-третє, інститути повинні впливати на індивідуальну поведінку своїх членів і цей вплив може бути формальним і неформальним; по-четверте, інститутам повинна бути властива певна система спільних цінностей, які мають приймати члени цих інститутів.¹⁰

Загальна характеристика, що об’єднує усі існуючі різновиди неоінституціоналізму у певну цілісність, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом політичного життя. Відповідно аналіз політичного простору варто починати з інститутів, а не громадян і соціальних груп. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів і саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів.

Новий інституціоналізм поєднує багатоманітність відмінних підходів. На думку Г.Петерса, можна виділити шість головних напрямів сучасного неоінституціоналізму.¹¹ По-перше, нормативний інституціоналізм. Його

¹⁰ Peters G. Institutional Theory in Political Science. The “New Institutionalism”. – London, New York: PINTER, 1999. – P.17-18.

¹¹ Peters G. Institutional Theory in Political Science. The “New Institutionalism”. – London, New York: PINTER, 1999. – С.19-20.

засновники Дж. Марч і Й.Олсен значну увагу приділяли вивченню ролі норм у формуванні та функціонуванні інститутів та у визначенні індивідуальної поведінки. По-друге, інституціоналізм раціонального вибору, де наголошується, що поведінка є функцією правил і стимулів більше, ніж норм і цінностей. Інститути для цих груп є системою правил і стимулів, дотримуючись яких особи намагаються максимізувати власну корисність. По-третє, історичний інституціоналізм, в якому стверджується, що для розуміння логіки розвитку політики треба визначити початкові рішення, які визначають наступний політичний курс. По-четверте, емпіричний інституціоналізм, який найбільшою мірою є спадкоємцем “старого” інституціоналізму і стверджує, що структура/система управління/влади детермінує відмінності в способі реалізації політики та виборі, який проводить влада. По-п’яте, інтернаціональний інституціоналізм, який стосується інститутів, що функціонують поза національними державними інститутами. По-шосте, соціальний інституціоналізм, який охоплює систему взаємовідносин між державою та суспільством, зокрема інститути неокорпоративізму. Безумовно, жодна з зазначених версій нового інституціоналізму не забезпечує повного і вичерпного розуміння інституційної поведінки, але кожна з них відкриває свій, особливий ракурс такого широкомасштабного явища як неоінституціоналізм. Усі разом вони сприяють його кращому розумінню.

Отже, загальним у зазначених визначеннях політичного інституту є те, що вони (інститути – А.Р.) виступають певним структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві, регламентуючи політичну діяльність. Як своєрідний механізм впорядкування та управління політичними процесами політичні інститути охоплюють структуру/організацію; систему прийнятих в інституті норм, цінностей, або таких, які визнає цей інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами у країні); зразки поведінки/взаємовідносин, відповідно функції, які виконує цей інститут у суспільстві; засоби та механізми, за допомогою яких інститут функціонує. Саме політичні інститути забезпечують стабільність політичної системи і можна розглядати їх як елементи цілої системи.

Новий інституціоналізм, як теоретико-методологічний напрям у політичній науці сформувався на початку 80-х років і перетворився сьогодні у домінуючий напрям. Головною ознакою неоінституціоналізму є те, що політичний інститут вважають центральним компонентом політичного життя. Відповідно аналіз політичного простору треба починати з інститутів, а не громадян і суспільних груп. Політичні інститути – це досить довготривалі та нормативні зразки зв’язків і взаємовідносин, через які відбувається політичне життя. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів, саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів. Неоінституціоналізм поставив на порядок денний питання про необхідність вивчення всієї багатоманітності формальних і неформальних інституційних

форм політичного життя, що дало змогу суттєво збільшити параметри не лише політичних систем, а й політичного знання.

Отже, політична наука протягом ХХ ст. пройшла значний шлях розвитку, який характеризувався низкою якісно відмінних етапів. Кожен з цих етапів одночасно зробив певний вплив на становлення та розвиток політичних доктрин і відчув на собі відповідний вплив актуальних/домінуючих у конкретний момент політичних доктрин. Самі політичні доктрини були своєрідним ланцюгом між політичною думкою, теорією і політичною практикою, виступали конструкцією, яка забезпечує взаємозв'язок і взаємовпливи між ними. Однак їхню роль не можна трактувати тільки технічно, оскільки політичні доктрини відіграють вирішальне значення у формуванні системи політичних поглядів, переконань громадян, що відображається у відповідних політичних діях, або бездіяльності.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце займають політичні доктрини в системі політичної думки?
2. Які суспільні функції виконують політичні доктрини?
3. В чому полягають спільні характеристики та особливості між політичною ідеологією та політичною доктриною?
4. Чим зумовлена еволюція поділу політичних доктрин на «ліві» та «праві»? Наскільки цей поділ актуальний сьогодні?
5. Яку роль відіграли і продовжують відігравати в розвитку політичної думки право та історія?
6. У чому полягала сутність біхевіоральної революції в політичній науці?
7. У чому полягало теоретико-методологічне та політичне значення теорії модернізації?
8. Яке місце в розвитку політичної думки належить теорії раціонального вибору?
9. Визначити спільне й особливе між «старим» і «новим» інституціоналізмом?
10. У чому полягало теоретико-методологічне та політичне значення теорії ігор і розроблених моделей ігор?

Політичні доктрини лібералізму

Загальні характеристики доктрин лібералізму та етапи її розвитку

Термін “лібералізм” походить від лат. слова *liberalis* – свобода, якою користується клас вільних людей, тобто тих, хто не були особисто залежними від феодала, або невільниками (*liber*). В адекватному сучасному контексті його вперше використали у 1812 р. в Іспанії для назви частини депутатів Кортесів, що протистояли фракції, яка була настроєна про феодално та роялістично. Іспанські ліберали під впливом Великої французької революції вимагали створення республіки, прийняття конституції, відділення церкви від держави та запровадження гарантій свободи особи. Оскільки перемогу отримали монархісти, то термін лібералізм став асоціюватися з республіканізмом і радикалізмом, водночас він означав загрозу феодалізму, монархізму та клерикалізму.

Хоча саме поняття лібералізм і сформувалось лише в середині XIX ст., головні положення цієї доктрини активно поширювались з кінця XVII ст. В своєму розвитку політична доктрина лібералізму пройшла чотири етапи:

- 1). класичний лібералізм - охоплює кінець XVII ст. – початок XIX ст.;
- 2). демократичний лібералізм - охоплює початок XIX ст. і до Першої світової війни;
- 3). соціальний лібералізм - охоплює кінець XIX ст. і до кінця 60-х років XX ст.;
- 4). Неолібералізм - бере свій початок від завершення Другої світової війни.

Як бачимо, завершення одного етапу не обов'язково повинно збігатися з початком іншого, в багатьох випадках ми натрапляємо на накладення одного етапу на інший, або співіснування положень двох етапів в той самий час. Це пояснюється тим, що лібералізм досить складно трактувати як доктрину побудовану за одним зразком/стандартом, який є обов'язковим для кожної країни і дослідника. Зокрема, А.Ріан вважав, що важко визначити лібералізм як єдину, цілісну теорію, можливо його треба трактувати як сукупність відмінних між собою лібералізмів.¹² Незважаючи на суттєві відмінності, притаманні кожному етапу та багатоманітність теоретичних концепцій, які діяли протягом кожного з етапів, ми можемо виділити низку загальних характеристик, що мають універсальний характер і властиві лібералізму протягом всього періоду його існування:

- індивід;
- свобода;
- раціональність;
- справедливість;
- толерантність і плюралізм;

¹² Ryan A. *Liberalism //A Companion to Contemporary Political Philosophy/* Ed. E.Goodin & P.Pettit. – Blackwell Publishers Ltd., 1995. – P. 380.

- конституціоналізм;
- демократія.

В добу феодалізму особу трактували як представника певної групи: родини, групи, стану, відповідно особистісні характеристики були детерміновані груповими властивостями. Починаючи від Н.Макіавеллі, поширювався підхід, який став домінуючим у лібералізмі, що в центрі політики повинен перебувати індивід з його потребами та інтересами. Індивідуалізм це переконання, що індивід/особа має пріоритет щодо будь-якої суспільної групи: первинної і вторинної. Особа, її інтереси і потреби повинні бути центральним елементом всіх політичних теорій і політичної діяльності.

Свободу вважають найбільшою індивідуальною цінністю. В лібералізмі одночасно представлені дві концепції свободи – негативна і позитивна. Поняття негативної свободи було властивим класичному лібералізму і передбачало, що особа повинна бути захищена від будь-якого зовнішнього тиску, обмежень передусім з боку влади, держави (свобода слова, переконань, вірувань, зібрань, об'єднань тощо). Єдиним прийнятним обмеженням є права і свободи інших індивідів, які визначають межі особистої свободи кожного індивіда. Позитивна концепція свободи поширилась у ХХ ст. і передбачала створення в суспільстві умов для розвитку кожною особою своїх здібностей, реалізацію самої себе, своєї індивідуальності.

Раціональність передбачає віру в розум і прогрес людства, який засновується на знаннях, що дають змогу не лише адекватно розуміти навколишній світ, а й змінювати його на ліпше. Відповідно раціональність передбачає, що світ побудований розумно і його можна пізнати, оскільки з допомогою розуму ми здатні зрозуміти всі проблеми, які постають перед людством. На цій підставі суттєве значення приділяють дискусіям, дебатам як засобу пізнання, продовження чого є визнання безальтернативності переговорів, з'ясування всіх існуючих поглядів/підходів під час вирішення суспільних конфліктів, криз, напруг, досягнення компромісів тощо.

Поняття справедливості стосується прийнятого в лібералізмі принципу розподілу та рівності. Лібералізм визнає такі варіанти рівності осіб: по-перше, кожна особа від свого народження володіє однаковими з іншими правами та свободами; по-друге, індивіди є рівними незалежно від статі, раси, кольору шкіри, переконань, релігії або суспільного походження (відмова/заборона суспільних відмінностей на підставі станового положення, або володіння титулами); по-третє, декларація рівності шансів щодо роблення кар'єри і щодо невдач. Водночас, лібералізм визнає, що людина від народження не може бути рівною іншій щодо володіння талантами, здібностями. Отже, рівність означає, що кожна людина повинна мати рівні шанси для розвитку своїх відмінних талантів і здібностей. Принцип розподілу передбачає, що більше повинна мати та особа, яка більше працює, досягає ліпших результатів тощо. Одночасно принцип розподілу передбачає визначення суспільством в прийнятний спосіб рішення щодо суспільної

допомоги тим категоріям населення, які мають певні проблеми, що робить їх не рівними щодо інших у реалізації їхнього шансу – неповносправні, неповні родини тощо.

Плюралізм ґрунтується на індивідуалізмі, який декларує, що кожен індивід є особливим, неповторним щодо інших і це створює суттєву перевагу суспільства, яке внаслідок об'єднання багатьох відмінних між собою індивідів характеризується різноманітністю. Індивідуалізм також означає, що кожна особа володіє певним рівнем автономії щодо суспільства як цілого та щодо інших індивідів. Одночасно визнання індивідуальних відмінностей, як позитивної характеристики суспільства, передбачає повагу до нестандартних індивідів, виявів їхніх відмінностей у ідеях, цінностях, поведінці, зовнішніх формах тощо, тобто толеранцію. Різноманітність як ознака ліберального суспільства стосується не лише рівня індивіда, але також і суспільної групи/груп, оскільки відмінні між собою індивіди мають певні спільні характеристики, переважно подібні потреби та інтереси, що повною мірою виявляється на рівні інтересів окремих груп. Індивідуальні та групові відмінності природно породжують конкуренцію на індивідуальному та груповому рівнях. Водночас лібералізм дотримується положення, що прагнення задоволення відмінних індивідуальних і групових інтересів не повинно набувати форми конфлікту, а повинно лише змінювати формат суспільної рівноваги.

Свобода кожного індивіда імпліцитно передбачає загрозу для нього з боку інших індивідів, з одного боку, з іншого – кожен автономний індивід є потенційною загрозою для інших. Внаслідок цього виникає питання про механізми захисту свободи кожного конкретного індивіда. Лібералізм вважає, що таким оптимальним механізмом повинна бути ліберальна держава, яка володіє всіма засобами, враховуючи примус щодо обмеження егоїзму особи та суспільних груп. Становлення самого лібералізму відбувалося в межах перманентної боротьби проти абсолютної влади, що сформувало стійке переконання, що влада/держава завжди повинна бути обмеженою з боку суспільства. Головні інструменти, які дають змогу формувати ефективні межі влади, виступають конституціоналізм, поділ влад та опозиція. Конституціоналізм означає систему обмеження державної влади за допомогою конституції¹³, яку трактують як найвищий в межах конкретної держави закон. Конституція формулює права і гарантії свободи громадян та функції і межі повноважень інститутів влади тощо. Починаючи від Ш.Монтеск'є, важливим механізмом обмеження влади є інститут поділу влад

¹³ Конституція може бути писаною, що одночасно передбачає формальне затвердження як конкретного, цілого документа парламентом країни. Першим писаним документом була Конституція США, яка була прийнята у 1787 р. Сьогодні абсолютна більшість незалежних країн мають писані конституції. Одночасно можуть існувати конституції неписані (Сполучене Королівство) у яких поряд з окремими законами, які мають характер конституційних, важливу роль відіграють традиції та у форматі сукупності законів (Ізраїль), які мають конституційний характер.

на законодавчу, виконавчу та судову для уникнення монополізації влади з боку певної особи, або групи. Досвід США сформулював суттєве доповнення. Три основні влади повинні бути не лише поділеними, але повинні контролювати одна одну і стримувати себе (принцип “check and balance”). Залежно від форми правління поділ влад може мати класичний варіант, коли кожна влада представлена окремим державним інститутом (США), або допускати поєднання декількох влад одночасно (Сполучене Королівство¹⁴). Незалежно від конкретного варіанта загальною, обов’язковою умовою для всіх форм правління є принцип незалежності судової влади від інших влад і інститутів. До ефективних механізмів обмеження влади також належить інститут опозиції, який здебільшого має формат парламентської опозиції щодо уряду та урядової більшості або меншості у вищому законодавчому органі. Саме інститут опозиції дає змогу у Сполученому Королівстві ефективно контролювати та стримувати владу правлячої партії.

Сутність поняття “демократія” безпосередньо пов’язане з етимологією цього терміна і означає “владу народу.” Найбільш лапідарно суть демократії розкрив Президент США А.Лінкольн: “влада народу, через народ і для народу.” Демократія означає, що влада в країні може формуватися тільки народом за допомогою регулярних, конкурентних, загальних виборів, які для того, щоб вони могли бути демократичними, повинні відповідати означеній сукупності вимог/індикаторів. Демократія передбачає, що домінуючим принципом формування та реалізації влади повинна бути воля більшості, здійснення якої повинно відбуватися відповідно до конституції, щоб не допустити встановлення “тиранії більшості”.

Соціальний лібералізм

Боротьба робітничого руху за поліпшення свого економічного та соціального становища, активне поширення концептуальних положень марксизму у другій половині XIX ст. спричинили перетворення соціальних питань у головні питання, на які треба було дати відповідь більшості політичних доктрин/сил того часу. Актуальність такої відповіді додатково стимулювали ще й тим, що до початку XX ст. в більшості промислово розвинених країн все населення чоловічої статі отримало виборчі права і за своєю кількістю трудящі становили домінуючу частину виборців. Додатковим стимулом на початку XX ст. став вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції і значні соціальні зміни, які відбулися в положенні працівників СРСР. Реальні зміни (8 годинний робочий день, ліквідація безробіття, розвиток безкоштовної освіти та медичного обслуговування, пенсійне забезпечення тощо), а також міфи, які супроводжували ці зміни,

¹⁴ У Сполученому Королівстві діє так звана Вестмінстерська модель влади, згідно з якою в умовах виборчої системи відносної більшості та наявності двох домінуючих політичних партій, та партія, яка перемогла на виборах, має більшість у парламенті (законодавча гілка влади), вона ж формує одноосібно уряд (виконавчу гілку влади). Внаслідок цього правляча партія одночасно контролює більшість у парламенті та формує одноосібно уряд.

разом забезпечили ефект приваблюваності першої соціалістичної країни та соціальних перетворень. Ослаблення потенціалу притягальності соціалізму/комунізму вимагало реальних змін у соціальній сфері, що розглядалось як своєрідні “гарантії соціальної безпеки” щодо революції. Додатковим чинником стала Перша світова війна. Величезна кількість солдат з різних сторін фронту воювали за власну державу, а не за конкретного власника. Вони несли значні жертви, гинули і вважали, що після війни держава повинна подбати про них, їхні родини, допомогти їм повернутися до нормального життя і позиція приватних власників не мала цьому перешкоджати.

Перші соціальні програми були започатковані ще напередодні Першої світової війни у Великобританії під час уряду Г.Г.Асквіта (1908-1916), який запровадив пенсії для частини працівників, що досягнули певного віку та допомогу у випадках безробіття. Після революції у Росії в більшості промислово розвинених демократичних країнах уряди запровадили 8 годинний робочий день. Повною мірою конструкція соціальної політики через інтервенцію держави оформилась у США в 30-ті роки під час президентства Ф.Д.Рузвельта (1933 – 1945). В межах “Нового курсу” було запроваджено суспільну допомогу для безробітних, пенсіонерів, дітей, вдів, сліпих. В основі цієї політики було покладено свідоме втручання держави в економіку, що означало відмову від принципу *laissez-faire*,¹⁵ неефективність якого виявилась у зв’язку з Великою господарською кризою кінця 20-х – початку 30-х років, яка призвела до економічного падіння більшості розвинених капіталістичних країн, величезного безробіття, суттєвого зниження рівня життя абсолютної більшості населення.

Головним теоретиком державного інтервенціоналізму, як підстави соціального лібералізму став англійський економіст Джон Мейнард Кейнс (1883 – 1946). Головні його праці: “Кінець *laissez-faire* ” (1926) та “Загальна теорія працевлаштування, процентів та грошей” (1936). Він довів, що рівень економічної активності, відповідно і рівень безробіття залежать від рівня попиту. Зниження рівня доходів працівників веде до зменшення попиту - відтак до падіння виробництва і зростання безробіття. Д.Кейнс вважав, що влада здатна впливати на рівень попиту в країні. Він розглянув два варіанти такого впливу. По-перше, державне фінансування, зокрема будівництво за державним замовленням, веде до створення нових робочих місць у будівництві, в сфері вироблення будівельних матеріалів, транспорті тощо. Відповідно робітники, ті гроші, які вони отримують, використовують на споживання, чим будуть стимулювати виробництво товарів, які вони

¹⁵ Доктрина *laissez-faire* передбачала, що держава не повинна втручатися в економічне життя, вона мала дати змогу приватному бізнесу робити свої справи в господарці країни. Ця доктрина ґрунтувалась на переконанні, що вільний ринок здатний самостійно вирішити всі економічні, в тім числі і соціальні питання, відповідно держава повинна бути мінімальною і її головне завдання - визначити єдині, загальні правила гри і стежити за їхнім дотриманням всіма суб’єктами.

споживають. По-друге, він зазначав, що зменшення державою податків для підприємців буде сприяти вивільненню частини коштів, тому додаткові кошти підприємці будуть вкладати у розширення/розвиток виробництва. Він вважав, що подолати економічні кризи, які вели до росту безробіття, зростання зубожіння мас, не використання економічного потенціалу, можна і треба з допомогою інтервенції держави у спонтанно функціонуюче господарське життя. Державна інтервенція повинна передбачати заохочення державних і приватних інвестицій. Положення теорії Д.М.Кейнса були реалізовані на практиці в межах “Нового курсу” Ф.Д.Рузвельта.

Після Другої світової війни кейнсіанізм став головною парадигмою економічного зростання 50-х – 60-х років у багатьох країнах світу. Саме в цей час соціальний лібералізм остаточно став домінуючим напрямом. Визначальною ідеєю була теза, що поряд з гарантіями особистої свободи громадянина він має право на якісне життя, подолання злиднів, а матеріальний добробут буде виступати умовою свободи індивіда. Додатковими чинниками, що сприяли актуалізації соціальних програм, були:

- суспільне переконання про наявність стійкого зв’язку між розвитком фашизму та кризою вільно ринкового господарства у міжвоєнний період, зокрема щодо впливу безробіття на процес прийняття ідей фашизму та націонал-соціалізму;
- успішний досвід реалізації програми “Нового курсу” Ф.Д.Рузвельта довів, що державні інтервенції в економіку США сприяли подоланню економічної кризи, суттєвому зменшенню безробіття та соціальної напруги і не призвели до зниження рівня демократії;
- великий внесок Радянського Союзу у розгром фашизму, активна участь радянських людей у цій боротьбі, що трактувалося як підтримка політичного режиму, який ліквідував безробіття і створив умови для розвитку своїх громадян;
- значні жертви, які понесли громадяни європейських країн під час гітлерівської окупації, сформували переконання, що мирний час повинен створити рівні умови для ліпшого життя всіх громадян і це має бути головним завданням національних держав.

Соціальний лібералізм в цей період розвивався у форматі доктрини суспільства загального добробуту. Хоча в значній за обсягом літературі використовували відмінні терміни: держава добробуту (welfare state), соціальна держава (social state) та держава, яка надає послуги (service state), всі ці терміни стосувалися того самого явища і реальна відмінність між ними полягала в акцентах, наголосах, або домінуючому куті зору. Головні ознаки держави загального добробуту за умов демократичного характеру суспільства та збереження приватної власності такі:

- інтервенція держави в економічне життя національних держав у різноманітних формах: планування господарського розвитку;

страхування від економічних криз; проведення програм, спрямованих на обмеження безробіття;

- розвиток соціальних функцій держави, зокрема шляхом впровадження програм освіти, медичного обслуговування, допомоги сім'ям тощо;
- реалізація принципів суспільної справедливості та “рівних шансів” за рахунок впровадження прогресивного оподаткування, вирівнювання рівня життя найбільш слаборозвинених та найбільш розвинених регіонів, запровадження систем адресної допомоги певним соціальним та етнічним групам тощо.

У форматі конструкції соціального лібералізму були витримані: програма “Нові горизонти” президента США Дж.Ф.Кеннеді (1961-1963), в межах якої було створено Корпус миру, збільшена мінімальна заробітна платня, лібералізована система соціального страхування, прийнято закон про житлове будівництво, щодо перепідготовки робочої сили та виплат допомоги тимчасово не працюючим. Соціальну спрямованість мала і програма “Великого суспільства” президента США Л.Б.Джонсона (1963-1969) завданням якої було проголошено подолання злиденності. В її межах у 1964 р. було прийнято Акт про громадянські права, що ліквідував расову сегрегацію на Півдні США, було запроваджено державну медичну страхову систему (Medicare). Серед дослідників, які суттєво вплинули на формування концептуальних положень доктрини соціального лібералізму варто назвати Джона Кеннета Гелбрейта (1908 – 2006). Головні праці: “Суспільство достатку” (1958), “Нове індустріальне суспільство” (1967), “Економічні теорії і завдання суспільства” (1973). В своїх працях він дійшов висновку, що американський капіталізм повинен розвиватися у напрямі змішаної економіки, яка поєднувала б елементи приватного виробництва й активної соціальної діяльності держави. Це мало б призвести до якісних змін у самій сутності капіталізму, який мав би стати понадкласовим, тобто загальнонародним. Дійти до цього результату можна було з допомогою трьох революцій, які рекомендували високорозвиненим державам: революції у відносинах власності через процес демократизації власності шляхом продажу акцій, облігацій працівникам; революції управління, яка мала б відбутися внаслідок передачі економічної влади з рук власників до рук менеджерів і революції доходів, внаслідок отримання працівниками частки прибутку підприємства, в тім числі внаслідок володіння акціями.

Неолібералізм

Концептуальне оформлення положень неолібералізму розпочалося ще до початку Другої світової війни і фактологічно його пов'язують дослідники з Колоквіумом У.Ліпмана, який відбувся у 1938 р. в Парижі. Колоквіум було присвячено дискусії з приводу виходу в світ у 1937 р. праці У.Ліпмана “Добре суспільство.” Учасники дискусії дійшли висновку, що найбільшою суспільною загрозою треба вважати зростання державного

інтервенціоналізму в справі економіки власних країн. Державне втручання вони кваліфікували як перемогу колективізму над індивідуалізмом, що ставило під загрозу саму сутність лібералізму. За підсумками колоквиуму було створено Міжнародний дослідницький центр відновлення лібералізму, який був покликаний вивчати сутність і загрози лібералізму. Проте світова війна зашкодила діяльності центру і роботі у зазначеному напрямі самих дослідників. Вважається, що швидке і масштабне поширення соціального лібералізму після завершення війни було головним подразником оформлення неолібералізму. Неолібералізм, або консервативний лібералізм, представлений, здебільшого такими напрямами: ліберальний реалізм, “Австрійська школа”, “Чикагська школа”, теорія суспільного вибору та лібертаріанізм.

Головним представником *ліберального реалізму* вважають Уолтера Ліпмана (1889-1974) – видатного американського публіциста, соціолога. Його праці: “Холодна війна” (1947) та “Добре суспільство” (1937). Він вважав, що економічні закони діють постійно і незмінно, тому неможливо намагатися їх відкоригувати в тій, або іншій мірі. Згідно з ним будь-яка корекція вела не до поліпшення економічної та суспільної ситуації, а до посилення залежності індивідів від держави, обмеження свободи громадян. Сутністю лібералізму була боротьба проти будь-яких форм обмеження свободи громадян, тому державна інтервенція в економічне життя була несумісна з головними засадами лібералізму. Він також наголошував, що свобода індивіда не може залежати від волі більшості, навіть коли ця воля представлена владою, яку підтримує більшість населення на виборах. Людське суспільство складається з індивідів, які володіють індивідуальною ініціативою та відповідають за власну долю.

Назва напрямку “Австрійська школа” зумовлена країною, з якої походили головні представники – вони були змушені виїхати з Австрії внаслідок поширення націонал-соціалізму у Європі. Засновниками школи вважають: Л. фон Мізеса та Ф. фон Хайека. Людвіг фон Мізес (1881 – 1973) народився у Львові, заснував Австрійський інститут дослідження бізнес циклів, об’єднання Монт-Пелерін¹⁶, протягом 1945-1969 рр. працював в університеті Нью Йорку. Головні праці: “Соціалізм: економічний та соціологічний аналіз” (1922), “Людська діяльність: трактат по економіці” (1940). Він критично виступив проти планової економіки та державної інтервенції в господарське життя, вважаючи, що ці дії в жодному разі не є свідченням раціональної економіки. На його думку, навпаки вільний ринок і приватна власність становили/відповідали взірцю раціонального господарського життя. Лише за умов вільного ринку створювались можливості свободи кожного громадянина та можливості вільного вибору

¹⁶ Міжнародна асоціація економістів прихильників вільного ринку. Свою назву отримала від швейцарського селища де у 1947 р. відбулося перше зібрання прихильників ліберальних засад в економіці. З’їзди відбуваються один раз на два роки. На сьогодні у складі об’єднання нараховують біля 500 чоловік. Об’єднання вважається материнською структурою для більшості міжнародних неоліберальних дослідницьких структур/центрів.

громадянами цілей і засобів, потрібних для досягнення цих цілей. Він підкреслював, що свобода індивіда закінчується там, де починається втручання держави у вільний ринок. Таке втручання жодною мірою не відповідає базовим цінностям лібералізму.

Фрідріх фон Хайек (1899 – 1992) викладав у Лондонській школі економіки і політики, Чикагському університеті, пізніше у багатьох європейських університетах, у 1974 р. отримав Нобелівську премію у сфері економіки. Його праці: “Дорога до невільництва” (1944), “Конституція свободи” (1960) та тритомна праця “Право, конституційна творчість та свобода” (1973, 1976, 1979). Він заперечував коректність використання додатку “нео” щодо свого доробку в доктрині лібералізму, наголошуючи, що він домагався повернення до засад класичного лібералізму і в жодному разі не формував новий варіант лібералізму.

На його думку, найбільшу суспільну небезпеку становили ідеї суспільної справедливості. Він вважав, що така ідея є нереальною, оскільки справедливою може бути поодиноким особа, але не суспільство. Тому заяви про суспільну справедливість виступали демагогією і були спрямовані на знищення свободи. Політична свобода була можливою лише за умови існування вільного ринку.

Умовою реалізації можливостей індивідів мало стати право. Відповідно головною функцією держави мало бути створення правових меж, які не повинні бути залежними від волі більшості. Вони мали бути обов’язковими для кожного суспільства. Ними були: свобода особи, приватна власність, поділ влад і принцип уряду права. Право не повинно було слугувати досягненню певних завдань, а мало бути формою, з допомогою якої держава давала змогу громадянам реалізовувати власні інтереси. Він також наголошував, що ліберальне суспільство мало гарантувати громадянину свободу та можливості досягнення різнорідних цілей, відповідно суспільство повинно було бути плюралістичним. На його думку, лібералізм відрізнявся від консерватизму тим, що він, навіть усвідомлюючи різну вагу суспільних цінностей, ніколи не буде накидати суспільству власну шкалу переваг. Його принциповою позицією було твердження про те, що для ліберала ні моральні, ні релігійні, ні будь-які інші ідеали не можуть бути предметом примусу. Отже, ліберальна держава у своїй діяльності повинна якомога менше використовувати примус.

Напрямок “Чикагська школа” пов’язаний із доробком вчених, які працювали у Чикагському університеті. Головним представником цього напрямку був Мілтон Фрідман (1912 - 2006), який у 1976 р. отримав Нобелівську премію у сфері економіки. Найвідоміша праця - “Капіталізм і свобода” (1962). Він вважав, що існувало лише два способи координування людської діяльності: тоталітарний контроль і вільний ринок. Вільний ринок він розглядав як базовий метод організації суспільного життя, а не лише як засаду організації економіки країни. Він заперечував необхідність державного контролю, вважаючи, що контроль завжди веде до обмеження ринку. До порушень свобод громадянина зараховував всі соціальні програми,

які застосовували тогочасні держави – від різноманітних форм допомоги найзлиденнішим верствам до системи прогресивного оподаткування. Систему прогресивного оподаткування він вважав несправедливою. М.Фрідман наголошував, що без економічної свободи неможлива свобода політична та індивідуальна. Згідно з ним кожна людина мала право на помилку, тому будь-яка спроба усунення перешкод (система страхування, різні варіанти суспільної допомоги) були фактичним обмеженням свободи прийняття рішень і відповідальності стосовно власної долі. Завдання влади полягало у визначенні правил гри, а не у самостійній участі у цій грі. Він також критикував необмежену демократію, оскільки вважав, що не всі проблеми можна було передавати на вирішення волі більшості, внаслідок того, що це могло поставити під загрозу свободу індивіда.

У 70-х роках у межах неолібералізму оформлюється самостійний напрям – школа суспільного вибору (public choice school). В її межах була розвинена теорія суспільного вибору, яка також відома під іншою назвою – економічна теорія політики. Прихильники цього напрямку активно використовували принципові положення класичного лібералізму, акцентуючи свою увагу на питаннях розвитку вільного ринку та засадах свободи особистості. Головний представник цього напрямку - Джеймс Буханен (1919 -) професор економіки, автор праць: “Між анархією і Левіафаном” (1975) та “Свобода, ринок і держава. Політична економія у 80-их роках” (1986). Він вважав, що індивіда треба трактувати через право як вільну і рівну щодо інших істоту, яка здатна самостійно визначати власну систему цінностей на підставі особистого досвіду. Властивістю кожного індивіда є прагнення досягнути максимальної користі для себе. Завданням політичної теорії було конструювання такого політичного ладу, який би був здатен спрямувати егоїстичні прагнення індивідів до спільної користі. На його думку, економічні механізми/регулятори мали універсальне значення і поширювалися не лише на сферу економіки, а й на ціле суспільство, зокрема політичну сферу. Суспільний вибір він розглядав як різновид “політичного попиту” з боку громадян-споживачів. Державу, внаслідок цього він трактував як сторону, що пропонує “політичні пропозиції.”

З 60-х років у політичній теорії набув поширення термін лібертаризм. На початках його використовували для означення всіх різновидів американського неолібералізму другої половини ХХ ст. У лібертаризмі головну увагу приділяли свободі особи, яку трактували у форматі негативної свободи. Розширення індивідуальної свободи можна досягнути за рахунок скорочення сфери відповідальності держави, оскільки саме держава є головною загрозою свободи особи. Мінімальна держава передбачає і мінімальне правове регулювання, яке б передбачало лише запровадження правових норм, що мали б обмежувати індивіда лише в діях, які будуть передбачати загрозу свободі іншого індивіда (вбивство, крадіжка тощо). Водночас суспільство не повинно було обмежувати дії індивіда, спрямовані ним проти самого себе (алкоголь, наркотики, самогубство тощо).

Представники лібертаризму визначають вільний ринок як універсальний механізм організації та функціонування суспільства. Вони обстоюють мінімальний вплив державної влади на життя індивіда, навіть до повної ліквідації цього впливу і заміни його механізмами вільного ринку. Лібертаризм прийнято поділяти на поміркований і радикальний. Концептуально поміркований лібертаризм близький до положень демократичного (класичного) лібералізму. Його прихильники вимагають мінімалізації державних функцій, але не повної їх ліквідації. Головну увагу приділяють з'ясуванню механізмів, які забезпечують демократичний розвиток суспільства. Держава повинна реалізовувати лише мінімальні за кількістю соціальні програми і вони повинні ґрунтуватися на повазі свободи переконань, слова та діяльності індивіда навіть у складних, контраверсійних ситуаціях як питання абортів, самогубства тощо. Визнавали значення держави у розвитку нових технологій за умови, якщо вони не шкодили навколишньому середовищу. Водночас висувалися вимоги обмеження податків і державних видатків. До головних представників цього напрямку належить Роберт Нозік (1938 - 2002), американський науковець. Його праця - "Анархія, держава та утопія" (1974). Він активно звертався до творчої спадщини Дж. Локка та багатьох інших представників класичного лібералізму. На його думку, право власності має мало не абсолютне значення, якщо власність отримана законним шляхом або справедливим способом була перенесена з однієї особи на іншу. Виступав з вимогою побудови мінімальної держави, яка повинна встановити мінімально можливі податки. Був проти здійснення державою перерозподілу доходів і проти проведення соціальної політики.

Радикальний лібертаризм характеризується крайнім трактуванням головних положень лібералізму. Головний представник - Мюррей Н. Ротбард (1926- 1995) професор економіки університету Лас Вегас у США, автор праць: "Людина, економіка і держава" (1962), "Влада і ринок" (1970) та "Про нову свободу" (1973). Останню працю вважають своєрідним маніфестом радикального лібертаризму. Він розглядав свободу як абсолютну цінність, подібно до анархізму, внаслідок чого окремі дослідники відносять його погляди до анархо-капіталізму. Всі індивіди рівні щодо свободи та права власності, тому кожен індивід повинен самостійно дбати і відповідати за власну долю. Варто ліквідувати будь-яку форму примусу і дозволити людям жити в умовах необмеженої свободи на засадах добровільної співпраці. Державу він трактує як абсолютне зло, оскільки вона утримується за рахунок крадіжок, в такий спосіб він розглядає податки. Тому М. Ротбард припускає можливість цілковитої ліквідації держави як самостійного інституту і замінити її нічим не обмеженою системою вільного ринку. Відповідно послуги, які традиційно надає держава (внутрішня і зовнішня безпека, управління тощо), мали би виконуватися приватними структурами, коли виконавець визначався би на вільному ринку.

Розвиток лібералізму у 90-ті роки ХХ ст.

Падіння комуністичних режимів у країнах Південної та Східної Європи, СРСР у 1989-1991 роках поклало край довготривалій конфронтації на теоретичному та ідеологічному рівнях між доктриною комунізму і лібералізму. Лібералізм став домінуючою політичною доктриною не лише серед традиційних демократичних країн, але й в колишніх країнах реального соціалізму, все більший вплив він мав на всіх інших континентах. Це дало підстави Френсісу Фукуямі (1952 р.н.) у праці “Кінець історії та остання людина” (1992) сформулювати висновок про “кінець історії” та повну й остаточну перемогу ліберальної демократії. Зокрема, він констатував, що ліберальна демократія почергово отримала перевагу над монархією, фашизмом і на кінець – комунізмом. Відповідно це призвело до остатньої фази ідеологічної еволюції людства та сприяло конституюванню оптимальної форми урядування, яка засновувалась на засадах ліберальної демократії. Однак в умовах, здавалось би, повного домінування доктрини лібералізму, коли жодна інша політична доктрина/ідеологія була не в стані створити конкуренцію, перед суспільством повстала низка нових викликів, які ставлять під сумнів багато традиційних ліберальних цінностей і вимагають адекватної відповіді. Серед них передусім треба виділити виклик глобалізації, взаємозв'язок між вільним ринком та особистою свободою і демократією та проблему плюралізму/багатокультурності.

Глобалізація є складним процесом, в межах якого національні держави стають у все більшій мірі взаємно пов'язаними та залежними, що провокує цілу низку питань/проблем щодо теорії та практики лібералізму. В багатьох випадках глобалізацію пов'язують з транснаціональними корпораціями, які підтримують міжнародні інститути: Світова Організація Торгівлі (WTO), Міжнародний валютний фонд, котрі у все більшій мірі домінують над національними державами та громадянами цих держав. Подібні корпорації трактують цілий світ як єдиний ринок, відповідно національні норми поширюються на них досить умовно. Низка проблем набуває планетарного характеру і вимагають не національних дій, а колективних, цілого світового співтовариства. Прикладами цього є: глобальне потепління, зменшення шару озону, міграційні процеси, торгівля наркотиками, міжнародний тероризм, епідемія СНІДу тощо. Відповідно ці та багато інших проблем стають предметом діяльності міжнародних інститутів: ООН, Велика 8, Європейський Союз тощо. Отож, є підстави стверджувати, що автономія або національний суверенітет держав, зокрема щодо прийняття рішень та регулювання національних політичних процесів ставляться під сумнів. Найдетальніше сутність “диспропорцій” між формальним авторитетом держави і реаліями глобалізму сформулював англійський політолог Девід Хелд (1951 р.н.). По-перше, він говорить про диспропорцію між формальною державною владою та актуальною системою виробництва, розподілу та обміну, яка багатьма способами веде до обмеження влади або визначення меж державної політичної влади; по-друге, диспропорція між значною

сукупністю міжнародних організацій та інститутів, які створено з метою регулювання певних проблем, що мають загальний характер, і комплексними політичними проблемами, коли міжнародні організації стають автономними одиницями і підкоряються власній логіці розвитку і не завжди в стані швидко реагувати на нові проблеми; по-третє, диспропорція, яка виникає внаслідок постійного тиску міжнародного права на державний суверенітет.¹⁷ Ці та інші “диспропорції” ведуть до того, що демократичні механізми прийняття рішень у межах національної держави опиняються не дієвими, оскільки обов’язкові для громадян країни рішення приймають за її межами і контролювати та впливати на процес прийняття подібних рішень вони не мають змоги. Відповідно громадяни не знають як це відбувається, наскільки процес прийняття рішень демократичний, проте вони повинні підкорятися і їх виконувати.

Наступним викликом стало питання взаємозв’язку між особистою свободою, демократією та вільним ринком. Протягом значного періоду часу цей взаємозв’язок розглядали майже як універсальний. Зокрема, в межах теорії модернізації декларувалося, що означені характеристики є показниками переходу від авторитарного режиму до демократичного, оскільки це відповідало досвіду європейських країн та США і передбачало, що економічний ріст безпосередньо пов’язаний із розвитком особистої свободи та демократії. Однак швидкий економічний ріст багатьох країн Азії, які запровадили засади вільного ринку, не був пов’язаний із відповідним розвитком особистої свободи та поширенням засад демократії. Стан особистої свободи, її обмеження з боку держави відповідали характеристикам авторитарних держав. Подібна ситуація швидкого економічного розвитку, високих економічних показників, які ґрунтувалися на засадах вільного ринку і суттєвих обмежень особистої свободи не була короткотривалим моментом у розвитку цих країн, а стала тривалим періодом (Китай, Південна Корея, В’єтнам тощо).

Засада індивідуалізму імпліцитно пов’язана у лібералізмі з плюралізмом, повагою на суспільному та індивідуальному рівнях до відмінностей. Сьогодні як різновидність плюралізму розглядають багатокультурність, зміст якої полягає у створенні рівних умов для виявлення та розвитку різних, відмінних між собою культур у межах однієї країни. Відповідно це передбачає повагу до носіїв відмінних культур. З початку 90-х років європейські країни стали об’єктом активної імміграції. Внаслідок цього в багатьох країнах швидкими темпами стала збільшуватися частка іммігрантів, особливо з країн Африки та Азії. На відміну від іммігрантів з країн Східної та Південної Європи, які досить швидко інтегрувалися в культурне середовище і належали до християнської цивілізації, нові іммігранти, навіть якщо й проживали значний період у країні нового перебування, не інтегрувалися в її культурне середовище, а зберігали

¹⁷ Held D. Democracy, the nation state and the global system// Political Theory Today. Ed. D.Held. – Cambridge: Polity. – 1991. – P. 214, 216,218-220.

відданість власній культурі. Це призвело до оформлення в багатьох європейських країнах протягом кінця 90-их – початку нового століття/тисячоліття потужних рухів антиіммігрантського спрямування. Виникав парадокс, коли громадяни європейських країн, які визнавали ліберально-демократичні цінності, в нових умовах почали підтримувати анти-іммігрантські політичні партії крайньо правого спрямування. Протягом першого десятиріччя XXI ст. всі європейські країни прийняли досить жорсткі закони, покликані регулювати/обмежити імміграцію, в межах яких було поставлено під питання багато традиційних ліберальних цінностей.

Отже, політична доктрина лібералізму протягом значного періоду часу свого існування зазнала суттєвої трансформації. Поява і розвиток соціального лібералізму та неолібералізму, в значній мірі, були зумовлені потужними суспільними викликами. Актуальні проблеми сьогодення формують нові системи викликів. Проте політична доктрина лібералізму у своїх «відповідях»/ у своєму розвитку постійно дотримується ключових засадничих положень: індивідуалізм, свобода, раціональність, толерантність і плюралізм, конституціоналізм та демократія.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть взаємозв'язок між «негативною» і «позитивною» свободою.
2. У чому полягає суть конституціоналізму як ознаки/індикатора сучасного лібералізму?
3. Поясніть, чому протягом 50-60-х років XX ст. у межах доктрини лібералізму розвивались соціальний лібералізм і неолібералізм?
4. Що спільного й особливого між соціальним лібералізмом і неолібералізмом?
5. Які соціально-економічні та політичні чинники зумовили формування неолібералізму?
6. У чому полягає суть принципу *laissez-faire* в соціальному лібералізмі та неолібералізмі?
7. Що спільного і які особливості між поміркованим та радикальним лібертаризмом?
8. Як впливає на сучасний лібералізм глобалізація?
9. Яке взаємовідношення індивідуалізму та політичного плюралізму на рубежі XX та XXI століть?
10. В чому полягають перспективи та проблеми подальшого розвитку лібералізму на початку XXI ст.?

Політичні доктрини консерватизму

Загальні характеристики доктрини консерватизму та етапи її розвитку

Поняття консерватизм бере своє походження від латинського терміну “conservare”- збереження, стан без змін. Як сукупність концептуальних положень консерватизм сформувався в контексті суспільної реакції на сам факт і результати Великої французької революції та поширення процесів модернізації в країнах Європи. У сучасному форматі термін вперше було вжито у Франції у 1820 р. в журналі “La Conservateur,” який видавав Р.Шатобріан. Загальною спрямованістю публікацій журналу була пропаганда ідей реставрації монархії та відновлення ролі костелу/церкви (клерикалізм). У Великобританії аналогічний контекст цього терміну було застосовано у 1830 р., коли партію “торі,” яка трактувалась як партія порядку, назвали “консервативною.” З середини ХІХ ст. поняття набуло загального характеру і використовувалось для означення поглядів окремих особистостей, суспільних груп, які були протилежними/опозиційними щодо спадкоємців якобінців, що було синонімом – революціонерів, які виступали за повалення монархії і встановлення республіки, були за ліквідацію станового характеру суспільства, за відокремлення церкви від держави і зменшення ролі церкви в суспільному житті. Також консерватори виступали проти політики індустріалізації, яка вела до занепаду аграрного виробництва (в аграрному секторі домінувала аристократія) тощо. Таким чином консерватори були головними опонентами лібералізму в теорії і практиці. Поява і стрімке поширення марксизму/соціалізму сприяла тому, що консерватизм з кінця ХІХ ст. почав розглядати останній як свого головного опонента. Наявність спільного з лібералізмом ворога призвела до суттєвого зближення консерватизму і правого лібералізму і розпочало тривалий процес подолання протистояння між консерватизмом і лібералізмом, більше того цей процес характеризувався поступовим проникненням/оволодінням консерваторами багатьох положень лібералізму.

Консерватизм, подібно як і більшість інших політичних доктрин, важко характеризувати як єдину, цілісну конструкцію. В той же час ми можемо виділити ряд головних, базових положень/цінностей які є властивими всім теоретичним матрицям, які відносяться до консерватизму і на всіх етапах його розвитку:

- традиціоналізм;
- право та порядок;
- органіцизм;
- ієрархія і влада;
- власність.

Традиціоналізм найбільш адекватно розкривається як протилежність змін. Останні вважаються апріорі шкідливими, болісними, особливо, якщо вони раптові і суттєві. Натомість консерватизм обстоює необхідність дотримання

традицій, звичаїв, збереження інститутів, які існують історично і пройшли перевірку часом. В даному контексті виявляється елемент соціального дарвінізму, оскільки виживають/зберігаються кращі, гірші – вмирають, або відходять з історичної арени. Повага до традицій базується також на переконанні, що власне традиції формують відчуття ідентичності, як стосовно індивіда, так і групи/спільноти. При цьому, традиціоналізм не заперечує змін, однак вони мають бути відповіддю на зміни, що відбуваються в суспільстві (збільшення кількості населення, нова система рівноваги між промисловістю і аграрним сектором тощо) та бути відповіддю на усвідомлення/переконання необхідності цих змін в суспільстві і повинні відбуватися за попередньо встановленою та підтриманою/схваленою процедурою. Самі зміни мають бути поступовими, щоб зуміти запобігти можливим негативним наслідкам, які можуть виникнути внаслідок запроваджуваних змін.

Консерватизм трактує людину як залежну істоту, що боїться ізоляції, не відомого, відсутності стабільності. Перш за все людина прагне безпеки, яка безпосередньо пов'язана із усвідомленням свого місця в суспільстві. В цих умовах власне порядок гарантує стабільність та передбачуваність людського життя. Натомість свобода завжди ставить особу у ситуацію вибору, коли альтернативою досить часто виступає вибір між відомим і не відомим, а це останнє здатне призвести до змін в положенні людини і не стабільності. Одночасно людина за своєю природою є егоїстична, прагне всіма засобами обстоювати власні інтереси. Єдиним обмеженням, стримуючим чинником щодо особи виступає право. Роль права в консерватизмі полягає в збереженні порядку. Саме право вони розглядають як частину звичаїв, які пройшли випробування часом і отримали суспільне визнання. З усіх різновидів права найбільшу цінність представляє конституція. Право має розвиватися за рахунок акумуляції норм і повинне бути стабільним, найменше всього зміни мають стосуватися конституції. Традиційно консерватори обстоюють сильну владу/державу, яка встановлює і підтримує порядок застосовуючи жорстокі покарання для злочинців, включаючи і смертну кару.

Людська істота постійно знаходиться в органічних зв'язках з спільнотами, до яких вона відноситься (родина, група товаришів, локальна спільнота, народ тощо). Саме суспільство консерватизм розглядає як організм у якому частини співпрацюють між собою подібно до частин/органів людського тіла. В подібний до людського організму спосіб суспільні інститути покликані виконувати чітко окреслені життєво важливі функції, внаслідок чого в умовах певної недієздатності окремої частини суспільства (поганого виконання своїх функцій) її слід не міняти, а створити умови для відновлення цим органом/органами своєї функціональної здатності. У цьому контексті велике значення в консерватизмі приділяється родині та народу. Родина трактується як найбільш природній суспільний інститут, вона відповідає за соціалізацію підростаючого покоління, має надавати дітям відчуття безпеки, відповідає за прийняття існуючих у суспільстві моральних цінностей. Внаслідок цього суспільство має захищати і охороняти родину,

турбуватися про повноцінну, здорову родину. Інститут родини трактується як головний стабілізатор цілого суспільства. Народ подібно до родини є природним утворенням і формується з людей, які мають спільну мову, культуру, традиції тощо. Консерватизм виступає за єдину, спільну культуру та спільну систему цінностей, одночасно він негативно ставиться до культурного плюралізму, вважаючи, що полі культурне суспільство є не стабільним. В цьому контексті консерватори виступають націоналістами, але спрямовують його виключно на питання розвитку власного народу і не мають імперіалістичної складової (спрямування на інші народи). Велика увага, яку приділяє консерватизм народу знайшла своє відображення у тому факті, що досить часто політичні партії консервативного спрямування використовують у своїй назві поняття “народна.” Зокрема в Європейському парламенті депутати від різних країн, які представляють національні консервативні політичні сили об’єднані у Народну партію.

Суспільство за своєю природою є ієрархічним, йому завжди притаманна певна система суспільного поділу. Оскільки поділ власності, влади, статусів ніколи не може бути рівним, то рівність заперечують взагалі. Нерівність виступає ознакою органічного суспільства, подібно до людського організму в якому серце, легені, м’язи виконують важливі, але відмінні функції, так і суспільні групи, з яких складається суспільство, мають свої власні, відмінні завдання/функції. Влада має природне походження і в жодному разі не є продуктом суспільної угоди. Влада походить з гори, а не з низу: батьки мають владу над дітьми, вчителі над учнями, власники над працівниками на виробництві. Суспільство, у форматі всіх своїх складових, потребує здійснення функцій організації, спрямування, керівництва тощо. Влада передбачає слухняність, дисципліну, що має бути не інстинктивним підкоренням, а свідомою, добровільною повагою до влади.

Власність виступає так само базовою ознакою консерватизму. Вона (будинок, рахунок в банку тощо) гарантує безпеку від загроз особі, родині, дозволяє забезпечити здоров’я, отримати належну освіту, збільшує рівень незалежності та сприяє більш повній самореалізації. Власність зміцнює родину за рахунок покращення здатності до самостійного функціонування та сприяє поєднанню поколінь через систему спадкування. Власність має оберігатися державою. Однак на відміну від лібералізму, консерватизм вважає, що держава повинна мати право на оподаткування власності заради виконання необхідних цілому суспільству функцій. Зокрема, мова йде про захист народу від зовнішніх і внутрішніх загроз, охорону порядку тощо. Тобто консерватори традиційно виступають на підтримку сильної, добре фінансованої держави.

Протягом значного періоду часу (XIX століття і початок XX) консерватизм активно виступав на підтримку суспільної ролі релігії, відповідно церкви/костелу, як суспільного інституту. Костел розглядався в якості базової складової суспільної системи, оскільки він виконував важливі функції щодо забезпечення суспільного порядку та стабільності основних суспільних груп, оберігав родину. Внаслідок історичної еволюції, яку

пройшов костел протягом ХХ століття, оцінка його ролі в суспільному житті в консерватизмі змінилась. Проте і сьогодні консерватизм виступає на підтримку ролі релігії в збереженні національної ідентичності, морального здоров'я суспільства і родини, що яскраво виявляється в діяльності європейських християнсько-демократичних та консервативних політичних партій, їхніх програмах проти абортів, гомосексуалізму тощо.

В розвитку консерватизм протягом ХХ століття ми можемо виділити два основні етапи: консерватизм першої половини ХХ століття та консерватизм другої половини ХХ століття.

Консерватизм першої половини ХХ ст.

Для більшості європейських країн у яких були присутні/діяли політичні сили консервативного спрямування було характерним продовження, своєрідна інерція тенденцій і положень, що були властиві на концептуальному рівні аристократичному консерватизму другої половини ХІХ століття. Загальною характеристикою значної частини цих політичних сил було тяжіння до сильної влади держави, суттєвого обмеження демократії на користь правлячої верхівки, заради встановлення та підтримки порядку і забезпечення суспільної безпеки, що дало підстави дослідникам говорити про авторитарний характер консерватизму цього етапу. Теоретичні конструкції авторитарного формату були напрацьовані в найбільш повній і завершеній формі у Німеччині. В певній мірі цьому сприяла поразка кайзерівської Німеччини у Першій світовій війні і спроби на теоретичному, політичному рівні усвідомити причини цієї поразки та віднайти шляхи подальшого розвитку. В середовищі німецьких консерваторів того періоду виділяють два напрями: “старі консерватори” та прихильники “оновлювального” консерватизму. Представники першого напрямку отримали ще в літературі назву “вільгельменісти,” оскільки вони вважали, що слід повернутися до політичного ладу, який існував до і під час війни, за часів правління останнього кайзера Вільгельма ІІ. Втрачений політичний лад був становою системою на чолі з монархом, яка не приймала демократичних інститутів та характеризувалася зневагою верхівки, переважно аристократії, до низів.

Представники “оновлювального” консерватизму критично ставились до періоду імперської Німеччини, критикували владу за толерування лібералізму, не здатність дати гостру відсіч марксистам/соціалістам. Одним з лідерів цього напрямку був Освальд Шпенглер (1880-1936), який у своїй праці “Присмерк Європи” (т.1 – 1918, т.2 – 1922) застосував до суспільства біологічне поняття “живого організму,” виступив апологетом авторитаризму, характеризував людину, як егоїстичну та агресивну істоту з відчутним елементом расизму. До числа народів-панів він відносив німців, які були покликані вирішити всі світові питання. Його поглядам характерним було неприйняття раціоналізму.

Спільною ідеєю/положенням, яке було властиве всім представникам “оновлювального” консерватизму, стала концепція “консервативної

революції,” або “третього шляху,” яка спрямовувала свою критику на засади та інститути демократичного суспільства, особливо – парламентаризм, та космополітизм. Одночасно, концепція обґрунтовувала “особливий шлях” та національне відродження. Одним із завдань було формування нової колективності, яка мала бути спрямована проти партійного дроблення громадян, їхнього політичного протистояння. Об’єднуючим елементом мала бути єдина Батьківщина, спільна нація. Формування нової колективності мало б відбуватися з допомогою історичної наступності та станової конструкції. Необхідним елементом у цій конструкції мав бути національний лідер, який би мав відповідати персонально перед нацією і спрямовувати діяльність всіх громадян до національної величі.

До представників цього напряму слід віднести Артура Мьоллера ван ден Брука (1876-1925), основна праця – “Третій Рейх” (1923), був одним із засновників у Берліні “Червненого клубу” та його ідеологічним керівником протягом 1915 – 1925 років. На його думку консерватизм є головним принципом організації світу і природи, оскільки світом керують незмінні принципи, що покликані забезпечувати його рівновагу. Відповідно до органічної парадигми Ван ден Брук на чолі ставив націю, як найважливішу форму людської егзистенції, далі у його структурі йшла родина. Суспільство повинно було дотримуватись станової ієрархії. Влада мала забезпечити порядок і безпеку для населення. Згідно нього “консервативна революція” була покликана ліквідувати результати матеріалізовані в інститутах та порядках Веймарської республіки. Перш за все це стосувалося засад лібералізму, що були привнесені і отримали розвиток в Німеччині. В цьому контексті він відкидав парламентську систему, багатопартійність, політичний плюралізм. Натомість варто було повернутися до однопартійності. В останньому випадку він обстоював ідею універсальної партії, яка б була в стані подолати розбіжності між лівими та правими, бути національною і реалізовувати завдання “консервативної революції.” Він також дотримувався теорії домінації нордійської раси, закликав до необхідності повернення до примітивних, класичних часів .

Слід також наголосити, що ідеї “консервативної революції,” або “третього шляху” були в повній мірі властивими італійському фашизму на ранньому етапі його функціонування, а також Рене Генону та Юліусу Еволі, які відносяться до представників інтегрального традиціоналізму. Вважається, що засади цього напряму заклав Рене Жан Марія Йозеф Генон (1886-1951) – французький мислитель, письменник, який пізніше прийняв іслам і переїхав на постійно до Єгипту. У своїх працях після завершення Першої світової війни він почав активно критикувати західну цивілізацію за втрату духовності, звертаючись до ісламу, який на його думку ще зберіг духовні цінності. Інтегральний традиціоналізм критично ставився до демократії, лібералізму та модернізму. Метою суспільства мало бути повернення до «ідеального» суспільства, яке мало місце в Європі до Великої французької революції. Перехід можна було здійснити шляхом чергової, вже консервативної революції. Велике значення при цьому надавалося релігії,

однак на відміну від більшості напрямів консерватизму, прихильники інтегрального традиціоналізму намагалися поєднати положення католицизму з елементами окультизму, ісламу, індуїзму та засадами масонства. Юліус Евола (1898-1974) барон, італійський філософ, поет. У 1934 р. побачила світ його праця «Повстання проти сучасного світу» у якій були викладені основні положення інтегрального традиціоналізму. Він був незадоволеним сучасним йому світом в якому панували демократичні цінності та засади гуманізму і протиставляв йому світ традиції, який засновувався на ієрархії, честі, вірності, служінні, визнанні значення війни. Консервативна революція згідно нього мала духовний вимір і повинна була базуватися на традиційних цінностях, одночасно рухом в її напрямі він вважав об'єднання Австрії, Італії та Німеччини, як повернення до римсько-німецького світу традиційних цінностей і класичної культури.

В першій половині ХХ ст. подальший розвиток дістав також індивідуалістичний консерватизм. В його межах головними напрямками були: соціальний дарвінізм та апологетика багатства. Соціальний дарвінізм став помітним суспільним явищем у другій половині ХІХ ст. На рубежі двох століть спадщина Вільяма Грема Самнера (1840-1910), як одного із засновників соціального дарвінізму у США відноситься також до індивідуалістичного консерватизму. Його праці: «Способи життя» (1906) та збірник «Наука про суспільство» (1927) традиційно відносяться до соціології, яку він розумів як науку про суспільне життя. В основі цього життя лежать інтереси окремих людей, які є відмінними і постійно детермінують конфлікт інтересів. Економічна конкуренція індивідів складала один з головних способів існування людського суспільства. Щоб засада еволюції – домінація сильніших діяла без перешкод, необхідно було звільнити поле боротьби від втручання держави. Означене втручання суперечило природі суспільства, тому що, ті, які програвали – безробітні, бездомні, неосвічені та інші, самі були винними у своєму «програші». Таким чином, класичні положення традиціоналізму були доповнені/модифіковані В.Самнером засадами еволюції та суспільної боротьби.

Розвиток індивіда в контексті нагромадження багатства активно популяризувався в США на рубежі ХІХ і ХХ століть. Найбільш яскравим представником цього напрямку був Ендрю Карнегі (1835-1919) американський підприємець, філантроп. Коли у 1901 р. він відійшов від справ управління своєю економічною імперією, вважався одним із самих багатих людей на планеті. Своє багатство він використав для суспільних цілей. Йому належать праці: «Тріумф демократії» (1888), «Багатство» (1898), «Проблеми сьогодення» (1908). Він вважав, що праця сприяє розвитку людини, робить її шляхетною, тому на своїх підприємствах встановив жорстку систему організації праці. Визнавав пріоритетність економічної конкуренції і був категорично проти будь якого втручання держави в економічне та суспільне життя. Він вважав неприйнятним будь яку форму перерозподілу доходів з допомогою держави на користь бідних/потребуючих. Натомість суспільство мало сприяти розвитку філантропії заможних/багатих людей, які повинні

були віддавати частину своїх над доходів на суспільні цілі. Одночасно він виступав проти доброчинності, наголошуючи, що допомога іншим може бути спрямована лише в напрямі сприяння у розвитку освіти. Власне в цьому контексті він спрямував значні кошти на створення майже 2 500 публічних бібліотек в цілому світі, відомих під назвою [Carnegie libraries](#), вкладав значні кошти в розвиток університетів, культури. У 1910 р. було засновано Фонд Карнегі.

Таким чином, у першій половині ХХ століття консерватизм продовжував розвивати класичні питання, сформульовані ще на попередньому етапі розвитку - традиціоналізмі. Загальною характеристикою консерватизму виступав авторитаризм влади, в рівній мірі монаршої і республіканської, коли мала існувати сильна влада і держава. Це знайшло своє відображення на практиці, коли в Європі повстала ціла низка держав з авторитарними політичними режимами: Італія, Німеччина, Іспанія, Португалія, Угорщина, Румунія тощо. Одночасно, переважно у США, активно розвивався консерватизм індивідуалістичний.

Консерватизм другої половини ХХ ст.

Закінчення Другої світової війни знаменувало собою крах не лише націонал-соціалістичної та фашистської систем, гостру критику реального соціалізму, як тоталітарної формації, але і перемогу в більшості країн Європи засад ліберальної демократії. Щодо оцінки подальшого розвитку консерватизму у другій половині ХХ століття існує певна розбіжність, яка виявляється у визначенні параметрів неоконсерватизму. Присутні одночасно два підходи. Згідно першого, всі теоретичні концепції, які були напрацьовані в даний період представниками консервативних політичних сил слід відносити до неоконсерватизму. Відповідно цей термін вважається універсальним та інтегральним подібно до неолібералізму. Представники другого підходу, вважають, що після завершення Другої світової війни в межах консерватизму формуються близькі між собою, в той же час окремі теоретичні напрями, одним з яких і виступає неоконсерватизм. Ми дотримуємось другого підходу. Відповідно, стосовно другої половини ХХ століття можна виділити наступні самостійні напрями:

- лібертаризм;
- патерналістський, або прагматичний;
- радикальний та неоконсерватизм.

Після війни дифузія ідей лібералізму в консерватизм посилилась, але відбувалась вона одночасно в двох напрямках. Перший характеризувався зверненням до поглядів класичного лібералізму і отримав в літературі назву – лібертаризму; другий характеризувався прийняттям засад кейнсіанізму та окремих положень соціального лібералізму, що переважно було властивим патерналістському, або прагматичному консерватизму.

Головна засада лібертаризму – максималізація особистої свободи за умови мінімальних повноважень публічної влади після Другої світової війни поряд з самостійним напрямом в неолібералізмі отримала поширення в консерватизмі та соціал-демократії. Представники лібертаріанського консерватизму виходили з позиції, що ряд концептуальних положень лібералізму – особиста свобода, економічна свобода та мінімальне втручання держави в економічне життя можна поєднати із цілим рядом консервативних цінностей, зокрема – сильною владою, порядком та індивідуальною відповідальністю. Найбільшого поширення даний напрям отримав в США та Сполученому Королівстві, де ідеали класичного лібералізму мали глибоке вкорінення. Представники цього напрямку трактували вільний ринок не лише як універсальний регулятор економічного життя, але і як ефективний модератор суспільних відносин. Зокрема, вони вважали, що ринок здатний бути успішним інструментом суспільної дисципліни (працівники, які прагнуть домогтися збільшення платні, завжди побоюються загрози безробіття), сприяє підтримці суспільної стабільності. Суспільство вони трактують як різновид корпорації, а порядок, свободу та справедливість як продукт історичного розвитку, отриманий внаслідок тривалого процесу проб та помилок. Найповніше доктрина лібертаризму була викладена у праці американського політичного філософа Роберта Нозіка (1938-2002) “Анархія, держава та утопія”(1974), яка (праця) одночасно відноситься до консервативного лібералізму і одного з напрямів консерватизму. В основу своєї концепції він поклав класичний лібералізм, виступаючи на захист прав особи і проти моделі суспільства добробуту, яке мало базуватися на змішаній формі власності. В своїй концепції він виділив три головні положення. Перше, що права є виключно індивідуальним явищем і не можуть розглядатися властивістю суспільства, держави, або групи. Права і обов’язки групи, держави, суспільства, мають правомочність лише тоді, коли засновуються на добровільній відмові індивіда. По-друге, твердження про мінімальний характер держави, коли повноваження держави мають бути спрямовані виключно на забезпечення першості найбільш важливих прав індивідів. В цьому контексті держава за своїм функціональним навантаженням мала бути подібною до поліції. Конструкція мінімальної держави зумовила, що цілий ряд дослідників кваліфікують положення теорії Р.Нозіка, як поміркований анархізм. По-третє, він вважав, що головним правом, яке належить індивідам є право на приватну власність. В цьому контексті дослідники говорять про існування певних паралелей з поглядами Д.Локка. Право на приватну власність індивіди могли отримати двома основними шляхами: згідно з діючими правом у формі акту на власність, або шляхом спадкування, від когось, хто раніше мав легальні підстави на володіння нею. Він вважав, що справедливість у розподілі прав власності базується на історичних процесах, в ході яких індивіди отримали права на цю власність і в жодному разі не в наслідок традиційного розподілу грошей. З позиції домінуючого значення приватної власності Р.Нозік заперечував не лише соціальний лібералізм, але прогресивне оподаткування, яке вело до

редистрибуції доходів у суспільстві. На його думку, кожен податок, який виходив за межі окреслені конструкцією мінімальної держави, слід було трактувати в якості різновиду примусової праці.

В інституційному плані засади лібертаризму були реалізовані на практиці урядами Маргарет Тетчер (1925 р.н.) та за часів президентства в США Рональда Рейгана (1911-2004). М. Тетчер очолила у 1975 р. Консервативну партію Сполученого Королівства, а з 1979 р. стала прем'єр-міністром і перебувала на цій посаді до 1990 р. Її політична стратегія базувалась на двох засадах: по-перше, в галузі економіки - відмова від кейнсіанізму на користь монетаризму; по-друге, обмеження ролі держави в усіх суспільних сферах і надання переваги приватній ініціативі, що передбачало, зокрема, широку програму приватизації раніше націоналізованих галузей промисловості та децентралізацію, яка включала в себе зменшення ролі держави в комунальній сфері, охороні здоров'я та освіті. М.Тетчер дотримувалась також засад: твердого ставлення до проблем права та порядку, прийняття існуючого стану справ з суспільною нерівністю, зближення з США в питаннях зовнішньої політики, не довіри до Європейського Союзу. Зв'язок з лібертаризмом багато дослідників прослідковують особливо в питаннях трактування прав особи та її відповідальності.

Економічна політика Р.Рейгана 40-го президента США (1981-1989) отримала назву «рейганоміки». Вона базувалась на відкиданні засад кейнсіанізму та проведенні монетарної політики. Була спрямована на обмеження інфляції, податків, відповідно, заохочення ощадності та збільшення інвестицій приватних підприємців в економіку. Підтримував ідеї децентралізації та обмеження ролі держави.

Патерналістський, або прагматичний консерватизм поступово став домінуючим у післявоєнний час. Термін “патерналізм” означає поведінку/дії подібні до батьківських, які спрямовані на роблення добра, або запобігання негативних наслідків. Засновником цього напрямку вважається Бенджамін Дізраелі (1804 – 1881) колишній прем'єр-міністр Великої Британії. У цій країні напрям має ще назву “торизму”, від попередньої назви Консервативної партії. Він також представлений “голлізмом” у Франції та християнськими демократами.

Загальною характеристикою було визнання політичної демократії, як оптимальної форми правління. Головні положення/цінності – традиція, порядок, влада та власність можуть бути адекватно реалізованими лише за умови здійснення політики відповідно до фактичних умов та практик. Представники цього напрямку не визнавали радикальних змін, хоча готові були підтримати зміни, що будуть спрямованими на збереження усталених форм суспільного життя. Ринок визнавався як засіб суспільного розвитку. Результат, отриманий з допомогою ринкових відносин мав використовуватись для досягнення суспільних цілей. Вони виступали за державу яка б мала встановити певний життєвий стандарт для всіх без винятку громадян. В економічній сфері завданням мало б бути економічне зростання, що повинно було призвести до ліквідації безробіття та

забезпечення належних доходів середніх громадян. В суспільних питаннях вони виступали за досягнення національного консенсусу та приділяли велике значення моральним цінностям, що мали бути безпосередньо пов'язаними з релігійними вченнями.

Генерал Шарль де Голль (1890-1970), голова еміграційного уряду під час Другої світової війни, президент П'ятої Республіки (1959-1969), своєю діяльністю заклав засади «голлізму». Головними його положеннями були: обґрунтування необхідності встановлення сильної, централізованої держави з домінуючою виконавчою владою, яка була б здатна бути противагою анархізму, який привносив в суспільне життя парламент. Потреба сильної держави детермінувалась попереднім історичним досвідом. По-друге, концепція влади передбачала визначальну роль в системі виконавчої влади – глави держави, який мав бути національним лідером, володіти суспільним авторитетом, високим рівнем компетенції та заслуг. Сильна держава повинна була брати активну участь у формуванні та регулюванні суспільних відносин та активно впливати на господарське життя. Держава мала також виконувати функцію регулятора у випадку суспільних конфліктів. Одночасно, голлізм наголошував на визначальній ролі родини, християнства в суспільному житті, необхідності єднання народу.

Християнська демократія виступає своєрідним політичним рухом, який сформувався після Другої світової війни в Німеччині та Італії (ХДП проіснувала до середини 90-их років ХХ століття, у 1994 трансформувалася у Італійську народну партію, на початку ХХІ ст. більшість членів ХДП увійшли до складу партії “Вперед Італія”) та Франції в період Четвертої Республіки. Партії цього напрямку поєднували традиційні засади поміркованого консерватизму та соціального лібералізму в питаннях економіки та соціальної політики. Вони підтримували вимоги запровадження змішаної форми власності, патерналізму, встановлення певних стандартів життя, ліквідацію безробіття. В цьому контексті представники християнських демократів були прихильниками державного інтвенціоналізму. Одночасно їм властивий був антикомунізм. В трактуванні демократії, вони були противниками елітаризму і виступали за розширення можливостей впливання на владу широких верств населення. Християнська складова мала, переважно, історичний контекст, хоча, вони традиційно приділяли значну увагу питанням моралі, родини, з цієї точки зору виступали активними апологетами заборони абортів.

Радикальний напрям консерватизму після Другої світової війни в значній мірі характеризувався антикомунізмом. На переконання прихильників цього напрямку в умовах “холодної війни” лібералізм не був в стані ефективно і дієво протистояти комунізму, внаслідок свого угодовського характеру. Головним ініціатором і символом антикомунізму у США був сенатор республіканець Джозеф Раймонд МакКарті (1908-1957), який заявив про наявність у нього списків державних чиновників прихильників комуністичної ідеології. Це спровокувало проведення перевірок на

лояльність не лише працівників державних органів, але і журналістів, митців, науковців тощо. Було прийнято низку законів Конгресом США спрямованих проти лівих організацій, на регулювання імміграції. Його особиста діяльність та дії його прихильників отримали в літературі назву “полювання на відьом.” Продовженням цього напрямку було об’єднання “Джона Берча¹⁸”, створене у 1958 р. Робертом Уелчем (1899 – 1985). Головним завданням організації було пробудження суспільства США через демонстрацію існуючих загроз для країни, зокрема внаслідок існування внутрішньої змови. Основною загрозою вважав СРСР та політики і громадяни, які були провідниками лівих ідей. До числа таких “агентів комуністичної змови” він відносив Президента США Д.Ейзенгауера. Наголошував, що в країні має бути менше уряду і більше відповідальності. Організація стала символом крайнього антикомунізму.

За рядом положень, зокрема – антикомунізмом, радикальний консерватизм є близьким до неоконсерватизму, або руху нових правих, який майже одночасно виник і розвинувся у США та країнах Західної Європи. До головних ідеологів неоконсерватизму в США відносяться соціолог Деніел Белл (1919 р.н.), Ірвінг Крістол, соціолог і культуролог Натан Глезер (1923 р.н.), філософ Лео Штраус (1899 -1973). Формування руху нових правих відбулося у 60-их роках і пов’язують із дією ряду чинників: розвитком в Демократичній партії США лівого крила (В.Фулбрайт, Е.Кеннеді), яке почало активний наступ на “лібералів холодної війни” і декларувало курс “Нової політики”, одним із ідеологів якого виступав Д.К.Гелбрейт; розвитком антивоєнних та контркультурних рухів, особливо в молодіжному середовищі та прагненням підтримки американської зовнішньої політики в світлі загроз з боку СРСР. Даний напрям у США не має організаційного оформлення, скоріше він представлений окремими дослідниками, проте вони були досить активними в пропагуванні власних поглядів і здійснювали потужний вплив на громадську думку і фактично домінували у Республіканській партії. Для них властивими були наступні положення: визнання демократичних прав та свобод громадян і необхідності їх захищати. Більше того вони вважали, що захист прав людини не відноситься до внутрішньої компетенції країни, а виступав міжнародною проблемою і передбачав втручання міжнародного співтовариства. По-друге, вони вважали, що США є зразком демократії і мали використовувати власний потенціал для захисту і поширення демократії у цілому світі, поширення західних цінностей. Головна увага при цьому мала приділятися країнам де існували авторитарні режими. Антикомунізм виступав однією з головних ознак американських нових правих. Фактично кожне концептуальне положення було в тій або іншій мірі пов’язаним з ідеєю захисту Америки від лівої загрози. Головними завданнями у внутрішньому житті США були визначені питання охорони життя, боротьба за заборону абортів, засудження

¹⁸ Джон Берч (John Birch) – агент армійської розвідки США, якого було вбито у Китаї одразу після завершення Другої світової війни. Розглядався Р.Уелчем першою жертвою Третьої світової війни, яка на його думку вже на той час тривала.

гомосексуалізму, лісбійства, транс сексуалізму, охорона традиційних сімейних цінностей тощо. В межах останнього напрямку представники нових правих виступали за звільнення жінок від поза сімейної діяльності і повернення їх до родини, дітей. У 80-их роках даний напрям, що складався з інтелектуалів та політиків, сприяв обранню на посаду президента США Р.Рейгана, відповідно отримав значний вплив на громадську думку під час його президентства, хоча вони не завжди погоджувалися з його лібертаріанським підходом до суспільних проблем. Протягом 70-80-их років концептуальні засади нових правих визначальним чином впливали на політику Республіканської партії в США.

Ірвінг Крістол (1920 р.н.) вважається творцем поняття “неоконсерватизм”, фундатор журналу “Громадський/суспільний інтерес,” найбільше концептуальне навантаження має його праця “Неоконсерватизм: автобіографія ідеї” (1999). Згідно нього неоконсерватизм виник як відповідь на розчарування в лібералізмі. В своїй праці він обґрунтовує значення капіталізму, приватної власності, родини, релігійних цінностей в житті людини. Релігія і родина мають непересічне значення для збереження і існування суспільства, тому вони повинні знаходитись під захистом держави. І.Крістол вважав, що неоконсерватизм відрізняється від лібертаріанізму внаслідок відмінного ставлення до держави, оскільки неоконсервативна держава не лишає особу саму з собою і з її проблемами, хоча її допомога і має конкретні межі. Щодо міжнародних проблем він вважав, що США стали беззаперечним лідером цілого світу, тому вони повинні здійснювати глобальну гегемонію щодо поширення моральних, культурних, соціальних та політичних цінностей, зокрема – демократії, ринкової економіки та поваги до свободи. Одним із базових інструментів цієї місії мають бути збройні сили, тому США повинні забезпечити постійне зростання видатків на армію, пропагувати патріотизм серед своїх громадян.

Рух нових правих у Європі почав оформлюватися подібно як і у США в 60-ті роки ХХ ст. Термін “нові” використовувався для окреслення відмінності від спадкоємців А.Гітлера та Б.Муссоліні з одного боку, а з другого від традиційних правих. Найбільшого розвитку цей рух отримує у Франції. Ідеологом і лідером цього руху став Ален де Бенуа (1943 р.н.), також відомий під псевдо Фабріс Ларош. Він був одним із засновників та головним ідеологом створеної у січні 1969 р. Групи по вивченню європейської цивілізації, скорочена назва ГРЕСЕ (GRECE), яка стала центром руху, який пізніше назвали “новими правими” і наприкінці ХХ ст. складала 500 членів. Протягом 1970-1990-их років група видавала журнали “Елеман”, “Фігаро-магазин”, навколо яких групувалися консервативні групи і об’єднання. Праця А.де Бенуа “Погляд з права. Критична антологія сучасних ідей” (1977) отримала Велику премію Французької Академії наук і стала своєрідним маніфестом цього руху. Він декларував, що суспільна гомогенність є злом, внаслідок цього навіть християнська ідея рівності всіх перед Богом ним заперечувалась. Він обстоював положення про біологічну нерівність людей, рас і народів. Натомість він пропагував засади суспільної

нерівності, різнорідності, вважаючи їх базовими в організації та функціонуванні будь-якого суспільства, творчою основою суспільного розвитку і сутністю правих поглядів. Внаслідок цього він заперечував систему ліберальної демократії, замість якої слід було передати владу в суспільстві еліті, визнавав прийнятним встановлення диктатури. А. де Бенуа сформулював власну концепцію “Великої Європи,” яка мала стати “третьою великою силою” поряд із США та СРСР, своєрідною альтернативою між лібералізмом та комунізмом. Передумовою реалізації цієї концепції мали б бути: розпуск у Європі військово-політичних блоків, об’єднання Німеччини та створення нового європейського порядку, заснованого на засадах домінації кращих, враховуючі біологічну та расову нерівність людей. Головним засобом досягнення цієї мети мала б бути культурна революція. Він вважав, що могутність є не лише політичним феноменом, вона також є можливою у сфері культури і виявляється через культурну гегемонію. Суб’єктами, які покликані забезпечити цю гегемонію мають бути інтелектуали, які ведуть культурну війну проти американської масової культури, що придушувала культурну ідентичність особи та зводила культуру до певної сукупності символів. Відкидання американізації, збереження індивідуальних європейських культур мало сприяти збереженню індивідуальності та власної оригінальності.

Особливістю подальшої еволюції руху “нових правих” стало те, що він виступив своєрідним запереченням позицій та діяльності традиційних правих, зокрема у Франції голлістів, які перейшли на позиції лібералізму і були нездатними захистити європейську цивілізацію. В цьому контексті додаткову проблематику і аргументацію вони почали позичати від Ле Пена і його “Національного фронту”. Головними завданнями для них виступають: зміцнення національної держави, відновлення втраченої єдності нації, консолідація правлячого класу, забезпечення державою порядку силою держави. Вони пропонують модель “функціональної демократії” спрямовану на посилення держави, національної ідентичності, регулювання імміграції. Їм також були властиві засади елітаризму, але лише в контексті культури. Європейська культура, включаючи суспільно-політичну систему, згідно представників цього напрямку, переживає глибоку кризу, причиною якої є не здатність традиційних правих сил запропонувати нові культурні цінності і об’єднати навколо них суспільство. Одночасно вони виступають проти засад соціалізму, реалізованих у Франції попередніми політичними силами. Сьогодні у Франції цей напрям представлений “Союзом за народний рух” та Президентом Франції Н.Саркозі (1955 р.н.)

Таким чином, консерватизм протягом ХХ століття пройшов значний еволюційний шлях. Як і в більшості політичних доктрин в консерватизмі співіснували відмінні концептуально напрями. Одночасно простежується певна логіка розвитку, яка полягає в переході від домінуючого авторитарного підходу на початку ХХ століття до поступової абсорбції цілого ряду положень лібералізму у другій половині ХХ ст. Не зважаючи на формальні відмінності чітко простежується постійне звернення різних напрямів

консерватизму до головних положень: традиціоналізму; право та порядок; органіцизму; ієрархії і влади та власності. Відмінність концепцій сучасного консерватизму досить часто має прив'язку до конкретних країн і політичних сил.

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлено існування авторитарного напрямку в консерватизмі першої половини ХХ ст.?
2. В чому полягала сутність «консервативної революції»?
3. Що спільного і в чому полягала відмінність між авторитарним консерватизмом першої половини ХХ ст. і націонал-соціалізмом в Німеччині?
4. Поясніть місце, роль та сутність традиціоналізму в консерватизмі?
5. Чим зумовлювався зв'язок між консерватизмом і релігією?
6. В чому сутність лібертаризму? Окресліть його позиціонування щодо неолібералізму та консерватизму.
7. Що спільного і в чому полягали відмінності між патерналістським консерватизмом і соціальним лібералізмом?
8. Чим був зумовлений антикомунізм консерватизму?
9. Що таке неоконсерватизму?
10. Чи ми можемо говорити про кризу консерватизму наприкінці ХХ ст.?

Політичні доктрини націоналізму

Термін «націоналізм» походить від поняття «нація» (лат.- *natio*), яке стосується групи людей, що мають спільне походження або місце народження. Відповідно націоналізм – це суспільно-політичний феномен, який визнає націю головним предметом/цінністю політики. Поняття «націоналізм» вперше використав у друкованому виданні 1789 р. французький єзуїт Августин Барруел (1741-1820).

Якщо у XIX ст. головна ідея націоналізму полягала у проголошенні окремішності своєї нації та розвитку національної ідентичності, то у XX ст. такою ідеєю стало отримання нацією власної державності, коли індивіди мали жити в межах однієї, спільної культури, спілкуватися єдиною мовою, визнавати спільну систему цінностей, бути відданими власній національній державі.

В розвитку націоналізму протягом XX ст. ми можемо виділити три етапи. Перший пов'язаний із розпадом світових імперій після Першої світової війни, що спричинило утворення багатьох держав національного типу. Водночас національні меншини, які не зуміли отримати власну державність, зазнали чутливої національної дискримінації, що спровокувало в них подальше піднесення національного руху. Наступним етапом розвитку націоналізму став період 50-х – 60-х років, коли в країнах Третього світу відбувся прискорений розвиток антиколоніалізму спрямованого на отримання незалежності (протягом цього періоду здобули незалежність понад 70 країн). Третім етапом розвитку націоналізму в XX ст. став кінець 80-х – початок 90-х років. Цей етап збігся/був зумовлений крахом соціалістичної моделі суспільного розвитку. Це призвело, з одного боку, до «визволення» від різних видів залежності країн народної демократії щодо колишнього СРСР, з іншого – СРСР, СФРЮ і Чехословаччина, які існували, з огляду на різні причини, як союзні держави, розпалися на окремі самостійні держави. Кожен із зазначених етапів фактично сприяв створенню сприятливих умов для розвитку та ефективної діяльності націоналізмів не лише в країнах, яких стосувалися ці зміни, й в інших країнах (націоналістичні структури Шотландії (Сполучене Королівство), Каталонії та Країни Басків (Іспанія), Фландрії (Бельгія) для виправдання своїх сепаратистських вимог на рубежі XX та XXI ст. посилюються на успішний розвиток нових незалежних держав Словенії, Естонії, Латвії та Литви).

Спільні ідеї/положення націоналізмів

Націоналізм досить складно кваліфікувати як самостійну, цілісну ідеологію, багато дослідників погоджуються, що коректніше говорити про варіативність націоналізмів у часі та стосовно різних народів/країн. Ми можемо виділити головні ідеї/положення, які властиві всім існуючим різновидам:

- народ/нація¹⁹;
- самовизначення;
- національна ідентичність.

Поняття «народ»/«нація» є системотворчим для будь-якого різновиду націоналізму. Під час визначення такого поняття, здебільшого виділяють низку характеристик, які відіграють визначальну роль у процесі його творення/розвитку. Найпоширенішим підходом щодо розуміння нації є трактування її як етнічної, або культурної спільності. В цьому випадку нація є групою людей, пов'язаних між собою спільною мовою, релігією, історією та традиціями. Такий тип нації характеризується високим ступенем етнічної гомогенності, коли ідентифікація національна та етнічна перепліталися. До цієї категорії націй належать німці, євреї, поляки, хорвати тощо. Важливою характеристикою цього підходу є те, що людина стає частиною нації внаслідок свого народження батьками, які так само від народження є представниками цієї нації (в цьому контексті різні народи допускають визнання національної належності на підставі національності одного з батьків: євреї за матір'ю, греки за батьком). Тобто, людина не може набути нової національної належності, якщо її батьки не належать до бажаної етнічної групи, навіть якщо вона і вивчить мову, прийме релігію, буде знати історію та традиції.

Німецький історик Фрідріх Мейніке (1862 – 1954) запропонував розрізняти нації культурні/етнічні та політичні. Відповідно, політична нація – це спільнота людей, яких об'єднує належність до спільної держави (вони є її громадянами), незалежно від їхньої національної/етнічної належності. В такому випадку належність до політичної нації набувається одночасно з отриманням статусу громадянина. Внаслідок цього політичні народи досить часто охоплюють сукупності представників різномірних етнічних груп, що зумовлює високий рівень культурної гетерогенності. Політичні нації також характеризуються загальним, добровільним визнанням/прийняттям спільних цінностей або цілей і цілеспрямованою політикою держави, спрямованою на формування загальнодержавної/національної ідентичності. В цій конструкції зберігається висока роль громадянина, відповідно нація зацікавлена у гарантуванні прав і свобод кожного громадянина як спільно прийнятої сукупності національних цінностей, а також у вільних дебатах, чесній конкуренції за владу. Тобто, політична нація – це демократична нація. До прикладів політичних націй традиційно зараховують США, Канаду, Францію, Сполучене Королівство²⁰.

Поняття самовизначення нації передбачає поєднання ідеї етнічної спільноти та доктрини народного суверенітету. Тому в націоналізмі поняття

¹⁹ Поняття «народ» і «нація» ми розглядаємо як синоніми.

²⁰ Сполучене Королівство є об'єднанням англійців, шотландців, валлійців і північних ірландців, до яких належать протестантські уніоністи та католицькі республіканці. Для багатьох громадян Сполученого Королівства властивою є загальнонаціональна ідентифікація.

нація і державність між собою нерозривно пов'язані. Мета кожного націоналізму – утворити самостійну, незалежну, національну державу. За Е.Гелнером «націоналізм – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися. Націоналізм як почуття і рух найадекватніше окреслюється в рамках цього принципу. Націоналістичне почуття – це або роздратування, породжене порушенням принципу, або задоволення від його реалізації. Наявність якогось із цих почуттів спричиняє появу націоналістичного руху».²¹

Історичний досвід свідчить про три головні шляхи творення національної держави. Перший передбачає об'єднання окремих частин в ціле. Таким способом у ХІХ ст. відбулося утворення національних держав Італії, Німеччини. Другий передбачає досягнення незалежності в процесі боротьби проти окупації, іноземного панування. Наявність спільного, а ще додатково іншого в етнічному плані ворога суттєво впливає на інтеграцію і мобілізацію нації навколо свого політичного представника – партії, руху тощо. В такий спосіб отримали незалежність Естонія, Латвія, Литва, Польща, колоніально залежні країни тощо. Третій шлях охоплює утворення незалежної етнічної держави внаслідок розпаду складного, багатоетнічного державного утворення. В цьому випадку можемо говорити про часткове перекриття третього і другого шляхів, коли одночасно поєднуються боротьба за незалежність з боку певної нації і процес розпаду, який відбувається зі сторони загального, багатонаціонального утворення. Таке поєднання властиве прибалтійським народам, Україні, коли розпався СРСР у 1991 р. та Словенії і Хорватії під час розпаду СФРЮ. Натомість багато середньоазійських республік в колишньому СРСР отримали національну незалежність внаслідок розпаду союзної держави. Так одержали національну незалежність Чехія і Словаччина – як результат добровільного припинення подальшого існування союзної держави Чехословаччини.

Поняття національної ідентичності наявне у всіх без винятку різновидах націоналізмів. Незалежно від формату прийнятого розуміння нації – етнокультурний або політичний – націоналізм завжди прагне забезпечити групову ідентичність за рахунок формування та свідомого прийняття кожною одиницею/особою своєї належності та зв'язку з нацією. В основу цього зв'язку покладено почуття патріотизму. Внаслідок цього в націоналізмі ми не лише знаходимо цілі національно-державного будівництва, але і потужну духовну систему, яка охоплює звернення до постатей національних героїв, моментів національної слави та спільного болю, ідеалізацію історії, народного побуту тощо. В цьому контексті активно використовують і одночасно творять національні міфи. В цій складовій націоналізму значну роль відіграють ірраціональні моменти.

²¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – С.29.

Плюралізм націоналізмів у першій половині ХХ ст.

Націоналізм як рух і ідеологія набув значного розвитку протягом ХІХст. Процес формування та подальшого розвитку націоналізмів характеризувався тяглістю, тобто безперервністю і одночасно їм була притаманна риса перманентного розвитку. Якщо протягом ХІХ ст. націоналізм трактували як один із різновидів революційної ідеології та руху, він був близьким до багатьох ідей лібералізму, то у ХХ ст. націоналізм поступово почав набувати рис і характеристик консерватизму і близьких до нього загалом реакційних ідеологій і рухів. Значний вплив на формування консервативного, експансіоністського характеру націоналізмів першої половини ХХ ст. мали два французькі дослідники.

Морис Баррес (1862-1923) – письменник і політичний діяч, теоретик радикального націоналізму. Головні праці, де було викладено теорію націоналізму: «Позбавлені коренів» (1897); «Заклик до зброї» (1900); «Картини і доктрини націоналізму» (1902). Його концепція націоналізму ґрунтувалася на засадах соціального дарвінізму та біологічного детермінізму. Націю він розглядав як органічну спільноту засновану на положеннях солідаризму, з власною душею. Націю характеризував як масу, в якій людська поведінка була детермінована інстинктами, інтуїцією, ірраціональними почуттями. Націоналізм трактував як систему моралі, певні критерії поведінки, зумовлені спільними інтересами цілого незалежно від волі конкретних індивідів. Згідно з М.Барресом багато сучасних йому країн перебували під загрозою занепаду та дезінтеграції, щоб уникнути цього треба було провести глибокі політичні реформи, спрямовані проти лібералізму, демократії, марксизму. В результаті цих реформ потрібно було встановити сильний авторитарний режим на чолі з вождем, який мав забезпечити цілісність і могутність нації. Його вважають одним з перших націонал-соціалістів, який закладав теоретичні підвалини фашизму.

Шарль Моррас (1868-1952) – французький письменник, журналіст і політик, рояліст, один з ідеологів колабораціоністського режиму Віші. Був теоретиком інтегрального націоналізму та лідером французького націоналістичного руху Action française («Французька дія»), який було створено у 1899 р. Після звільнення Франції від окупантів у 1944 р. за співпрацю з націонал-соціалістичною Німеччиною його засудили на довічне ув'язнення. До головних праць належать: «Картини і доктрини націоналізму» (1902); «Мої політичні погляди» (1937); «Самотня Франція» (1941). Відправне положення його концепції – визнання нації як абсолютної цінності: «Нація передреє всім об'єднанням у ній...Нації старшують у світовому порядку. Нації первинніші за класи. Нації первинніші за будь-які діяння».²² Отож, для нього нація була всім, а особа/громадянин нічим. Покликанням особи він вважав підпорядкування національним цілям,

²² Моррас Ш. Повернення до живих речей // Націоналізм: Антологія/Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 125.

зокрема, від неї очікували дії, спрямовані на забезпечення єдності та цілісності нації. Така єдність нації мала базуватися на зв'язках спільного походження, а не на добровільному прийнятті певної системи цінностей. Внаслідок цього від особи вимагали дисципліни, слухняності і не було потреби в його думках, особливій позиції, що властиво демократії. Реалізація концептуальних положень цих двох авторів відбулася в практиці фашизму і націоналсоціалізму.

Суттєвий вплив на розвиток ліберальної концепції націоналізму першої половини двадцятого століття мали «Чотирнадцять пунктів», які розробив президент США Вудро Вільсон (1856-1924)²³ і запропонував Конгресу 8 січня 1918 р. (пізніше вони були покладені в основу Версальського миру). Серед цих пунктів ціла низка пов'язана з питаннями національно-державного розвитку народів світу. Зокрема, вони передбачали: створення незалежної Польської держави, яка мала охопити усі території з польським населенням; право народів, з яких складалась Австро-Угорщина, на можливість автономного розвитку; створення міжнародних умов для незалежного розвитку Румунії, Сербії та Чорногорії. Щодо балканських держав формулювалась також вимога врахування історично визначених засад належності та національності; держава Італія мала розвиватися в межах своїх національних кордонів; турецькі частини Оттоманської імперії, в сучасному (тоді – А.Р.) її складі, повинні були отримати гарантований і міцний суверенітет, а інші національності, які тоді перебували під владою турків, мали одержати однозначну гарантію існування та абсолютно непорушні умови автономного розвитку; декларувалась вимога вільного вирішення всіх колоніальних суперечок за умови, що у разі вирішення питань, пов'язаних із суверенітетом, інтереси населення повинні мати однакову вагомість з вимогами урядів, які контролювали ці території; також зазначалось про необхідність відновлення територіальної цілісності Франції, Бельгії і проголошувалось необхідність створення об'єднання націй (Ліга Націй) з метою забезпечення взаємних гарантій політичної незалежності та територіальної цілісності великих і малих держав. В.Вільсону належала вимога, яка поширилась в політичній історії ХХ ст. – «самовизначення націй».

Політична доктрина сіонізму

Націоналізм єврейського народу найповніше виявляється в сіонізмі, який є підставою діяльності міжнародного сіоністського руху та політики держави Ізраїль. Назву «сіонізм» у 1890 р. використав віденський публіцист Натан Бірнбаум (1864-1937). Термін походить від назви пагорба Сіон у місті Єрусалим. Вважається, що топонім Сіон у багатьох релігійних виданнях

²³ Вільсон В. – 28 –й президент США (1913-1921), відомий політолог і історик, лауреат Нобелівської премії миру 1919 р. Був ініціатором створення Ліги Націй.

використовували для означення самого Єрусалиму, особливо, коли підкреслювали значення міста як духовного центру іудаїзму. Сіонізм виступає одночасно у формі національного руху та ідеології, спрямованого/ої на об'єднання єврейського народу та відродження держави на історичній батьківщині в Ерец-Ізраелі. Появу сіонізму пов'язують із: 1) розвитком демократії в європейських країнах, яка призвела до посилення ролі права в регулюванні суспільних процесів, рівності всіх перед законом, відповідно занепаду традиційно закритого характеру єврейської громади і посилення процесів інтеграції/асиміляції євреїв у християнське середовище; 2) зростанням антисемітизму в Росії, Австрії, Німеччині, Угорщині, Франції та багатьох інших країнах Європи на рубежі XIX-XX ст.; 3) активним розвитком націоналізму в європейських країнах, що було, з одного боку, заохочувальним прикладом, з іншого – досить часто відчутною загрозою, оскільки непоодинокі націоналісти різних країн використовували антисемітизм. Ідеї необхідності повернення до історичної батьківщини перманентно піднімали в єврейському середовищі. У 80-х роках XIX ст. у багатьох країнах Європи, передусім у Росії,²⁴ почали утворюватися різноманітні організації, об'єднання, гуртки, які декларували необхідність відродження єврейського народу в Ерец-Ізраелі. Найбільш відомим серед них було об'єднання «Ховевей Ціон», яке створили у 1887 р. на з'їзді делегатів з Росії в Друскеніках (нині Друскінінкай, Литва) і виступало за стихійне переселення євреїв на територію Палестини. Відділення «Ховевей Ціон» виникли в населених пунктах півдня тогочасної Росії, Польщі та Румунії і інших країн. На початку 90-х років в єврейському середовищі сформувалося дві домінуючі позиції щодо перспективи вирішення «єврейського питання»: 1) шляхом створення національно-культурних автономій у країнах, де проживала значна кількість євреїв; 2) шляхом створення самостійної єврейської держави на спеціально виділеній для цієї мети території, де євреї становили би більшість населення. Саме для означення цього напряму і було вперше застосовано термін «сіонізм». Його головні засади сформульовано у праці Теодора Герцля (1860-1904) «Єврейська держава», яка побачила світ у 1896 р. У ній наголошувалося, що головна мета єврейського національного руху – отримати міжнародні гарантії щодо права євреїв на створення власної держави. Він трактував єврейське питання як національне питання. Творення держави мало розпочатися після отримання зазначених міжнародних гарантій шляхом організованого та планомірного переселення євреїв на територію нової єврейської держави. Для реалізації цієї мети треба було створити представницький інститут євреїв, який мав вести переговори з урядами різних країн та «Єврейську кампанію», яка мала займатися збиранням коштів, потрібних для переселення та побудовою необхідної інфраструктури нової держави. Остаточне визначення плану побудови єврейської держави відбулося на сіоністському конгресі в Базелі (Швейцарія)

²⁴ Цьому значною мірою сприяли численні погроми, які відбувалися на півдні Росії (територія сучасної України) у 1881 р.

29-31 серпня 1897 р., в якому брали участь представники 17 країн. На ньому було створено всесвітню Сіоністську організацію, президентом обрали Т.Герця. Цей конгрес став початком сіонізму як суспільного руху. Перший Сіоністський конгрес прийняв «Базельську програму», затвердив статут Сіоністської організації, заснував фонд для купівлі земель у Палестині, а також декларував необхідність створення Єврейського університету в Єрусалимі. В «Базельській програмі» було сформульовано мету сіоністського руху – створення для єврейського народу власної держави в Палестині шляхом: 1) сприяння поселенню в Палестину євреїв-землеробів, ремісників і робітників; 2) організації та об'єднання всього єврейства за допомогою місцевих і міжнародних установ відповідно до законів кожної країни; 3) зміцнення та розвиток єврейських національних почуттів та національної самосвідомості; 4) реалізація заходів потрібних для отримання згоди урядів щодо реалізації цілей сіонізму.²⁵

Генеральна Асамблея ООН 29 листопада 1947 р. прийняла резолюцію № 181 «Майбутній уряд Палестини», яка передбачала створення на території Палестини незалежних арабської (палестинської) та єврейської держав із запровадженням спеціального режиму щодо міста Єрусалим. Держава Ізраїль була проголошена 14 травня 1948 р.

В Ізраїлі немає конституції у форматі єдиного документа, натомість прийнято сукупність основних законів, які виконують функцію конституції. Щодо держави Ізраїль прийнято вважати, що там встановлена і діє система етнічної демократії, яка передбачає наявність у населення, яке постійно проживає на державній території, основних громадянських і політичних свобод з одночасним закріпленням привілейованого статусу євреїв. За цих умов арабам дозволяють у межах прийнятого законодавства виступати за зміну свого положення, протестувати. Такий стан справ значною мірою пов'язаний із місцем і значенням релігії в державі. В Ізраїлі релігія не відділена від держави, а держава від релігії. Ізраїль поступово стає менш релігійним, однак релігійні ортодокси відіграють значну роль у політичному та суспільному житті. Зокрема, в Кнесеті представлені релігійні партії, існує значна кількість релігійних шкіл, які фінансують за рахунок держави, активно працюють раввінатські суди, великий вплив мають головні раввіни Ізраїлю. З цього приводу відомий політичний оглядач періоду СРСР, пізніше посол Росії в Ізраїлі, А.Бовін зазначив, що Ізраїль є державою євреїв і для євреїв. Коли він стане державою для своїх громадян, незалежно від віросповідання, то це вже буде цілком інший Ізраїль.

²⁵ Після створення держави Ізраїль у 1948 р. на 23-му Сіоністському конгресі (1951) було прийнято нову «Єрусалимську програму», яка подальшим завданням сіонізму визначила – зміцнення Держави Ізраїль, збирання вигнанців в Ізраїлі та турботу про єдність єврейського народу. Наступна корекція програми сіонізму відбулася на 27-му Сіоністському конгресі (1968), зокрема до цілей було віднесено: вимогу репатріації євреїв з усіх країн, вимогу єврейської освіти та вивчення івриту.

Афроамериканський націоналізм

Незважаючи на те, що Сполучені Штати Америки стали взірцем політичної нації, в теорії і на практиці, це не відкидає того факту, що в них процеси розвитку етнокультурної самобутності частини громадян. Значною мірою вони стосуються афроамериканців, тобто темношкірих громадян Америки, які в більш або менш далекому минулому прибули до Нового Світу з різних частин Африки. Особливістю розвитку національних процесів афроамериканців є тісний зв'язок із расизмом, расовою сегрегацією, якої вони зазнали з боку частини білих громадян, державних інститутів США. Відомий американський дослідник Рой Макрідіс зазначив, що афроамериканцям властивий етнонаціональний сепаратизм²⁶, що de facto дає змогу нам розглядати його як різновид етнічного/культурного націоналізму.

Вперше засадничі положення негритянського націоналізму визначив ще у XIX ст. Мартін Робінзон Деламі (1802-1885), оскільки він був автором гасла: «Африка для африканців – вдома і в цілому світі». У 1897 р. в США було створено «Американську негритянську академію», яка повинна була пропагувати вивчення історії Африки, а у 1911 р. було засновано «Негритянське співтовариство історичних досліджень». На початку двадцятого століття значний вплив на розвиток негритянського націоналізму мав Маркус Гарві (1877-1940) – автор публікації: «Розмова з афро-вестіндійцями: негритянська раса і її проблеми» (1915). У 1914 р. він спільно з товаришами створив Всесвітню асоціацію з покращення положення негрів. Її головна мета – побудова в Африці держави, яка б передбачала негритянське самоврядування. Він був одним з перших, хто закликав негрів США та басейну Карибського моря трактувати Африку як свою вітчизну і вважав, що їм треба повертатися назад до Африки. М.Гарві активно виступав за расову чистоту негрів і закликав створити всесвітнє братство людей з чорною шкірою, яке мало ґрунтуватись на засадах расової вищості. З цією метою він виступав за створення шкіл та університетів, діяльність яких мала бути спрямована на забезпечення належного виховання у форматі чорного расизму. На цих засадах створив Африканську ортодоксальну церкву. Йому приписують авторство вислову «Чорне це чудово/гарно», яке активно використовували афроамериканці в США протягом XX ст.

Значну увагу питанням розвитку негритянської нації/раси приділив Сіріл Бріггс (1888-1966), який був одним із засновників «Африканського кривного братства» – радикальної організації американських негрів, яка мала тісні зв'язки з КП США. Він був автором «Расового катехізису» (1918). У цій праці він фактично ідеалізує негритянську расу, зазначаючи, що її члени були найбільш обдарованими представниками людства в сфері музики, поезії, мистецтва, що їм притаманні такі якості: мужність, честь, інтелект. Відповідно він визначив програму, спрямовану на захист інтересів своєї раси,

²⁶ Macridis R.C. Contemporary Political Ideologies. Movements and Regimes. Fifth edition. – HarperCollins Publishers. -1992. – P.209.

яка охоплювала: поширення расового патріотизму, пропаганда славетної історії африканців, їхніх величних досягнень у стародавніх культурах. С.Бріггс закликав дати відсіч спотвореній шкільній історії, яка возвеличувала лише білу людину та принижувала негрів.

До структур, які дотримувались засад застосування радикальних засобів у боротьбі за права негрів, варто зарахувати об'єднання «Чорні пантери». Під цією назвою протягом 1966-1972 рр. у США діяла організація афроамериканців. У своїй програмі з десяти пунктів під назвою «Земля, хліб, мешкання, освіта, справедливість і мир» вони сформулювали вимоги щодо покращення становища чорношкірого населення. На першому етапі своєї діяльності вони були прихильниками ідей «чорного націоналізму як расизму», однак надалі відійшли від засад націоналізму і головну увагу почали приділяти соціальним питанням афроамериканців, боротьбі зі злиднями, захисті їх від упередженого ставлення/дій державних інститутів, зокрема поліції. В своїй діяльності вони використовували і терористичні засоби.

Визначна постать в розвитку національної самосвідомості афроамериканців – Малкольм Літл, який взяв нове ім'я – Малкольм Х (ікс) в знак протесту проти расової сегрегації, яка панувала у США (1925-1965). Прийняв іслам, був членом, згодом одним із лідерів організації «Нація ісламу», яка об'єднувала афроамериканців. Під його впливом прийняв іслам молодий боксер Кассіус Клей (Мухамед Алі). На цьому етапі свого життя він дотримувався/пропагував ідеї чорного сепаратизму та заперечував будь-яку співпрацю негрів і білих. Виступав за використання сили з метою самооборони від білих. Пропагував гасла, в яких висловлювалась гордість належності до чорної раси. Після хаджу до Мекки у 1964 р. відмовився від ідей чорного расизму, яких дотримувалась «Нація ісламу» і вийшов з неї. Натомість створив Організацію єдності афроамериканців і через іслам проповідував серед чорношкірого населення ідеї єдності всіх людських рас, закликав до прийняття спільної системи цінностей та до інтеграції в американське суспільство. Його вбили під час проповіді.

Найбільш визначною постаттю серед афроамериканців був Мартін Лютер Кінг (1929-1968). У 1954 р. він став пастором у баптистській церкві у Мантгомері. У своїх промовах постійно звертався до питань захисту громадянських прав і виступав проти політики расової сегрегації. В Мантгомері очолив рух протесту, підставою виникнення якого був випадок зі швачкою Розою Паркс, яка не виконала вимоги про те, що негри в міських автобусах мали право займати місця лише в кінці салону. За це її заарештували. Акції протесту тривали 382 дні і охоплювали різні форми непокори та бойкотування транспорту. Як реакцію на ці протести Верховний Суд США змушений був прийняти рішення про заборону расової сегрегації в автобусах. Цю акцію протесту вважають в американській історіографії початком національного Руху за громадянські права. У 1957 р. Кінг створив організацію Southern Christian Leadership Conference (SCLC). Її мета – боротьба за рівність з допомогою моральних авторитетів без застосування

насилства. Ця організація під його керівництвом активно застосовувала філософію «мирного громадянського непослуху» (у 1960 р. Мартін Лютер Кінг на запрошення Джавахарлала Неру відвідав Індію, де вивчав діяльність Махатми Ганді). Він вважав, що масові акції протесту без застосування насилства будуть сприяти відображенню в ЗМІ, що зумовить суспільну дискусію щодо рівності прав білого і темношкірого населення в США. На його думку, такий характер протестних дій буде формувати позитивне ставлення громадськості до самих афроамериканців і проблем, які вони піднімали. Кінг організував і керував маршами за надання виборчих прав неграм, щодо захисту прав чорношкірих працівників та за ліквідацію расової сегрегації. Найбільш відомим був Марш на Вашингтон, який відбувся 28 серпня 1965 р. У ньому взяли участь від 200 до 250 тисяч осіб. Саме тоді Мартін Лютер Кінг виголосив найбільш відому свою промову «Я маю мрію» (“I Have a Dream”). Цей марш вважають вирішальною подією у боротьбі за ліквідацію расової сегрегації в США. Більшість зі сформульованих вимог виконали, що відповідно знайшло відображення в Акті про громадянські права (1964) та Акті про виборчі права (1965)²⁷. У 1964 р. Мартін Лютер Кінг став лауреатом Нобелівської премії миру, а 4 квітня 1968 р. його вбили в Мемфісі.

Діяльність зазначених і багатьох інших лідерів афроамериканців спряла остаточної ліквідації засад расової сегрегації в усіх штатах США, що сприяло перетворенню країни в справді демократичне суспільство. Випадки расової нетерпимості, хоча і трапляються, проте вони поодинокі і сприймаються американським суспільством як ганебні.

Антиколоніальний націоналізм

Боротьба всіх без винятку народів колоніально залежних країн за своє визволення набувала рис націоналізму, який поєднував в собі одночасно боротьбу за незалежність і свободу. Однією з перших колоніально залежних країн, де відбулось зародження та розвиток націоналізму, стала Індія. У ній концептуальне оформлення націоналізму відбулося вже у вісімдесяті роки

²⁷ Після Громадянської війни (1861-1865) було прийнято 15 поправку до Конституції США, яка заборонила штатам відмовляти своїм громадянам у праві голосу на підставі «ознак раси, кольору шкіри або у зв'язку з попереднім статусом підневільної особи». Багато штатів, переважно південних, обійшли цю норму шляхом запровадження попередніх умов для отримання права голосу – сплата податків, освіта. У 1944 р. Верховний суд прийняв рішення по справі Сміт проти Олрайта (Smith versus Allwright), відповідно до якого закони штатів, які забороняли неграм брати участь у партійних первинних виборах, були оголошені неконституційними, оскільки первинні партійні вибори трактували як частину єдиного національного процесу. Закон 1965 р. заборонив дискримінаційні іспити, як попередню умову отримання права голосу, та дозволив федеральним реєстраторам реєструвати виборців у семи південних штатах. Остаточну крапку поставив Верховний суд у справі Харпер проти Виборчої комісії штату Вірджинія (Harper v. Virginia State Board of Election -1966), який визнав вимогу виборчого податку штату неконституційною.

XIX ст. Серед постатей, які вплинули на розвиток індійського націоналізму у XX ст., варто назвати Рабіндраната Тагора (1861-1934) поета, лауреата Нобелівської премії в галузі літератури 1913 р. Його погляди ґрунтувалися на засадах класичного лібералізму, тому його бачення нації включало в себе критику націоналізму. Він сприймав націю як політичне й економічне об'єднання, яке агресивно реалізує власні еґоїстичні інтереси. Нація, на його думку, формує власну ідеологію – націоналізм, який спрямований на пропаганду національної вищості. Р.Тагор дотримувався засад інтернаціоналізму, виступаючи за духовну єдність всіх народів світу, яка мала б опиратися на братерство, рівність рас і суспільну справедливість. «Батьком» індійської незалежності вважають Ганді Магандас Карамчанд (1869-1945). Він вивчав право в Англії і після нетривалої практики в Індії переїхав до Південної Африки, де прожив понад 20 років. В цей час очолював багато кампаній проти расової дискримінації, одночасно розробляв теорію ненасильницьких дій. До Індії він повернувся у 1915 р., а у 1920 р. очолив Індійський Національний Конгрес, який активно почав реалізовувати на практиці тактику громадянської непокори. За політичну діяльність був ув'язнений і провів 2338 днів у в'язницях. Його політичні погляди, викладені у листах та промовах, концентрувалися навколо проблем досягнення Індією незалежності. Державу він розглядав, як «насильство у концентрованій формі», яка опирається на примус і протистоїть людині. Незалежності треба було домагатися шляхом «сили правди», який передбачав застосування різних засобів тактики ненасильницького опору: масові відмови від виконання розпоряджень колоніальної влади, демонстрації, маніфестації, походи, віча, відмова від сплати податків, бойкот виборів і судів, голодування тощо. Державу вважав необхідним інститутом, оскільки людина ще не стала морально розвиненою і ще не здатна діяти, керуючись почуттям суспільної відповідальності. Держава, на його думку, мала бути організована так, щоб її функціонування як можна менше базувалося на застосуванні примусу і щоб для добровільних ініціатив людини залишалось достатньо місця. Справжня (не насильницька) держава мала б складатися з невеликих самоврядних і самодостатніх сільських громад, які мали б застосовувати моральний та громадський тиск. Ці громади мали б обирати районних представників, які обирали б представників провінції і нації.

На рубежі XIX-XX ст. в США організаційно оформився панафриканізм як ідейно-політичний рух, спрямований на надання неграм рівних прав з білим населенням. Одним з його засновників вважають Дюбуа Уільяма Едуарда Беркхарда, який відомий під ім'ям – Дю Бойс (1868-1963). У першій половині XX ст. панафриканізм концентрує свою увагу на вимогах отримання незалежності африканськими країнами. Після того, як почали виникати незалежні африканські держави, панафриканізм сконцентрувався на ідеї єдності всіх африканських держав і боротьби проти імперіалізму та колоніалізму. В політичному плані ключовою ідеєю стала вимога створення федерації окремих регіонів, навіть цілої Африки. Значний внесок у розвиток

ідей панафриканізму вніс Кваме Нкрума (1909-1972) перший прем'єр-міністр (1957-60) і перший президент незалежної Гани (1960-1966). У праці «Африка має об'єднатися» (1963) він виступив активним прихильником ідеї африканської єдності; вважав, що лише за умов єдності країни Африки були в стані протистояти різним впливам імперіалізму, неоколоніалізму та расизму. Також обстоював ідею особливого шляху розвитку для африканських країн. На підставі руху панафриканізму у 1963 р. було створено Організацію африканської єдності.

У тридцятих роках ХХ ст. оформилась ідеологічна течія негритюд (фр. *negritude*, від *negre* — негр). Найбільший внесок в її створення належить поету і першому президентові Сенегалу Леопольду Седару Сенгору (1906-2001). Він був єдиним з африканських лідерів перших незалежних держав, хто добровільно пішов з посади глави держави. Його авторству належать праці: «Дух цивілізації і закони африканської культури» (1956); «Негритюд і германізм» (1965), «Негритюд – це гуманізм ХХ століття» (1971). В основу концепції покладено вимогу відродження власної культури негро-африканських народів, набуття ними культурної незалежності від західної культури, яку визначали як «бездуховну». Внаслідок цього концепція негритюду мала чітку антиколоніальну спрямованість її активно використовували африканські народи під час боротьби за незалежність. Одночасно в цій концепції суттєву частку займають положення про самотність, неповторність, фактично про ізоляціонізм щодо європейської культури та європейських народів. Після падіння колоніальних режимів у країнах Африки конструкція негритюду поступово трансформувалася в концепцію афроцентризму, яка так само концентрувала свою увагу на особливостях африканської культури та психології африканця, якому властиве емоційне ставлення/сприйняття світу. Значна увага в ній приділяється питанням неприйнятності європейських цінностей і моделі європейської людини. Негативно сприймалася і ціла європейська цивілізація, яка поширювала засади атомізованого, технізованого та деперсоніфікованого світу.

Прихильником радикальних методів боротьби за незалежність та утвердження національної самотності африканських народів був Франц Фанон (1925- 1961) франкомовний психоаналітик, соціальний філософ і революціонер. Йому належать такі праці: «Чорна шкіра, білі маски» (1952), «Прокляттям затавровані» (1961) та видана після смерті – «До африканської революції» (1967). Він закликав африканські народи до проведення повної деколоніалізації країн Третього світу. Вважав, що в цій боротьбі сила відіграє вирішальну роль та є універсальним засобом досягнення політичного успіху. Наголошував, що революційне насильство є відповіддю гноблених народів, тому воно виправдане, воно здатне очистити колоніальні народи від відсталості і зубожіння. Головною рушійною силою антиколоніальної боротьби розглядав селянство, якому не було що втрачати, хоча вони могли б все вибороти в процесі боротьби. Його погляди суттєво вплинули на розвиток ліворадикальних рухів у цілому світі.

Особливістю націоналізму колишніх колоніальних країн було те, що в них нації мали формуватися під тиском/у межах територіальних кордонів, які в свій час були сформовані метрополіями (переважно це стало проблемою країн Африки). Внаслідок цього до складу країни входили досить різноманітні між собою в етнічному, релігійному та інших планах племена та народи. Єдиним спільним знаменником, який їх об'єднував, було спільне колоніальне минуле та боротьба за незалежність. Це зумовило спробу формування націй на підставі утворених вже держав. Однак проблеми господарського розвитку, розподілу державних ресурсів, представництва у владі тощо виявились для багатьох країн занадто важкими, що спровокувало потужні міжетнічні війни в форматі громадянської війни в багатьох країнах (Нігерія, Судан, Руанда, Ефіопія, Бурунді, Ангола). Внаслідок цього націотворчі процеси та формування націоналізму будуть залишатися актуальними ще протягом значного періоду часу й охоплюватимуть країни та окремі їхні частини.

Націоналізми етнічних груп

Велика кількість етнічних груп, які існують у світі, є носіями/представниками різноманітних за рівнем інституціоналізації націоналізмів. Ці групи досить часто асоціюються з національними меншинами, однак вони не можуть бути прирівняні до них. Оскільки поряд із справді меншинами (курди в Туреччині, албанці в Македонії тощо) існують етнічні групи, які складно кваліфікувати як національні меншини – фламандці в Бельгії, що становлять відносну більшість в загальному складі населення країни, франкомовне населення в провінції Квебек (Канада) тощо. Здебільшого представники етнічної групи мають спільні мовні, етнічні, культурні та інші характеристики, з допомогою яких вони відрізняються від решти населення країни/інших етнічних груп та є свідомими своєї окремішності, власної ідентичності.

Після Другої світової війни націоналізм етнічних груп переважно набрав форми сепаратистських/автономних рухів. Головно, вони представлені політичними партіями, які виступають з вимогами від розширення автономії в межах існуючих держав до повного самовизначення. Зasadничим положенням, на яке традиційно посилаються представники цього різновиду націоналізмів є те, що кожен народ повинен мати право на творення власної держави. В такому контексті вимогу самовизначення треба трактувати як вимогу цілковитої політичної незалежності, або отримання суверенітету. Дослідники зазначають, що подібна вимога має цілу низку проблем. Зокрема, це стосується трактування формальних ознак етнічної групи. Оскільки традиційні індикатори – спільна мова, традиція, культура автоматично породжують контраверсійні трактування. Наприклад, мову етнічної групи різні сторони (сама етнічна група і етнічна більшість конкретної країни) одночасно будуть трактувати як самостійну мову і як діалект. Окрім того, сьогодні культурний плюралізм розглядають у більшості демократичних країн як сутнісну характеристику демократичних суспільств.

Тому визнання зазначеної вимоги щодо самовизначення етнічних груп як обов'язкової норми здатне спровокувати безперервну реакцію розпаду фактично всіх існуючих у світі держав. Варто зазначити, що абсолютна більшість держав і самих груп цього не прагнуть (прикладом може слугувати ситуація в Швейцарії, де співіснують чотири основні етномовні групи – німецькомовна, франкомовна, італомовна та ретороманськомовна). У зв'язку з цим Алєн Бухєнен, профєсор університету Арїзона (США), вважає, що замість визнання абсолютного характеру «права націй на самовизначення», треба визнати, що воно перебуває в правочинному інтересі лише певних, а не всіх етнічних груп. Він пропонує трактувати це право як комбінацію різноманітних групових прав щодо різних форм і ступенів політичної автономії, розглядаючи право на самовизначення як найбільш радикальне. Його треба сприймати як спеціальне, селективне, яке можливе лише за певних умов. Такими умовами він вважає: виправлення наслідків попередніх, несправедливих анексій; умови самозахисту; уникнення дискримінаційної ре-дистрибуції²⁸.

Саме в цьому контексті розглядає більшість західних дослідників прецедент Косова. З 1999 р. автономний край Сербії Косово і Метохія перебував під протекторатом військ НАТО (KFOR) та адміністрації ООН. Причиною цього була тривала конфронтація між югославською/сербською владою і албанцями, яка призвела до повномасштабної війни з етнічними чистками, які стосувалися в однаковій мірі албанців і сербів та циган. Вважається, що протягом війни 1998-1999 рр. були змушені виїхати з краю близько 340 тис. албанців, одночасно внаслідок дій албанських націоналістів були змушені покинути свої домівки майже 300 тис. сербів і циган. Парламент Косова 17 лютого 2008 р. проголосив незалежність Республіки Косово від Сербії. На кінець 2008 р. незалежність визнала 51 країна світу (Україна не визнала незалежності). Багато держав вважає, що відповідно до норм міжнародного права Косово не мало права одноосібно проголошувати власну незалежність, тому воно *de iure* продовжує залишатися частиною Сербії. Інші держави дотримуються протилежної позиції. Внаслідок звернення Сербії до Генеральної Асамблеї ООН було прийнято рішення 8 жовтня 2008 р. про перевірку Міжнародним трибуналом в Гаазі правочинності одноосібного проголошення незалежності (в рішенні ООН наголошено, що Трибунал повинен не прийняти остаточне рішення, а висловити свою думку). Чи стане Косово прецедентом, який будуть трактувати націоналісти різних етнічних груп як приклад, за зразком якого можна діяти, покаже час. Тому рішення Російської Федерації про визнання незалежності Південної Осетії і Абхазії від Грузії, прийняті після п'ятиденної війни між Грузією та Росією у серпні 2008 р., ускладнюють ситуацію з правом на самовизначення, оскільки не залишають альтернатив, окрім

²⁸ Buchanan A. Secesja i nacjonalizm // Przewodnik po współczesnej filozofii politycznej. Pod redakcją Roberta E. Goodina i Philipa Pettita. – Warszawa: Książka i Wiedza. 1998. – S. 744-757.

сприйняття самовизначення як обов'язкової норми і прецеденту для інших етнічних груп.

Отже, націоналізм протягом ХХ ст. пройшов значний розвиток, ставши надбанням політичної думки та життя більшості країн світу. Притаманність націоналізму політичній ідеології та практиці багатьох країн світу дає підстави говорити не про універсальний націоналізм, а про багатоманітність націоналізмів. Сьогодні він властивий не лише країнам, що розвиваються, а й багатьом демократичним, розвиненим державам Європи та Північної Америки. Якщо у другій половині ХІХ ст. націоналізм позиціонували як різновид революційної ідеології та рухів, то в першій половині ХХ ст. в більшості випадків він набув консервативних, експансіоністських рис. Наступна зміна ідеологічного позиціонування відбулась наприкінці ХХ ст., коли інституційні структури націоналізму – націоналістичні партії залежно від країни вже належать до лівих і правих (Народна партія Шотландії та Валлійська Народна партія як націоналістичні партії займають ліву позицію, натомість – Швейцарська Народна партія, Національний фронт у Франції належать до крайньо правих у ліво-правому ідеологічному спектрі). Значна кількість невирішених проблем статусу та розвитку різноманітних етнічних груп зумовлюють актуальність і перспективу подальшого розвитку націоналізмів у різних частинах сучасного світу.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність феномена націоналізм?
2. Що мають спільного і в чому полягають особливості націоналізмів, які опираються на етнокультурну та політичну моделі нації?
3. Як можна пояснити, що в США, які традиційно належать до моделі політичної нації, отримав розвиток етнокультурний націоналізм афроамериканців?
4. У чому виявляється суть значення національної ідентифікації для націоналізму?
5. Що спільного і в чому полягають особливості націоналізму та націонал-соціалізму?
6. Чому сіонізм, як різновид націоналізму, продовжив своє існування після створення національної держави Ізраїль?
7. Як співвідносяться між собою націоналізм і демократія?
8. У чому полягає особливість становлення та розвитку націоналізмів у країнах Африки?
9. Як співвідносяться між собою націоналізм і права та свободи особи?
10. Чим зумовлена актуалізація націоналізму в Бельгії, Іспанії, Канаді та Сполученому Королівстві?

Конфесійні суспільно-політичні доктрини

Протягом значного періоду церква та світська влада, особливо в період феодалізму, були тісно пов'язаними, змагалися за першість. У ХІХ ст. розпочався процес остаточного відходу церкви, особливо в європейських країнах, від тісної взаємодії з інститутами влади. Внаслідок цього, протягом ХХ ст. ми стали свідками формування суспільних і суспільно-політичних доктрин різними конфесіями. Це було зумовлено дією багатьох чинників. По-перше, поширення засад демократії та правової держави призвело, з одного боку, до однакового правового регламентування діяльності всіх суспільних інститутів, в тім числі і церкви, а з іншого - створило чіткі, визначені правом інститути та механізми впливу/боротьби за владу як інструмента легітимного визначення основних цілей і напрямів розвитку суспільства. Зокрема, такими базовими інститутами були визнані політичні партії, громадські організації та об'єднання. По-друге, концептуальне та інституційне оформлення політичних доктрин, особливо марксизму, лібералізму, націоналізму тощо, які зверталися до актуальних для громадян суспільних проблем, потребувало адекватної відповіді з боку церкви, яка так само діяла в просторі ідей/вірувань, цінностей і могла втратити своїх вірних, які шукали відповіді на важливі для них суспільні питання/проблеми. По-третє, якісні зміни в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах стали потужними викликами для системи традиційних положень основних конфесій. Сукупність цих викликів була надзвичайно масштабною і охоплювала проблеми війни і миру, досягнень науки і техніки, поширення атеїзму, трансформацій інституту родини та характеру взаємовідносин між статями і в межах однієї статі, еволюцію моральних цінностей тощо. Заховатися, уникнути висловлення конкретної позиції в цьому контексті було неможливим. Ці та інші чинники зумовили те, що протягом ХХ ст. відбулось не лише формування конфесійних суспільно-політичних доктрин, але й їхня перманентна трансформація. В лекції ми фокусуємо увагу на доктринах двох світових конфесій – Римо-католицької та ісламської. Це зумовлене, по-перше тим, що вони найбільші за кількістю вірних; по-друге, рівнем їхнього концептуального розвитку; по-третє, значним впливом на практику.

Суспільно-політична доктрина Римо-католицької церкви

Під суспільно-політичною доктриною Римо-католицької церкви ми розуміємо складову частину католицької науки/вчення, яка за допомогою моральних оцінок/суджень формує суспільну думку не лише своїх вірних, але й широкого загалу громадян і через неї впливає на політичну та суспільну практику в межах однієї країни та в сукупності різноманітних країн.

Творцем сучасної суспільно-політичної доктрини католицизму варто вважати папу Льва ХІІІ (1878-1903 роки понтифікату) - Вінченцо Джоакіно Рафаель Луїджі Печчі (1810 р.н.). З 88 енциклік, які були видані за час його

понтифікату, найбільш резонансною була «*Regum novarum (Нові явища)*²⁹» (1891), в якій були сформульовані засади офіційної католицької соціальної доктрини, які пізніше неодноразово доповнювали та модифікували. Підтримка Ватиканом протягом значного періоду абсолютизму в Європі, критика лібералізму в умовах швидкого розвитку марксизму, поширення його впливу на робітників, серед яких значну частину становили вірні Костелу, поставили перед церквою проблему суттєвого падіння рівня підтримки її позицій та дій на той момент і в перспективі. В цих умовах у «*Regum novarum*» фактично було проголошено про припинення опозиції Костелу щодо багатьох положень лібералізму та соціалізму. Визнавалось, що буржуазія остаточно перемогла аристократію, позитивну оцінку отримав розвиток демократії та релігійної толеранції. Енцикліка приймала тези соціалізму про існування значного суспільного розшарування та про необхідність обмеженої інтервенції держави в справи приватного капіталу для подолання найбільш кричущих суспільних проблем. Водночас у ній було відкинуто соціалізм в марксистській конструкції та були заперечені засади дикого капіталізму. Соціалізм як наука і історичний феномен проголошували фальшивим шляхом суспільного розвитку, який суперечив засадам католицизму. Особливої критики зазнала вимога впровадження суспільної власності, реалізація якої була здатна, на думку творців енцикліки, призвести до кризи і розпаду цілого суспільства. В «*Regum novarum*» також гостро критикували економічний імперіалізм, прагнення до максималізації прибутків за рахунок безмежної експлуатації інших та лібералізм, який був здатний призвести до втрати віри. В основі нового суспільного оновлення мало бути моральне оновлення, яке передбачало повернення до засад викладених в Євангелії. Енцикліка визнавала права робітників на створення власних профспілок, які мали опиратися на зразки поширених у добу середньовіччя цехів і гільдій. Відповідно ідеї солідаризму протиставляли марксистським засадам класової боротьби. Були також сформульовані вимоги в соціальній сфері – охорона прав працівника через гарантування йому відпочинку в неділю, мінімального та справедливого рівня оплати праці та тривалого часу працевлаштування. Справедлива оплата праці передбачала такий рівень, щоб її вистачало на утримання не лише самого робітника, але й родини, а також на заощадження, які б мали дати змогу найманому працівникові з часом отримати власність. Наголошувалось на принциповому значенні для суспільства в збереженні та підтримці приватної власності. Фактично енцикліка заклала самостійну конструкцію соціальної політики церкви, яка відрізнялась від ліберальної та марксистської, була їм альтернативою.

Наступним рубіжним етапом у формуванні суспільно-політичної доктрини став понтифікат Папи Яна/Івана ХХІІІ (1958-1963) - Анжело Джузеппе Ранцалі (1881 р.н.), відомого в літературі під прізвиськом «добрий

²⁹ Згідно з традицією назва папських енциклік визначається першими словами офіційного тексту, який оприлюднюється на латині.

папа Ян». Внаслідок того, що його попередники Папа Пій XI (1922-1939) та Пій XII (1939-1958) співпрацювали з фашистським режимом Б.Муссоліні та націонал-соціалістичним режимом А.Гітлера, Ватикан зазнав відчутної критики з боку ліберально-демократичних і лівих політичних сил. Папа Ян XXIII розпочав процес, який отримав в літературі назву *aggiornamento* (італ. – надання сучасного вигляду). Серед найвідоміших енциклік, які вийшли в світ за час його понтифікату, були: «*Mater et Magistra*» (1961) та «*Pacem in Terris*» (1963). В енцикліках поряд з ідеями незмінності засад природного та божого права, права папи на їхню інтерпретацію з'явилась додаткова вимога – необхідність участі Костелу в суспільних змінах. Враховано світоглядний, економічний і політичний плюралізм, які були властивими світському життю демократичних країн. Проголошували заклик до співпраці людей, які належали до різних конфесій та перебували під впливом відмінних філософських і політичних орієнтацій. В енцикліці «*Pacem in Terris*» було проаналізовано права людини, зокрема виділено: право на життя, на непорушність тіла, на володіння засобами, необхідними для забезпечення відповідного рівня життя, до цих засобів зараховували – продукти харчування, одяг, житло, відпочинок, охорона здоров'я. Зазначалось, що людина повинна розраховувати на соціальне забезпечення з боку держави у випадках хвороби, втрати працездатності, втрати годувальника, старості, безробіття. Подоланню багатьох проблем, які були властиві найманим працівникам, могло зарадити перетворення всіх працівників у власників. Приватну власність трактували як умову свободи, джерело розвитку господарності, ініціативи, працелюбства. Наголошувалось, що суспільна власність здатна вести до розвитку лінощів, падіння продуктивності праці, надмірних видатків. Справедливість у розподілі мала ґрунтуватись на вимозі врахування при розподілі доходів особистих заслуг, доробку кожного індивіда. Стосовно політичної проблематики не було проголошено єдиної, універсальної/оптимальної форми правління, всі демократичні форми були прийнятними, але модель «держави нічного вартового» проголошували не прийнятною для Костелу. Зазначалось, що будь-яка влада, в тім числі і державна, походила від Бога; відкидали підхід, що джерелом влади є воля людей. Функції держави мали позиціонуватись в просторі від поміркованого інтервенціоналізму до положень доктрини «держави загального добробуту». При цьому втручання держави в сферу економіки мало не лише не обмежувати свободу приватної ініціативи, але навпаки – сприяти підвищенню ефективності приватної ініціативи. Відповідно головними завданнями держави вважали турботу про благо суспільства, захист суспільного порядку та дотримання засад суспільної справедливості. Суспільний порядок мав засновуватись на визнанні існування ієрархії людей і речей, тому всі, хто виступали проти цієї засади, ламали визнані Костелом засади організації суспільства. Якісно новим положенням, яке отримало свій розвиток в енцикліках Папи Яна XXIII, була теза, що інтереси людини треба розглядати первинними, вищими за інтереси держави. В міжнародних питаннях папа активно виступав за мир і мирне співіснування держав з

різним суспільним ладом, вирішення всіх спірних питань шляхом переговорів. В енцикліці «*Mater et Magistra*» наголошувалось, що треба виробити нову концепцію, яка була б здатна не допустити виникнення нових конфліктів, особливо військових. Також було вміщено заклик до заможних держав та ООН в наданні допомоги країнам і народам, які трактували як бідні. Вирівнювання величезних диспропорцій між країнами в цілому світі розглядали як умову встановлення тривалого миру на Землі.

Папа Ян XXIII виступив ініціатором скликання Другого Ватиканського собору, або XXI Вселенського собору, який відкрився 11 вересня 1962 р. і тривав до 1965 р. Відбулося чотири сесії Собору, з них на одній головував Папа Ян XXIII, а на трьох чергових – його наступник Папа Павло VI (1963-1978). Як рішення було прийнято 4 конституції, 9 декретів та 3 декларації. Серед цих документів суспільно-політичних питань стосувалась Конституція про Костел у сучасному світі «*GAUDIUM ET SPES* (Радість і Надія)» (1965). У ній наголошувалось, що походження влади від Бога не виключає участі людей у визначенні засад і сфери реалізації влади та вибору тих, хто мав би реалізовувати владу. Зокрема зазначалось, що «...політична спільнота та публічна влада опираються на природу людини і належать до порядку встановленого Богом, визначення форми устрою та вибір влади належать до компетенції вільної волі громадян».³⁰ Костел стосовно форм правління однозначно висловився на підтримку демократичного устрою: «...Костел оцінює демократію як систему, яка гарантує участь громадян в прийнятті політичних рішень, забезпечує можливість вибору та контролю власних урядів, а також, коли виникає в тому необхідність – заміну їх в мирний спосіб іншими». В Конституції зазначалось, що влада мала працювати заради загального добра, під яким розуміли сукупність умов суспільного життя за яких люди могли повніше і скоріше досягнути власної досконалості. Жодна влада, в тім числі і демократична, не мали права порушувати права людини, які виводили з людської природи, створеної Богом. Зазначалось, що Костел не можна ототожнювати з політичною спільнотою, оскільки вони незалежні й автономні у своїй сфері компетенції. Водночас декларували, що Костел завжди готовий до співпраці з політичною спільнотою заради добра людей.

Подальше продовження та розвиток концептуальних положень Другого Ватиканського собору відбулося за часів понтифікату 264-го Папи Римського Івана Павла II (1978-2005) - Кароль Юзеф Войтила (1920 р.н.), перший папа слов'янського походження. Ознака його понтифікату - поїздки до вірних за кордон. Всього було 104 подорожі (він був першим Папою, який відвідав незалежну Україну у 2001 р.). Він видав 14 енциклік. У контексті суспільно-політичної доктрини Костелу багато з них мають особливе значення. У 1981 р. з нагоди 90-ї річниці енцикліки «*Regum novarum*» вийшла в світ енцикліка «*Laborem exercens*» (Виконуючи працю). Вона присвячена людині працівнику. Папа зазначав, що обов'язком кожної людини був розвиток

³⁰ Цитую в цьому випадку і надалі за текстом, який розміщено в мережі Інтернет <http://www.archidiecezja.lodz.pl/czytelni/sobor/kdkwst.html>

науки, техніки, культури, моральності, відповідно праця мала слугувати цьому розвитку. Приділено увагу профспілкам, які він трактував як своєрідний індикатор боротьби за соціальну справедливість. Саме тому, на думку Папи, вони в своїй діяльності не мали фокусуватися лише на питаннях умов праці й оплати праці, а боротися з усіма суспільними недоліками. У 1987 р. була опублікована енцикліка «Sollicitudo rei socialis» (Суспільна турбота), яка присвячена аналізу політичних змін і проблем, властивих 80-им рокам. Згідно з енциклікою суспільна доктрина Костелу залишається незмінною, хоча світ на рубежі нового тисячоліття зіткнувся з численними новими загрозами. Папа зазначав, що розвиток багатьох народів був ще далеким від досконалості, багато проблем, які були властивими людству раніше, продовжували залишатися не вирішеними. В енцикліці проаналізовано значення для світового розвитку процесів деколонізації, злиденності, конфліктів, низьких темпів суспільного розвитку. Зокрема, зазначено, що продовжує зберігатися значна відмінність у рівні розвитку, заможності народів світу. Звернуто увагу на небезпеки, пов'язані з понадмірною експлуатацією природних ресурсів заради збільшення споживання, критикувалось також прагнення розвитку за будь-яку ціну. Наголошено, що розвиток мав відбуватися заради добра для людини. В світі, який змінюється, дороговказом мало стати Євангеліє. Глобальні виклики і проблеми потребували солідарності народів світу. У 1991 р. вийшла енцикліка «Centesimus annus» (Сота річниця), яку видали з нагоди 100-ї річниці енцикліки «Regum novarum». У ній розглядали суспільно-політичну ситуацію у світі, яка склалася внаслідок падіння системи реального соціалізму. Падіння комуністичної системи дало змогу подолати багато суттєвих перешкод, які стояли. Однак з'явилася нова небезпека, що полягала у поширенні радикальної ідеології капіталізму, яка низку суспільних проблем навіть не намагалась вирішувати, сліпо вважаючи, що їх автоматично розв'яже вільний ринок. Папа наголошував, що не всі суспільні проблеми можна вирішити з допомогою ринку, оскільки прибуток не може бути універсальним суспільним показником. Саме людина становить найвищу цінність, в тім числі і в системі виробництва. Він звертався до питання інтегральної людської свободи, наголошуючи, що приватна власність мала слугувати людині, сприяти її розвитку. В енцикліці значну увагу приділено критиці марксизму-ленінізму.

Наступником і діючим Папою є Бенедикт XVI (2005) - Йозеф Алоїз Ратцінгер (1927 р.н.). Він належить до визначних християнських теологів ХХ століття, автор понад 60 наукових праць з теології. Він відомий як активний противник і критик теології визволення.

Теологія визволення

У 60-70-х роках ХХ ст. в багатьох країнах Латинської Америки серед священиків Римо-католицької церкви набув поширення рух, який отримав назву «теологія визволення». Головні концептуальні засади були

сформульовані на II Конференції єпископів Латинської Америки CELAM ([порт.](#) *Conselho Episcopal Latino Americano* – Латиноамериканська Єпископальна Рада, створена у 1955 р. у Ріо-де-Жанейро (Бразилія), яка відбулася у 1968 р. в Меделіні і надрукували в «Маніфесті єпископів Третього світу», який підписали понад 800 священників з різних країн Латинської Америки. Головним автором теології визволення вважають Густава Гутьєрреса Меріно (1928 р.н.), професор Католицького університету в Лімі (Перу), автор програмної праці «Теологія визволення» (1972).

Представники цього напрямку вважали, що духовне визволення вірного можливе тоді, коли людина буде вільною фізично, економічно, ідеологічно та політично. Тільки після того як індивід не буде голодним і не буде страждати від бідності, що на думку більшості прихильників цього напрямку варто вважати самостійним гріхом, християнин може мати надію позбавитись від гріховності в класичному розумінні. Капіталістичний лад оцінювали як «абсолютне заперечення Бога», що виражалось у експлуатації, суспільній несправедливості, інституційній перевазі невеликої групи заможних над величезною масою знедолених шарів. Відповідно костел мав скерувати всі свої зусилля, використати всі можливі засоби та інструменти для реалізації на практиці засад соціальної справедливості і бути з тими, хто потребував допомоги. В сукупності можливих методів найдієвішими вважали революційні, внаслідок чого відбулося поєднання положень Біблії і окремих положень марксизму-ленінізму, оскільки в одному та іншому випадках спільним було неприйняття несправедливості та пошуки шляхів її подолання. Графічним символом такого поєднання став плакат Карлоса Алонсо «Христос з карабіном».

Г.Гутьєррес визначав теологію визволення як «критичну рефлексію щодо християнської практики в світлі слова Божого». Він намагався обґрунтувати необхідність узгодження постулатів християнства та марксизму-ленінізму. Визволення гноблених, відновлення суспільної справедливості можна було досягнути лише шляхом революції. Організатором мав стати «Костел вбогих і з вбогими», який мав виробити особливу систему взаємовідносин із бідними в країнах Латинської Америки.

Представники теології визволення поставили на порядок денний цілу низку справді актуальних проблем, притаманних країнам цього регіону, окрім проблем експлуатації та злиденності. Зокрема, вони виступали з вимогами проведення освітньої реформи та реформи системи охорони здоров'я, щоб представники всіх шарів суспільства і передусім – бідне населення мали змогу отримувати належну освіту і якісне медичне обслуговування. Наполягали на необхідності формувати «нову людину», яка мала протистояти менталітету людини – продукту буржуазного суспільства і носія більшості негативних ознак, з якими вони прагнули боротися.

Теологія визволення зіткнулася з гостро критичною оцінкою з боку офіційних інститутів католицької церкви. Папа Іван Павло II під час візиту до Мексики у січні 1979 р. констатував, що концепція Христа, як політика і революціонера, не погоджується з вченням Костелу. Найбільш вичерпну

критику провела Конгрегація доктрини віри, яку тоді очолював кардинал Ратцінгер (сьогоднішній Папа Бенедикт XVI). В «Інструкції щодо деяких аспектів теології визволення» (1983) вміщує розгорнуту критику концептуальних засад теології, які увійшли в протиріччя з католицькою теологією. Зокрема, костел говорить про визволення від гріха, а теологія визволення – про суспільне визволення. Політизація положень віри веде до протиставлення людей за класовою ознакою, нетерпимості всередині церкви, поділу церкви на «офіційну» та «народну», до заперечення церковної ієрархії, винятково політичному трактуванню Святого письма та вибіркового його прочитанню. У цьому документі дали оцінку марксизму. Було зазначено, що марксизм не можна розглядати як єдиний, науковий метод пізнання. Марксизм трактували як тоталітарну концепцію, яка була не сумісною з християнством. Другий документ: «Інструкція про християнську вольність та вірування» (1986) наголошував на необхідності визнання суспільної цінності вчення Костелу, яке мало достатньо важливих етичних положень, потрібних для всіх вірних.

Концептуальна критика в поєднанні з комплексом дисциплінарних дій, які проводив Ватикан щодо священиків, а також крах «реального соціалізму», проблеми революційних сил у Латинській Америці, спричинили поступове послаблення впливу теології визволення в 90-х роках. Дослідники зазначали, що з приходом на посаду президента Венесуели Уго Чавеса, який відкрито виступив на підтримку положень теології визволення та поверненням до влади в багатьох країнах Латинської Америки лівих політичних сил, відбулось повторне відродження теології визволення.

Суспільно-політична доктрина ісламізму

Термін «іслам» походить від арабського слова *aslama*, що означає віддати себе, підкоритися. В контексті ісламу як конфесії йдеться про цілісне, безумовне та необмежене підкорення волі Бога. Синонімами терміна «іслам» є «мусульманство», що означає визнання ісламу. Іслам відрізняється від інших релігій світу тим, що в ньому поряд з моральними та теологічними постулатами значне місце займають норми правового характеру, які закладають підстави економічного, суспільного та політичного життя ісламських країн. Внаслідок цього в цих країнах простежується тісне переплетіння релігії і політики, відображенням чого є трактування ісламу як державної релігії. Винятком є Туреччина, де від Ататюрка перейшла традиція сепарації світського та релігійного життя, а також Індонезія та Мавританія.

В ісламізмі ми можемо виділити два домінуючих напрями: модерністський і фундаменталізм.

Від кінця XIX століття і до сьогодні модерністський напрям розглядали як прозахідний. Це пов'язано з тим, що саме з європейських країн до мусульманських активно проникали нові ідеї, зразки організації суспільного життя тощо. Переважно представниками модернізму були представники привілейованих верств, які досить часто отримували освіту у

навчальних закладах країн Заходу (до них належать не лише європейські країни, але й США та інші економічно розвинуті, демократичні країни світу), відвідували ці країни, жили там, активно контактували з представниками цих країн з широкого кола проблем. Результатами цих різноманітних контактів було запозичення не лише зразків поведінки, одягу, побуту, а й концептуальних засад організації суспільного життя. Серед головних положень ісламського модернізму можемо виділити: намагання урівняти значення права й ісламу як суспільних регуляторів; проголошення/прийняття загальнолюдських цінностей, зокрема в сфері прав людини, в тім числі рівність прав чоловіка і жінки, демократія, рівність, справедливість тощо. Засновником модернізму в ісламі вважають Джамаль аль-Дін аль-Афгані (1839-1907). Під час перебування у Парижі у 1883-1886 рр. він створив таємне товариство аль-Урва аль-Вукса (Міцний зв'язок, тобто іслам), під тією самою назвою видавав газету. Товариство і газета мала значний вплив на представників ісламської інтелігенції в різних мусульманських країнах. Він першим звернув увагу на небезпеку пов'язану з розривом між змістом ісламу та сучасністю. Він покладав відповідальність за відсталість мусульманських країн на європейський імперіалізм, автократизм місцевих правителів і релігійні кола. Сучасний йому іслам не відповідав потребам розвитку, тому треба було провести реформи в середині ісламського середовища. Він розглядав іслам як релігією прогресу та змін, вважаючи, що наука, філософія, сучасне мислення не були лише продуктом Заходу і ворожими ісламу. Шлях подолання він бачив у встановленні системи конституційного правління, запровадженні парламентаризму та звільненні мусульманських країн від колоніальної залежності. Він виступав проти ігнорування досвіду європейських країн. Водночас наголошував на значенні панісламізму, що мало б допомогти об'єднати всіх арабів. Учень і одночасно колегою аль-Афгані був Мухаммад Абдо (1849-1905), член парламенту, від 1894 р. професор найвідомішого тоді мусульманського університету аль-Азгар, від 1899 р. – головний муфтії Єгипту. Він обґрунтовував необхідність європеїзації Єгипту, розглядав систему традиційних дорадчих органів Шура підставою демократизації країни. Вважав, що народна ідентичність єгиптян мала ґрунтуватися на поєднанні трьох елементів – єгипетської народності, арабської культури та ісламу. Запропонував модерністське трактування Корану стосовно питань моногамії, вважаючи, що Коран давав дозвіл вірному лише на одну жінку. Під впливом його поглядів багато мусульманських урядів обмежили полігамію. Сприяв проведенню реформи судової влади в Єгипті, вважаючи, що норми, які регламентували віру в Бога, не підлягали змінам, а решта норм мали модифікуватися відповідно до змін часу. Під його впливом було проведено реформу традиційної системи освіти, зокрема, до шкільних програм включили світські предмети. Наступним продовжувачем модерністського напрямку був Мухаммед Рашид Ріда (1865-1935). Головні праці: «Ісламська єдність» (1921) та «Халіфат або Великий

іммамат» (1922). В останній праці він дав аналіз мусульманської теорії держави, звертаючись до концепції халіфату³¹. На його думку, халіфат у своїй класичній формі тоді вже був не можливим. Він вважав, що халіф мав приймати рішення не самостійно, а на підставі попередньої співпраці з дорадчим органом Шуурою, до якого мали б входити найвпливовіші представники громади. Цей дорадчий орган мав би мати право обирати та знімати з посади халіфа. Головними завданнями мали бути: захист віри, провести в життя норми мусульманського права. Мухаммед Рашид Ріда вважав, що головні положення ісламу не суперечили суспільним змінам і досягненням науково-технічного прогресу. Він відстоював антиімперіалістичну позицію.

Найпотужніший вплив на суспільно-політичні перетворення модерністського спрямування в Туреччині та цілому ісламському світі мав Мустафа Кемаль Ататюрк (1881-1938). Здобув військову освіту, професійний військовий. У 1919 р. очолив національно-визвольну боротьбу турецького народу проти країн-переможниць у Першій світовій війні, які фактично окупували/поділили територію Османської імперії. У квітні 1920 р. Мустафу Кемалю обрали Великі народні Збори Туреччини на посаду спікера парламенту та главу уряду. На початку 1922 р. очолювані ним війська звільнили від збройних сил альянтів Стамбул. У листопаді 1922 р. Великі народні Збори позбавили влади султана Мехмеда V, а у жовтні 1923 р. Туреччину проголосили республікою, а Мустафу Кемалю обрали першим президентом Туреччини. Він переніс столицю зі Стамбулу до Анкари, запровадив григоріанський календар, замість арабського алфавіту було введено латинський, у турецькій мові заборонив використовувати багато слів арабського походження, переглянув історію щоб зменшити значення арабського та збільшити/возвеличити роль всього турецького. Провів комплексні реформи, які загалом становили концепцію «кемалізму». Було запроваджено республіканську форму правління; проведено секуляризацію турецького суспільства, що сприяло усуненню ісламу з публічного життя і з права, зокрема, жінки отримали рівні права з чоловіками; сприяв розвитку націоналізму, щоб створити з турків єдину націю. Використовував етатизм, що виявилось у активному застосуванні потенціалу держави заради розвитку національної господарки та під час проведення економічних реформ. В своїй діяльності широко використовував засади популізму. У 1934 р. парламент Туреччини надав Кемалю титул Ататюрка (батько турків). Завдяки йому країна надалі дотримувалась світської моделі розвитку.

Єгипет мав свого Ататюрка - Гамаль Абдель Насер (1918-1970). У 1942 р. він виступив ініціатором створення і згодом став керівником Організації «Вільних Офіцерів», яка у 1952 р. здійснила антифеодальну та антиімперіалістичну революцію. З 1954 р. Г.Насер очолив вищу державну

³¹ Халіф – у багатьох мусульманських країнах титул верховного правителя, який поєднував одночасно в своїх руках світську та духовну владу. Відповідно халіфат – держава на чолі з халіфом.

владу в Єгипті. Під його керівництвом у країні було проведено націоналізацію головних галузей промисловості, банків, транспорту, а також аграрна реформа та сукупність соціальних реформ. Головна його праця - «Філософія революції» (1954), яка охоплювала аналіз ситуації та завдання суспільних перетворень щодо Єгипту, арабських та африканських справ. Від 1958 р. для характеристики змін, які відбувалися в Єгипті, почали використовувати термін «арабський соціалізм», що було своєрідною «платою» за допомогу, яку надав СРСР Єгипту під час конфлікту навколо приватизації Суецького каналу (1956) та спробою використати допомогу СРСР для модернізації власної країни. Його варіант соціалізму передбачав широку класову базу для суспільних перетворень – союз селян, робітників, солдатів, інтелігенції та «не експлуататорської частини національної буржуазії». У своїй діяльності він також активно використовував засади лібералізму. Він пов'язував іслам з ідеями єдності всіх арабів, тому його вважали одним із головних промоторів панарабізму. Згідно з ним іслам був іманентною/ головною частиною арабської культури, що йому давало змогу виконувати інтегруючу, політичну роль. Вів запеклу боротьбу з фундаменталістською організацією «Брати мусульмани». Г.Насер був одним із організаторів і лідерів Руху неприєднання. Активно підтримував антиколоніальну боротьбу народів Африки, виступав за підтримку ідеї незалежної Палестини. Курс на модернізацію суспільства продовжили його наступники Анвар Садат (1918-1981) та Мухаммед Хосні Мубарак (1928 р.н.), діючий президент Єгипту з 1981 р.

Поширення модернізаційних процесів у Тунісі пов'язано з діяльністю Хабіба Бургіби (1903-2000) - першого президента незалежного Тунісу. Він ліквідував полігамію і запровадив правову рівність чоловіків і жінок, заборонив жінкам носити хеджаби в публічних установах, ліквідував Конічні суди і замість них запровадив цивільне право, сприяв розвитку світської освіти.

В Ірані модернізаційні процеси були пов'язані з правлінням останнього шаха Мухаммеда Реза Пехлеві (1919-1980), який з 1963 р., опираючись на прибутки від продажу нафти, проводив широкомасштабну програму економічних і соціальних реформ, що отримали назву «Біла революція». Програма передбачала індустріалізацію країни, проведення аграрної реформи, розвиток освіти та системи охорони здоров'я, поширення зразків західного способу життя. Досягненнями модернізації в Ірані користувалась лише незначна група правлячої еліти, натомість більшість населення досить критично ставилась до змін і самого режиму шаха.

Як зазначив Д.Еспозіто, більшість мусульманських країн «...використовували іслам для посилення їх легітимності, мобілізації народної підтримки і обґрунтування урядової політики».³² На думку цього автора, поразка арабських країн у війні 1967 р. з Ізраїлем стимулювала

³² Еспозіто Д. Ісламська загроза. Міф чи реальність?/Переклад з англійської І.Саповського. – Львів: Кальварія, 2004. – С. 86.

повернення урядів і політичних еліт багатьох країн регіону до ісламу. Це стимулювало розвиток фундаменталізму, внаслідок чого в 70-х роках в абсолютній більшості мусульманських країн існували фундаменталістські угруповання та об'єднання.

Термін «фундаменталізм» походить від лат.fundamentum і означає підстави. Вперше його використали американські протестанти на початку ХХ ст. В сучасному контексті фундаменталістський напрям властивий всім головним світовим конфесіям. Однак сьогодні в суспільній свідомості багатьох країн світу поняття фундаменталізму, здебільшого, асоціюється з ісламом, в якому частина священників і вірних виступають із запереченням існування відмінностей/різниць між публічною та приватною сферою, між релігією і політикою і прагнуть забезпечити функціонування суспільства в усіх сферах відповідно до постулатів ісламу. Символом цього став вислів аятоли Хомейні «політика є релігією».

Становлення ісламського фундаменталізму прийнято пов'язувати зі створенням у 1928 р. в Єгипті організації «Брати мусульмани». Заснував організацію Хасан аль Банна (1906-1949), щоб відродити «зіпсуту» віру і надати/забезпечити вірним можливості брати участь у політичному житті власної країни з допомогою партії ісламу. Організація прагнула до побудови ісламського суспільства, яке мало бути альтернативою щодо капіталізму та соціалізму. Воно мало бути побудоване відповідно до засад ісламу і цей процес мав бути поєднаним із остаточним визволенням від іноземного панування. Хасан аль Банна був автором праці «Кредо братів мусульман», де проголосив головні засади фундаменталізму.

- Я вірю, що всі речі походять від Аллаха..., а іслам є єдиним законом, який регулює порядок речей у діючому світі та наступному.
- Я вірю, що чесність, добро та наука є частиною ісламу...Обіцяю надавати перевагу любові і симпатії над дискусіями і суперництвом, взивати до сили правосуддя лише тоді, коли цього неможливо уникнути.
- Я вірю, що мусульманин повинен працювати і заробляти гроші, а будь-яка особа, що потребує пожертви, має право на частину моїх доходів у формі закаяту (добровільна жертва – А.Р.)
- Я вірю, що мусульманин відповідальний за свою сім'ю, а його обов'язком є захист її здоров'я, віри, моральності.
- Я вірю, що обов'язком мусульманина є повернення слави ісламу шляхом промоції відродження його народів і законодавства.
- Я вірю, що секрет відсталості мусульман полягає у їхньому відході від релігії. Основою реформи повинно стати повернення до приписів та норм ісламу. Вірю, що це можливо за умови, якщо

всі мусульмани працюватимуть задля досягнення цієї мети, а доктрина «Братів мусульман» буде реалізована»³³.

Хоча фундаменталізм і вимагає повернення до класичних засад ісламу, викладених в Корані (Священна Книга) та Сунні Пророка Мухаммеда (приклади життя Пророка Мухаммеда – А.Р.), на практиці існують відмінні варіанти фундаменталізму.

Події січня 1978- лютого 1979, внаслідок яких було повалено режим шаха Мохаммеда Реза Пехлеві та монархію, отримали назву ісламської революції. Її головним символом став аятола Рухолла Мусаві Хомейні (1902 - 1989). Він походив з родини ісламських священиків, здобув релігійну освіту, працював у теологічному ісламському центрі Кума. З 1963 р. зайняв опозиційну щодо режиму шаха позицію, що стало підставою для вислання його з країни. У 1979 р. він очолив ісламську антишахську революцію, а після її перемоги став вищим керівником ісламської республіки. Хомейні вважав, що тоді у світі існувала дихотомія: з одного боку, країни пригноблувачі – США та СРСР, капіталізм і комунізм, Захід і Схід, з іншого – пригноблені мусульмани та народи Третього світу. Цим пояснювалось гасло революції: «Ні Схід, ні Захід – тільки іслам». Вважається, що підстави концепції «ісламської держави» він сформулював ще в 40-ві роки і надалі їх розвивав. Він заперечував монархію як не ісламську форму правління, наголошуючи, що в суспільстві, де проживають мусульмани, не можна застосовувати систему світського права, властиву для західного світу, натомість у такому суспільстві мали домінувати закони/вимоги шаріату. Ісламське духовенство повинно було відігравати дорадчу та наглядову функцію при світських правителях, припускаючи можливість прямого клерикального правління ісламських лідерів. Сутність концепції влади аятоли Хомейні стала повністю зрозумілою лише після 1979 р., коли він став духовним і фактичним лідером країни. Вища влада перебувала в руках Іранської революційної ради, яка складалась з 15 старших духовних осіб, які контролював аятола Хомейні. На загальних виборах обирали Іранське Дорадче Зібрання, яке приймало закони. Ці закони повинна була ратифікувати Рада Охоронців Ісламської революції, яка складалась з 6 релігійних і 6 світських правників, що мали перевіряти прийняті закони на відповідність їх засадам ісламу. В країні було фактично запроваджено державну ідеологію, в основі якої була ісламська релігійна свідомість і ворожість до США як головного національного ворога. В основу правової системи було покладено норми/положення шаріату. Була дозволена полігамія, заборонено контрацепцію, сімейна зрада передбачала публічні покарання, всі жінки, в тім числі не мусульманки, мали носити традиційний одяг, разом з чадрою. В п'ятницю проводили обов'язкові для всіх богослужіння, враховуючи офіційних осіб. Під контролем духовенства

³³ Banna Hasan al. Credo of the «Muslim Brotherhood»//Contemporary Arab Political Thought. Ed. By Anouar Abdel-Malek. – London: Zed Books, 1983. – P.45-46.

опинилась не лише судова система, а й освіта та всі ЗМІ, активно проводилась боротьба з інакодумством та опозицією. Фактично в Ірані було встановлено систему «клерикального авторитаризму». На міжнародній арені пропагували ідеї експорту ісламської революції в мусульманські країни та країни Третього світу.

Досвід ісламських перетворень в Ірані мав потужний вплив на подальший розвиток фундаменталізму. У 1981 р. член Джамаат аль-Джигад вбив президента Єгипту Анвара Садата. У 80-х роках у Пакистані та Судані було проголошено ісламські республіки і запроваджено шаріат. Активними носіями засад фундаменталізму стали організації/рухи: Джамаат аль-Джигад в Єгипті, Талібан в Афганістані, Хезболла в Лівані та Аль-Каїда як універсальна міжнародна терористична організація.

Організація Джамаат аль-Джигад (Суспільство священої війни) була створена у 1974 р. Програмні засади були сформульовані у трактаті Мухаммеда аль-Фарага (1954-1982) «Неіснуюча заповідь» («Аль-Фаріда Аль-Гаїба»). У трактаті зазначалось про проголошення ісламської держави в Єгипті та ісламського халіфату в мусульманських державах шляхом ліквідації західного/світського і визнання ісламського. З цією метою мали створити організацію військового типу для ведення боротьби з діючою тоді в державі владою та заради підготовки народної революції. Головними засобами вважали збройну боротьбу, а рушійною силою – молодь. Після вдалого замаху на А.Садата керівництво організації заарештували та стратили. Це призвело до розколу організації, проте обидві частини залишились на засадах фундаменталізму і обстоювання мети встановлення ісламської держави.

Рух «Талібан» було створено у 1994 р. в провінції Кандагар Афганістану. Лідером Руху став мулла Мухаммед Омар аль-Мумінун (1959 або 1962 р.н.). Здобув релігійну освіту, брав участь у війні проти радянських військ в Афганістані. Рух він створив спільно зі своїми учнями. У 1996 р. отримав титул еміра, що означає - керівник вірних. Після громадянської війни з 1996 до 2001 рр. Рух був при владі в Афганістані та на півночі Пакистану. Рух дотримувався засад «чистого» ісламу. Головне гасло - звільнити усіх мусульман від ворожих/шкідливих ідей. На контрольованій талібами території було запроваджено право, яке ґрунтувалось на засадах шаріату. Заборонялось дивитись телебачення, слухати музику, користуватись Інтернетом, навіть були заборонені окремі види спорту. Найбільше уваги було приділено становищу жінки, яку проголосили «постійним джерелом» зла, сама присутність жінки поряд з чоловіком здатна була ввести його у гріх. Були заборонені усі жіночі школи та інші навчальні заклади; жінкам забороняли працювати, зобов'язували одягати традиційний одяг, який обов'язково враховував чадру. Представників релігійних меншостей жорстко переслідували. Після введення американських військ до Афганістану у 2001 р. еміра Омара звинуватили в тероризмі і він перебував у міжнародному розшуку.

Організацію Хезболла (партія Аллаха) створили в Лівані у 1982 р. за зразком іранської організації «Хезболла», яку зареєстрували у 1973 р. в умовах вторгнення Ізраїлю в Ліван і окупації ним півдня цієї країни 1982-1985 рр. Декларували головне завдання організації: звільнити південь Лівану, Палестину та мусульманські святині шляхом знищення Ізраїлю. У маніфесті, оприлюдненому у 1985 р., була сформульована політична мета – встановлення «ісламського порядку», коли суспільство буде ґрунтуватися на вимогах/положеннях Корану, Сунн і рекомендаціях мусульманських духовних лідерів, серед яких головна роль належала аятолі Хомейні. Організація визнавала клерикальне керівництво, тісні зв'язки з Іраном, вважала себе частиною всесвітньої ісламської революції і дотримувалась засад панісламізму. Хезболла проводила активну соціальну діяльність, зокрема утримувала лікарні, школи, засоби масової інформації, надавала соціальну допомогу потребуючим. В практичній діяльності активно застосовує засоби терору. У США, Сполученому Королівстві, Канаді, Ізраїлі та Австралії Хезболлу визнано терористичною організацією.

Сьогодні терористичною організацією № 1 в світі вважають Аль-Каїду, яка була створена у 1988 р., яку очолює Усамо бін Ладен (1957 р.н.). Його особисті погляди та концептуальні засади організації досить часто визначають як радикальні, або як новий фундаменталізм. Підставою для цього є вимога від вірних бути готовими до джихаду (священної війни) щодо ворогів ісламу. Згідно з заявами Усамо бін Ладена мета організації - радикалізація існуючих ісламських організацій і об'єднань, створення нових там, де їх немає, припинення експансії США. Діяльність цієї країни розглядають як головну перешкоду в розвитку мусульманських країн у напрямі ісламських суспільств. У 1998 р. Усамо бін Ладен проголосив створення Світового Ісламського Фронту на базі багатьох фундаменталістських ісламських організацій, мета якого - боротьба з сїоністами та «сучасними хрестоносцями». Виявами дій радикального фундаменталізму стали терористичні атаки 11 вересня 2001 р. у США, вибухи на залізниці в Мадриді 11 березня 2004 р. тощо. Ці та інші насильницькі дії дали підстави говорити про тоталітарний характер ісламського фундаменталізму.

Отож, розвиток конфесійних політичних доктрин у форматі християнства та ісламізму як головних світових релігій за кількістю вірних свідчить:

- що суспільно-політична доктрина Римо-католицької церкви поступово перейшла на демократичні засади, критикувала марксизм і реальний соціалізм, одночасно розглядала проблеми соціальної справедливості;
- в країнах, що розвиваються, особливо в Латинській Америці, простежується прагнення використовувати релігію і церкву заради соціальних перетворень, подолання злиденності населення;
- у країнах, де переважає мусульманське населення, посилюється прагнення використовувати засади ісламу як своєрідної парадигми

суспільно-політичного устрою. Багатьом мусульманським країнам притаманне протистояння модерністського/прозахідного напрямку та фундаменталізму, який в своєму розвитку виявляє тенденцію до радикалізації.

Питання для самоперевірки

1. Яке значення мала енцикліка папи Льва XIII «*Rerum novarum*» для суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
2. У чому полягає сутність політики *aggiornamento* для суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
3. Що нового привніс до суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви Папа Іван Павло II?
4. В чому полягає, на Вашу думку, сутність «теології визволення»?
5. Чому Римо-католицька церква виступила з критикою та засудженням «теології визволення»?
6. Які чинники зумовили формування модерністського напрямку в ісламізмі?
7. Які чинники зумовили формування фундаменталістського напрямку в ісламізмі?
8. Як співвідносяться між собою модель демократичної та ісламістської держави?
9. Чим зумовлене звернення фундаменталістських ісламських організацій до засобів терору?
10. Чи можливо поєднати засади ісламу та західної моделі суспільного розвитку?

Політична доктрина фашизму та націонал-соціалізму

Термін фашизм походить від італійського слова *fascis* (в італ. мові *fascio*), яке означає зв'язку гілок верби з топірцем усередині, що символізував єдність верховної влади консулів у Стародавньому Римі. До 90-их років XIX ст. його використовували в Італії для означення політичних груп/об'єднань соціалістичного спрямування. У 1914 р. цей термін застосовували щодо суспільних груп, які виступали проти нейтралітету Італії та закликали до участі країни у Першій світовій війні. Б.Муссоліні у 1919 р. створив організацію під назвою "Fasci Italiani di Combattimento" ("Союз боротьби"). У 1921 році на базі цієї організації та низки інших націоналістичних об'єднань була заснована Фашистська національна партія. Після «Походу на Рим» у 1922 р. фашисти разом з іншими правими партіями сформували коаліційний уряд. Саме з 1922 р. термін «фашизм» почали активно використовувати в різних європейських країнах на означення недемократичного способу приходу (захоплення) влади, політичного режиму та ідеології. Після Другої світової війни термін широко використовували для означення суспільно-політичного та ідеологічного феномену у міжвоєнний період і під час Другої світової війни як оцінку, що була безпосередньо пов'язана з терором, знищенням великої маси людей, брутальністю в політичному житті тощо. Отже, ми маємо справу з двома значеннями, або підходами щодо використання терміна «фашизм». В широкому контексті термін застосовують щодо політичних режимів, ідеології та практичної діяльності в Італії 1922 – 1943/45 рр., Німеччині 1933-1945 рр., Португалії від встановлення влади Антоніо Салазара (1889-1970) у 1928 р. (став міністром фінансів, а з 1932 – прем'єр міністр з диктаторськими повноваженнями); Іспанії за часів правління генерала Баамонде Франціско Франко (1892-1975), який очолив антиреспубліканські збройні сили під час Громадянської війни у 1936-39 роках, а після перемоги прийняв титул каудільо і встановив військову диктатуру. Близькі за характером режими існували в Угорщині, Румунії, Словаччині та Хорватії під час Другої світової війни. Поза європейським континентом до цієї групи дослідники зараховують політичні режими, які існували в Японії в 30-ті роки та уряди Хуано Домінго Перона (1895-1974) в Аргентині у 1945-1955 роках. Щодо цього контексту немає однозначності у підходах науковців. Здебільшого історики наголошують на відмінностях, які існували між рухами та політичними режимами в окремих країнах, внаслідок цього вони заперечують і аналітичну коректність поняття «фашизм». З іншого боку, представники політичної науки (Е.Нольт, Р.Кюнль) доводять: рухи і режими мають багато спільних ознак, що виправдовує використання терміна «фашизм» як об'єднуючого поняття. У вузькому контексті цей термін використовують для означення політичного режиму та ідеології, які були встановлені в Італії від 1922 до 1943 рр.

Фашизм є продуктом XX ст., конкретніше – міжвоєнного періоду. Він виник значною мірою як протест проти сучасності, проти ідей і цілей,

сформульованих Просвітництвом. Більшість передтеч і джерел фашизму належать до ХІХ ст., проте каталізатором виникнення стала Перша світова війна. Чинники, які спричинилися до виникнення фашизму, становлять певну сукупність і взаємопов'язані між собою. До них можна зарахувати:

1) Перша світова війна не вирішила тих проблем, які її спровокували, більше того вона породила цілу низку власних проблем, пов'язаних із відбудовою економіки, переведенням її від військового до цивільного стану, адаптації жертв війни, працевлаштування демобілізованих солдатів тощо. Водночас війна продемонструвала: нові можливості економічного планування та мобілізації економіки; важливість і можливості єдиного командування, централізованої влади заради досягнення національних інтересів; довела слабкість демократичних інститутів, легкість обмеження демократичних свобод і відсутність протестів населення щодо цих дій; звеличила роль держави як символу національної єдності, виявила, що могутність держави залежала від духовної однаковості населення;

2) демократичні уряди, які виникли у міжвоєнний час у різних частинах Європи, досить часто не мали досвіду. Демократичні цінності не стали домінуючими і не замінили собою попередні цінності авторитарного періоду розвитку цих країн. Окрім того, демократичні уряди виявили себе слабкими та нестабільними, особливо в умовах економічної кризи кінця 20-х початку 30-их років. Переважно ці уряди були коаліційними і їхнє існування характеризувалося жорсткою політичною боротьбою, протистоянням, яке відбувалося в межах парламенту і на вулиці. За таких умов перспектива появи сильного монолідера, здатного подолати суперечки і об'єднати не лише уряд, але й усю політичну еліту та націю, виглядала не лише привабливою ідеєю, але і прийнятною для багатьох громадян;

3) активний розвиток процесів індустріалізації в міжвоєнний період спричинив виникнення багатьох ліній напруги в суспільствах тих країн. Зростання великого бізнесу та організованого робітничого руху, що було іманентною складовою промислового розвитку, сприяли усвідомленню загрози особистим інтересам дрібними підприємцями, селянами, ремісниками, які становили відчутну частку населення. Цим пояснюється ворожість фашизму щодо лібералізму, з яким пов'язували розвиток великого бізнесу, та соціалізму як головного апологета організованого робітничого руху;

4) значний вплив на європейські країни мала Велика жовтнева соціалістична революція, яка сприяла формуванню відчуття загрози її можливого поширення на європейські країни (про необхідність таких дій активно говорили і самі більшовики, особливо Л.Троцький). «Червону загрозу» великий бізнес сприймав як головну, найбільшу загрозу і заради її нейтралізації, захисту від неї готовий був платити значні кошти;

5) економічна криза 1929-1933 років нанесла потужний удар слабким демократичним системам. Ріст безробіття, матеріальне зубожіння значної маси громадян формували в них переконання, що лібералізм не здатний вирішити актуальні питання економічного, соціального плану. Підривалась

довіра до політичних сил, які були при владі і не зуміли передбачити, не допустити, пом'якшити наслідки кризи для власних країн. Відповідно песимізм і відчай створювали сприятливе тло для популістських та радикальних політичних сил;

б) Перша світова війна сприяла активному розвитку націоналізму, внаслідок утворення нових держав після розпаду імперій (Австро-Угорської та Російської) та в результаті поразки у війні, що особливо гостро відчувалось у Німеччині та Австрії.

Спільні та особливі характеристики фашизму і націонал-соціалізму

Фашизм не виник на голому рівні і цілком несподівано. Його поява у міжвоєнний період була цілком логічною, оскільки він продовжив і далі розвинув теоретичні положення та концепції: націоналізму М.О.Барреса (1862-1923), Ш.Морраса (1868-1952), Е.Коррадіні (1865-1931); соціалізму А.Лабріюлі (1843-1904), Р.Міхельса (1876-1936); синдикалізму Ж.Сореля (1847-1922); психології Г. Ле Бона (1841-1931); соціології В.Паретто (1848-1923), які були вже напрацьовані напередодні Першої світової війни. Після війни в багатьох європейських країнах почали утворюватися організації, які за багатьма параметрами були подібні і їх можна зараховувати до фашистських. Тобто, фашизм був явищем загальноєвропейським і існував у форматі – ідеології/доктрини, політичного руху та форми правління/політичного режиму.

До головних положень, які відтворювали сутність доктрини, належать:

- антираціоналізм;
- націоналізм;
- боротьба і війна;
- вождизм та елітаризм;
- соціалізм.

Ідеї просвітництва – раціоналізм спрямовував людину на звільнення від забобон, вірувань, страхів, які належать до світу не раціонального. Натомість наголос робили на вільній, свідомій людині, яка була здатна вирішити всі проблеми, які повставали в процесі життя. Тріумфом раціоналізму вважали Велику французьку революцію. Надалі раціоналізм став домінуючою складовою лібералізму, до нього активно зверталися представники соціалізму. Вже в другій половині ХІХ ст. почали з'являтися концепції, в яких декларували обмежений характер раціоналізму в детермінації поведінки людини. Зокрема, Ф.Ніцше довів, що поведінка людини значною мірою залежить від сильних емоцій, волі. Ж.Сорель наголосив на значенні «політичних міфів» як виразу волі, яка провокує емоції та спонукає до дії. Доробок зазначених авторів активно використано ідеологи фашизму у своїй критиці раціоналізму. Зокрема, представники фашизму не бачили жодної необхідності в існуванні альтернативи: дія – попередня розумова підготовка,

обдумування. Фашисти робили ставку не на розум, а звертається до емоцій, інстинктів, які мають спонукати індивіда до дій. Б.Муссоліні та А.Гітлер були не теоретиками, а успішними пропагандистами, агітаторами, які вміли виступати перед аудиторією, тримати її увагу, спрямовувати вербально маси до потрібних їм оцінок і дій. Тобто, теоретичні положення/ідеї для них були лише інструментом, з допомогою якого можна було отримати необхідні емоційні реакції та спонукати маси до дій. Більшість дослідників погоджуються, що визначення фашизму цілком можливе через заперечення, критику, оскільки він виступає проти раціоналізму, лібералізму, демократії, консерватизму, соціалізму тощо. Спільним в усіх цих запереченнях є несприйняття ідей Просвітництва і всього того, що можна зарахувати до його спадку.

Погляди Ч.Дарвіна на боротьбу між видами мали потужний вплив не лише на природничі науки, а й на суспільні. Застосування засади природного відбору/конкуренції щодо суспільства передбачало отримання висновку, що виживають сильніші, а слабші мають програвати. Фашизм сприйняв майже дослівно цю теоретичну конструкцію, наголошуючи, що боротьба є природною властивістю людського суспільства і характеризує в рівній мірі внутрішньодержавне життя та сферу міжнародних відносин. Конкуренція та конфлікт мали забезпечувати прогрес людства за рахунок перемоги сильніших/ліпше пристосованих. А.Гітлер з цього приводу наголошував: «перемога належить сильним, слабкі мають програвати». Внаслідок цього головною домінантою людського життя проголошували боротьбу, враховуючи контекст міждержавних відносин – війна. Подібне спрямування знайшло своє відображення і в системі цінностей фашизму, коли добро асоціювалося з силою, а слабкість проголошувалась злом. Найбільш повно це знайшло своє відображення в соціальній евгеніці, зокрема в законах, які були прийняті у націонал-соціалістичній Німеччині і були спрямовані на усунення з суспільства неповносправних фізично та розумово, примусову стерилізацію та відправлення до концтаборів. А також расова евгеніка щодо євреїв, яких з 1941 р. планомірно знищували, та щодо циган, слов'ян тощо. Соціальний дарвінізм значною мірою покладено в основу експансіонізму А.Гітлера, коли німці потребували для свого розвитку додаткового «життєвого простору», який в умовах відсутності «вільних» територій можна було отримати лише внаслідок звільнення цих територій від населення, яке там проживало. Загарбання обґрунтовували правом сильного.

Фашизм заперечував рівність між людьми, оскільки люди від народження не є рівними за своїми здібностями, талантами. Людське суспільство мало складатися з трьох головних груп: 1) вождь, керівник, який покликаний керувати розвитком суспільства; 2) до еліти «воїнів» мали входити мужчини, які на відміну від традиційної еліти, - героїчні, здатні до жертвності; 3) головною властивістю маси народу - слухняність. В теорії фашизму значну увагу приділяли особі вождя. Він мав бути харизматичним вождем, а не конституційним керівником, тобто його влада повинна була бути необмеженою. Простежується цікава властивість, яка була притаманна Італії

за часів Б.Муссоліні та Німеччині А.Гітлера. В обидвох випадках під час визначення посади вождя відмовились від прийнятих на той час традиційних назв посад глави держави (президент), або глави виконавчої влади (канцлер), замість того запровадили нові, які не вкладалися в існуючий тоді ряд – дуче і фюрер. Навіть у назві було бажання обійти конституційні параметри влади і надати, закріпити необмежену, абсолютну владу. В націонал-соціалістичній Німеччині було запроваджено поняття «фюрер - принцип», який передбачав, що вся влада в державі походить від фюрера, його особи. Вибори, політичні партії, парламент були відмінені, або обмежені до суто символічної функції, щоб не заважати виявленню та реалізації волі верховного вождя. Саме він – лідер нації мав монопольне право визначати долю власного народу й інших народів, навіть у питанні життя та смерті.

Розвиток націоналізму німців і італійців багато дослідників пов'язують з результатами Першої світової війни. Особливо це стосувалося Німеччини, яка програла війну, вона була принижена умовами мирного договору, який їй нав'язали переможці (втрата колоній, частини територій, величезні репарації, заборона та обмеження щодо збройних сил тощо). Щодо Італії - хоча вона і була на боці країн, які перемогли, проте ніякої користі вона не отримала від загальної перемоги, але людські втрати та страти економічні були досить відчутними і вони породжували потужне відчуття незадоволення. Обидва напрями використовували ідеї месіанства у питаннях відродження національної могутності та величі. Для цього треба було подолати засади моральної деградації сучасного їм суспільства та реалізувати відродження власних народів під керівництвом фашистських партій на чолі з їхніми вождями (в Італії це було відновлення імперії, у Німеччині – побудова Третього Рейху³⁴). Національне відродження імпліцитно охоплювало встановлення влади над іншими народами, їхнє підкорення, що передбачало необхідність війни, зовнішньої експансії. Фашизм трактував інші народи як природних суперників у боротьбі за домінацію. Він не передбачав жодної поваги до інших культур, а навпаки проповідував ідею вищості одного народу над іншими.

Суттєва ознака фашизму - його зв'язок із соціалізмом. Б.Муссоліні до початку Першої світової війни був впливовим членом Соціалістичної партії Італії, протягом 1912-1914 рр. очолював редакцію партійної газети «Аванті». Нацистська партія визначала свою ідеологію як «народний соціалізм³⁵»,

³⁴ Вважається, що I Рейх створив Карл Великий, II Рейх було побудовано за часів, коли рейхсканцлером був Бісмарк)

³⁵ Характеризувати націонал-соціалізм як певну цілісну, стійку конструкцію дуже важко. Сама ідеологія і програма постійно змінювалися залежно від політичної ситуації та актуальних цілей протягом періоду її існування. В програмі націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини, яку прийняли у 1920 р., було зафіксовано такі вимоги: відміна нетрудових доходів; націоналізація трестів; розподіл прибутків великих промислових підприємств з державою; ліквідація земельної ренти та спекуляції землею; запровадження смертної кари щодо спекулянтів і лихварів; передача універмагів у громадську власність та в оренду дрібним власникам. Соціалістичний контекст в певній мірі мали вимоги

відповідно засади, положення близькі соціалізму були дуже популярними серед значної частини простих членів партії, та її прихильників, особливо це було властиво штурмовикам Рема. Це пояснюється, з одного боку, значним поширенням, привабливістю соціалістичних оцінок, гасел серед широких верств населення, особливо в умовах економічної кризи та постійного зростання безробіття; по-друге, необхідністю, спробою заручитися підтримкою міських робітників, які становили домінуючу частину населення німецьких міст і від їхньої позиції значною мірою залежав успіх дій фашистів, які здебільшого були зорієнтовані на міста. Подібно до соціалізму, фашизму властиві були такі характеристики: колективізм - коли інтереси спільноти мали бути понад інтересами окремої особистості; державне регулювання економікою через інститут корпоративізму, часткової націоналізації власності, системи державного регулювання (у 1939 р. у Німеччині було прийнято чотирирічний план економічного розвитку). Водночас, простежуються і суттєві відмінності: 1) розвиток економіки визначала не ідеологія, а прагматизм; 2) фашистська революція не була спрямована на заміну системи власності, а була національною, спрямованою на здобуття національної величі з допомогою формування нової людини-фашиста, не визнавали класових відмінностей, навпаки виступали за єдність всього німецького народу; 3) важливою складовою фашизму був антикомунізм, боротьба проти більшовизму/комунізму і соціалізму перманентно виходила на порядок дня, інколи одночасно з прагненням мати союзницькі відносини із СРСР.

Ми говорили про універсальні характеристики фашизму в широкому контексті. Але треба звернути увагу і на особливості, які були притаманними двом його головним складовим: італійському фашизму (у вузькому значенні) та німецькому націонал-соціалізму.

Передусім вони мали відмінний підхід до держави. В Італії відбувалась певна абсолютизація держави, трактування сильної держави як самостійної мети фашистського руху; їхні оцінки були досить близькими до поглядів Н.Макіавеллі. Зокрема друга особа у фашистській Італії, її головний ідеолог Джованні Джентіле (1875-1944) висловив сентенцію: «...все для держави, нічого проти держави, нічого поза державою». Обов'язки особи перед державою проголошувалися абсолютними. Натомість у Німеччині державу трактували як інструмент для досягнення сформульованих А.Гітлером завдань перед німецьким народом. Вище від держави він розглядав німецький народ, чистоту арійської раси тощо.

По-друге, значення корпоративізму. Багато дослідників фашизм в Італії кваліфікували як корпоративний. Пошуки виходу із стану економічного застою, який був властивий Італії після завершення світової війни, подолання

«другої революції», які уособлював керівник СА Е.Рем. А.Гітлер погоджувався на збереження соціалістичних гасел у партії лише на етапі боротьби за владу, після того як він став канцлером рішуче від них відмовився. Свідченням того стала 30.06.1934 р. «ніч довгих ножів» і наступні розправи з лідерами штурмовиків.

гострого класового протистояння, стали фоном для винаходу корпоративізму як своєрідного «третього» шляху між економікою вільного ринку та плановою соціалістичною економікою. Підставою для подолання класового протистояння між бізнесом і робітниками мали стати національні інтереси, які представляла держава, вона ж повинна була бути і посередником у разі виникнення напруги у цих відносинах. Корпорація об'єднувала власників, робітників і державу, в інституційному плані це були об'єднання підприємців і профспілки з боку робітників. Спільна платформа полягала в тому, що підприємці брали на себе зобов'язання щодо фіксованого рівня платні, мораторію на звільнення, параметрів тривалості робочого дня, тижня, відпустки тощо. Профспілки мали гарантувати лояльність робітників, не допускати страйків, локаутів тощо. У 1927 р. в Італії було створено 22 корпорації, а вже у 1939 р. розвиток корпоративізму досягнув такого рівня, що замість національного парламенту було створено Палату спілок і корпорацій. Фактично найбільший вигравш від інституту корпорації мала фашистська держава, яка взяла під свій контроль організації підприємців, власників і профспілки. Треба мати на увазі, що значною мірою творення корпорацій мало примусовий характер, оскільки ініціатором формування галузевих корпорацій ставала фашистська держава. У Німеччині режим А.Гітлера діяв бруталніше – було заборонено профспілки³⁶, економіку було взято під контроль. Дієвий засіб впливу - застрашити підприємців, у тім числі і фактичне пограбування та фізичне знищення власників єврейської національності.

По-третє, суттєва відмінність полягала у ставленні до модернізації. В фашистській Італії національно-державне відродження значною мірою асоціювалося із економічною модернізацією, тобто Італія мала стати індустріально розвиненою країною та подолати бідність. Натомість націонал-соціалізм характеризувався антимодерністським спрямуванням, що виявлялося в критиці негативних наслідків індустріалізації та урбанізації. Селянство проголошували головною опорою Третього Рейху, простежувалась ідеалізація сільського способу життя як здорового життя у гармонії з природою, народних традицій і звичаїв, які збереглися лише на селі.

По-четверте, проблема і значення расизму. Расизм був сутнісною ознакою націонал-соціалізму, що яскраво було відображено в творах ідеологів і політичній практиці Третього Рейху. У листі секретаря націонал-соціалістичної партії М.Бормана до А.Розенберга 23.07.1942 р. зазначалося: «Слов'яни покликані працювати на нас. Коли ж ми перестанемо їх

³⁶ Профспілки були заборонені 2 травня 1934 р., профспілкові фонди конфісковані, а керівники профспілок заарештовані. Наприкінці травня було видано декрет, який відмінював практику переговорів організованих робітників з підприємцями і передавав повноваження з регулювання колективних договорів і підтримання «трудового миру» до довірених вповноважених з питань праці, яких особисто призначав фюрер. Оскільки рішення цих довірених осіб мали силу закону, то це означало, що будь-які форми організованого протесту, страйки проголошувалися поза законом.

потребувати, вони можуть спокійно вмирати. Тому обов'язкові щеплення, німецька система охорони здоров'я для них не потрібна. Розмноження слов'ян не бажане. Вони можуть користуватися засобами контрацепції або робити аборти. Чим більше, тим краще. Освіта є небезпечною. Цілком достатньо, якщо вони зможуть рахувати до 100... Кожна освічена людина – це майбутній ворог. Ми можемо їм залишити їхню релігію як засіб відволікання. Що стосується харчування, то вони не повинні отримувати нічого понад те, що абсолютно необхідне для підтримки життя. Ми пани. Ми понад усе»³⁷. Б.Муссоліні був змушений у 1937 р. запровадити антисемітські норми, але вони мали скоріше формальний характер.

По-п'яте, суттєва різниця полягала в значенні терору як засобу суспільного контролю. З 1927 до 1933 р. в Італії з політичних мотивів було винесено 329 смертних вироків. Натомість у Німеччині від моменту приходу А.Гітлера до влади «успішно» діяла система ліквідації політичних опонентів. Протягом нацистського режиму було створено понад 30 концтаборів, у яких було знищено понад 7 млн в'язнів. В Італії протягом існування режиму Б.Муссоліні існували різні осередки незадоволення, в Італії в 40-х роках виник і успішно діяв рух опору. В Німеччині будь-яка опозиція і опір були придушені і не мали жодних шансів.

По-шосте, суттєвою відмінністю можна вважати ставлення до традицій. В Італії попри формування системи фашистської влади продовжувала діяти монархія, коли король зберігав певний рівень власної автономії. Певний рівень самостійності зберігав Ватикан, який підписав Латеранські угоди з Італією³⁸. Поряд з фашистською партією значний вплив на внутрішньополітичне життя країни мала аристократія, армія, державна бюрократія. Внаслідок цього рівень концентрації влади в руках фашистської партії та дуче був суттєво меншим, ніж у Німеччині. На противагу цьому режим А.Гітлера повністю підпорядкував партії, а особливо фюреру державний апарат, армію і ціле суспільство.

По-сьоме, суттєві відмінності простежувалися в питаннях зовнішньополітичних амбіцій. Б.Муссоліні хоча і говорив про необхідність відновлення минулої величі імперського Риму, але ставив перед собою та державою лише завдання завоювання територій Албанії, Ефіопії, територіальні набуття за рахунок колишньої королівської Югославії. А.Гітлер прагнув встановити світове панування націонал-соціалізму.

³⁷ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Т. 2. Пер. с англ./ Под ред. О.А.Ржешевского. – М.: Воениздат, 1991. – С.329.

³⁸ Латеранські угоди було підписано 11.02.1929 р. між Ватиканом і Італією, вони охоплювали договір між Італією і Апостольським Престолом, Конкордат та фінансову конвенцію. Головні результати такі: визнання римо-католицької релігії єдиною державною релігією країни; на території Риму створювали місто-державу Ватикан і гарантували йому незалежність; визнавали суверенітет Ватикану у міжнародних справах; питання сім'ї та шлюбу передавали у відання Церкви; врегульовувалися майнові та фінансові справи.

Політична доктрина італійського фашизму

Головними ідеологами італійського фашизму були Б.Муссоліні та Дж.Джентіле.

Автором концепції фашизму традиційно вважають Б.Муссоліні, який виклав її у статті «Доктрина фашизму», що була підготована для Італійської енциклопедії і побачила світ у 1932 р. У цій статті Б.Муссоліні писав: «Фашизм не був породжений якимсь ґрунтовно розробленим вченням; він народився з бажанням діяти і від самого початку був не стільки теорією, скільки практикою; це була не просто політична партія, а навіть перші два роки опозиція усім політичним партіям, і власне живий рух»³⁹. Головний ідеолог фашизму зазначав таке: коли був створений рух не існувало ще розробленого вчення, а все можна було звести до певного набору афоризмів, відчуттів і прагнень, які значно пізніше оформились у теорію.

Визначальними цінностями фашизму були держава і народ. Особливість італійського фашизму полягала в тому, що держава повністю домінувала над народом. Згідно з Б.Муссоліні фашизм потребував сильної держави, яка мала бути цілісним організмом, у жодному разі не поділеному на групи ні економічно, ні ідеологічно. Поза державою, на його думку, не могло бути індивідів або груп (політичних партій, культурних об'єднань, економічних союзів, соціальних класів). Фактично Б.Муссоліні констатував потребу в створенні тотальної держави, застосовуючи термін “*stato totale*” – “...фашистська концепція держави всезагальна; поза нею не існує ні людських, ні духовних цінностей, або вони мають цінність значно меншу. Фашизм розуміють таким чином як тоталітарний.” Б.Муссоліні висунув і активно використовував як гасло вимогу – «все в межах держави, нічого поза державою, нічого проти держави». Конструкція фашистської держави знайшла своє логічне завершення в постаті вождя держави і нації. Після 1925р. щодо свого становища у державі Б.Муссоліні вживав термін «вождь» (італ. – *дуче*). Як керівник держави він одночасно був головою уряду, очолював 6 міністерств в уряді (закордонних справ, внутрішніх справ, корпорацій, сухопутних, морських і повітряних військ). Б.Муссоліні також очолював Велику фашистську раду, яка реально була найвищим колегіальним інститутом держави і, за своїм значенням у владній ієрархії, стояла понад парламентом. Сам італійський парламент проіснував до 1936, хоча його депутатів не обирали на виборах, а призначали Велика фашистська рада і *дуче*.

Фашизм потребував широкої народної підтримки для встановленої у державі фашистської системи правління. Б.Муссоліні наголошував: «...державна засновується на підтримці мільйонів, що визнають її владу, які постійно усвідомлюють силу держави і готові їй служити». Завданнями

³⁹ Муссолини Б. Доктрина фашизма// Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. – М.: Изд-во ПРИОР, 2000. – С.662.

держави Б.Муссоліні вважав здатність організовувати націю, спрямовувати дії кожного індивіда до наперед визначеної мети, а також ідею імперії, під якою розумів націю, яка править іншими націями. Його бачення імперії безпосередньо пов'язане з оцінкою ролі війни, яка розглядається як іманентна сутність самого існування фашизму: «Війна – єдине явище, яке піднімає на найвищий ступінь усю людську енергію і позначає печаткою шляхетності людей, які мають мужність її зустріти». Відповідно до концепції Б.Муссоліні Італія захопила Ефіопію (1936), Албанію (1939) і у 1940 р. вступила у Другу світову війну на стороні нацистської Німеччини.

Головною характерною рисою індивіда мав бути активізм. Згідно з Б.Муссоліні важливим було те, що треба було зробити заради великої мети мали бути виправдані всі жертви. Внаслідок цього боротьбу розглядали як боротьбу заради боротьби. Життя кожного індивіда було боротьбою, в якій людина мала завойувати собі ліпше місце. Відповідно індивід мав підготувати себе фізично, морально та інтелектуально до того, щоб стати зброєю, здатною завойувати це місце. Подібне завдання стояло перед індивідом та нацією.

Дуче розглядав фашизм як доктрину згуртованого та возз'єднаного народу, тому у зв'язку з цим він особливо наголошував на необхідності урочистих маршів, парадів, одностроїв, на потребі загальнонародних літургій, де мали домінувати емоції, а не роздумування.

На зміну дикому капіталізму, який означав диктатуру грошей, мали прийти механізми національної солідарності – контрольована економіка та корпорації під керівництвом сильної держави. У державі головна роль мала належати апарату/бюрократії, яка приймала рішення. Це мало би означати перемогу політики над економікою.

Джованні Джентіле (1875-1944). Здобув освіту в університеті Пізи, очолював кафедру історії філософії у Палермо, у 1917 р. став професором філософії Римського університету. У 1922 р. став сенатором, міністром освіти, провів шкільну реформу, якій присвоїли його ім'я. Для Конгресу в ім'я фашистської культури, який організував Б.Муссоліні в Болоньї у 1925 р., він підготував «Маніфест фашистських інтелектуалів до інтелектуалів всіх націй», у якому закликав не лише присутніх в залі 250 найвідоміших культурних діячів Італії, але й усіх решта в країні і поза нею до представлення та пропаганди досягнень фашистського режиму. Протягом 1925-1929 р. був членом Великої фашистської ради, директором Італійської енциклопедії. У 1943 р. очолив Академію наук Італії. Він готував політичні промови Б.Муссоліні і вважався головним офіційним ідеологом фашистського режиму. З початком Другої світової війни Д.Джентіле залишив всі свої офіційні посади, але продовжував підтримувати режим і особисто дуче. Його стратили партизанами у Флоренції. У 1929 р. вийшла у світ його книга «Підстави фашизму».

Своє політичне мислення визначав як фашизм. Фашизм він розглядав як найпослідовнішу, історично найбільш зрілу і досконалу концепцію держави як свободи. Державу ототожнював з нацією, тому фашизм

трактував як нову політичну ідею або віру, що покликані створити нову «етнічну державу», зробити італійський народ «великою нацією». Головним завданням держави він вважав духовне оновлення італійського суспільства, захист його від анархії, соціалізму, відповідно засобом реалізації цієї мети він вважав фашизм. Держава мала бути тотальною, тобто поширювати свій вплив на все суспільство без винятку. Також держава мала бути корпоративною, а корпорація мала бути головним/первинним інститутом фашистської держави. Корпоративна держава була здатна подолати подвійний характер держави та синдикатів (профспілок), привнести реальне самоврядування конкретного виробника, а не «абстрактного» індивіда лібералізму.

Тотальний характер держави визначався також тим, що усі сили нації мали бути сконцентровані й об'єднані в єдиній ідеї, уособленням якої мала бути особа вождя. Дуче був найяскравішим символом цієї єдності. Згідно з Дж.Джентіле вождь мав символізувати дух, волю та всі чесноти народу і мав ототожнюватись із цілою нацією.

Він не приймав ідеї соціалізму і марксизму, вважав, що реалізація на практиці цих ідей неминуче приведе до авторитаризму. Противагою соціалізму вважав фашизм як «новий лібералізм». На відміну від класичного лібералізму, який було реалізовано у Великобританії, існував лібералізм італійський і німецький. Цей лібералізм зумів подолати уявний антагонізм між державою та індивідом, в ньому свобода особи так само є метою, проте вона реалізується через державу та закони. Він зазначав, що індивід не становить атомарної одиниці. В кожній людині живе/наявна політична тварина. Індивідуальна свобода не може бути відділена від певного контексту, певної цілісності, у складі якої і виявляється ця свобода. Такою цілісністю є держава. Він наголошував, що поза соціальним організмом із його системою взаємних прав та обов'язків індивід не може мати суттєвої свободи. Людина існує до тієї межі, до якої її підтримує та спрямовує спільнота-держава. Інтереси особи мали виходити з інтересів держави їм підкорятися, у разі потреби особа повинна бути готова принести жертву в ім'я інтересів Батьківщини.

Народ може стати нацією лише тоді, коли він завоює свою свободу, що означало необхідність ведення війни заради набуття національної величі. Війна за Д.Джентіле «запалює душу народу», а фашизм це «син війни». Трактував фашизм як активізм, який здатний опиратися і на насильство. Він вважав, що будь-яка сила є моральною силою, тому насильство має бути виправданим, якщо воно застосовується заради великої ідеї.

Політична доктрина націонал-соціалізму в Німеччині

Серед багатьох теоретиків націонал-соціалізму найбільший вплив на саму концепцію та рух мали, без сумніву, А.Гітлер та А.Розенберг.

Адольф Гітлер (1889-1945) народився у м.Браннау в Австрії. Ходив до технічної школи у Лінці, пізніше працював у Відні художником. Як

доброволець брав участь у Першій світовій війні, був поранений і двічі нагороджений медалями. Поразка Німеччини дуже сильно його вразила, він не міг з нею погодитись. У поразці він звинувачував «внутрішніх зрадників». Після війни вступив до Німецької робітничої партії, яку пізніше очолив і перетворив у 1922 р. у Націонал-соціалістичну німецьку робітничу партію. Після невдалого путчу в Мюнхені у 1923 р. засудили до 5 років, хоча пробув у в'язниці лише 9 місяців. За цей час написав працю «Моя боротьба» («Майн Кампф»), яка стала програмним документом націонал-соціалізму. У 1933 р. його призначили канцлером, а у 1934 р. став главою держави і прийняв титул «фюрер» («вождь»).

Державу А.Гітлер сприймав як біологічний організм, який підпорядковується законам природи, вкорінений у землю і пов'язаний певними природними кордонами. Держава мала бути народною, охороняти оригінальні, найцінніші расові елементи, які притаманні німецькому народу. Водночас національна держава мала бути расовою, мала турбуватися про расову чистоту своїх громадян. Нову національну та расову державу А.Гітлер не розглядав як самодостатню мету, а як засіб дотримання расової чистоти та відновлення величі німецького народу.

Він запропонував власну конструкцію соціальної структури німецького суспільства: громадяни, піддані та іноземці. Народження в межах німецької держави було підставою лише підданства. Право на громадянство як найвищу цінність мали лише німці, які відповідали расовим вимогам. Громадянина розглядали як «пана в німецькій державі», «цвіт нації», «чинник її величі», він отримував право брати участь у політичному житті, займати державні та суспільні посади. Натомість підданий був позбавлений активного та пасивного виборчого права, в його документах мало бути зазначено, до якої раси і національності він належить. Підданий лише «проживав на території держави» і заробляв там на свій хліб. Іноземцями були ті, хто були підданими іншої держави.

А.Гітлер не приймав попередньої держави Веймарської республіки, критикував її інститути за слабкість. З погляду політичного устрою, він прагнув встановити в державі ієрархічний режим, який передбачав на чолі влади – фюрера/вождя. Всі державні інститути мали мати лише дорадчі функції, вони не могли приймати жодних рішень, оскільки право приймати рішення належало вождю: «Ми маємо перенести в сферу державного життя...головний принцип:...влада кожного вождя зверху вниз і відповідальність перед вождем знизу вверх. ...Починаючи від громади і закінчуючи головними керівними інститутами держави, ніде не буде представницьких інститутів, які б що-небудь вирішували згідно з засадами більшості. Будуть лише дорадчі інститути, які матимуть своїм завданням допомагати обраному вождю, який і ставить людей на відповідні посади».⁴⁰ Отже, влада вождя мала бути повною і беззаперечною. У здійсненні влади вождь мав опиратися на партію, яка мала бути єдиною, решта партій були

⁴⁰ Гітлер А. Моя боротьба. – Х.: «Свитовид», 2003. – С.451.

заборонені. Партія була покликана формувати у нації націонал-соціалістичний світогляд, виховувати нових людей.

У праці приділено значну увагу історії, вважаючи, що її роблять не маси, а великі люди. До них він зараховував: Карла Великого, окремих німецьких імператорів, Рудольфа фон Габсбурга, Фрідріха Великого, окремих пап, Петра Великого, Наполеона, Бісмарка та Вільгельма I. Для нього історія це сума війн кожного проти кожного. В ній не може бути гуманності та жалості, оскільки в природі і в людському суспільстві діє «залізний закон логіки» постійного відбору, що відбувається не на життя, а на смерть. У цій боротьбі сильніший завжди перемагає слабшого і забезпечує собі «право на життя».

Історія була для нього історією расової боротьби. Він виходить з переконання, що сильні не мають права з'єднуватися зі слабшими, оскільки повинні панувати над ними. Расою панів вважав арійців, відповідно якість арійців залежала від якості їхньої крові, тому змішування рас трактував як злочин перед нацією. У своїх історичних уявленнях А.Гітлер сповідував біологічний антисемітизм. Оцінюючи євреїв, він приписував їм всі можливі негативні оцінки, покладав на них вину за більшість суспільних проблем, з якими зіткнулася Німеччина, обґрунтовував їхню відповідальність за поразку Німеччини у Першій світовій війні. Тому вони мали бути знищеними, подібна доля мала чекати також циган і слов'ян.

Історія держави завершується тоді, коли народ перестає боротися і так виступає проти законів природи. Перенаселення, боротьба та війни є тими чинниками, які безпосередньо впливають на долю народу. А.Гітлер використав концепцію Т.Р.Малтуса про співвідношення зростання народонаселення і темпи виробництва продуктів харчування⁴¹ щодо оцінки перспектив розвитку німецького народу. Він вважав, що перенаселення Німеччини необхідне, оскільки мало стимулювати народ до боротьби за розширення життєвого простору шляхом підкорення собі інших народів. Війна визнавалася як необхідний засіб побудови Третього Рейху, тобто імперії, коли Німеччина за рахунок розширення/приєднання територій отримує потрібний для свого розвитку життєвий простір.

У своїй праці А.Гітлер значну увагу приділив питанням виховання молоді, особливо хлопців, намагався визначити межі «раціонального» з погляду цілей національного відродження виховання. Його оцінка ролі жінки поєднувала елементи патріархальності та маскулінізму, оскільки він заявляв, що «німецькі дівчата є лише підданими і права громадянина/нки будуть отримувати лише після заміжжя. Але жінки, які живуть власною працею, в

⁴¹ Малтус Томас Роберт (1766-1834) у праці «Дослід про закон народонаселення» стверджував, що зростання народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, внаслідок цього зростання кількості населення завжди випереджатиме продукування харчів. Щоб уникнути нестачі продуктів харчування, голоду та зубожіння, треба було запровадити контроль за народжуваністю.

певних випадках можуть отримувати громадянство і незалежно від заміжжя».⁴²

Альфред Розенберг (1893-1946). Народився у Ревелі (Таллін) в родині балтійських німців, вивчав архітектуру у Ризі та вчився на інженера в Москві. Не підтримав Жовтневої революції, у 1918 р. змушений був виїхати до Мюнхену, де займався журналістикою. Після вступу до Націонал-соціалістичної партії був директором багатьох партійних видань. Під час перебування А.Гітлера у в'язниці, після Мюнхенського путчу, тимчасово виконував функції голови партії. У 1930 р. надрукував книгу «Міф двадцятого століття». З 1934 р. відповідав за виховання членів усіх нацистських структур. З 1941 р. був міністром східних (окупованих) територій, де проводив політику «германізації». Його стратили згідно з вироком Нюрнберзького трибуналу.

А.Розенберга вважають головним нацистським спеціалістом і творцем расистської теорії. Окремі дослідники вважають, що саме А.Розенберг ознайомив А.Гітлера із теоретичними засадами расизму, оскільки він на момент їхнього знайомства мав низку книг/публікацій расистського і відкрито антисемітського характеру. На початку «Міф двадцятого століття» він зазначив, що історія і завдання майбутнього не визначаються більше боротьбою класів або церковних догматів проти інших догматів, а визначається боротьбою між «кров'ю і кров'ю», расою і расою, народом і народом. На його думку, лише три речі – кров, раса і народ становлять сутність історичного розвитку, є вищою цінністю. Расу він трактував як різновид душі, вона є цінністю сама по собі. Головним завданням ХХ ст. вважав творення «нового міфу життя», «нового типу людини». Зміст міфу А.Розенберга був простим. Згідно з ним на півночі існував доісторичний центр на якому жила творча нордійська раса, яка виробила велику культуру та розіслала по цілому світу своїх дітей як моряків і воїнів. Ці міграції сприяли колонізації світу, шляхом підкорення інших народів і рас. Міграції призвели до змішування нордійської раси з іншими расами, що вело до послаблення якісних характеристик першої.

Запропонував своєрідну драбину/рейтинг рас. На найнижчому рівні він помістив негрів, євреїв та інші семітські народи. Трохи вище мали бути слов'яни. На самій горі мала бути «раса панів» - нордійська раса, або арійці. До них належали німці, народи Скандинавії, народи країн Балтії та Британських островів. Німців трактував як расу надлюдей, «дітьми Бога» і вони мали очолювати цю ієрархію.

Згідно з ним раса мала не лише біологічні властивості, велике значення також мали духовні характеристики, зокрема кожна раса володіла індивідуальним «расовим духом». Расовий дух охоплював сукупність расових характеристик, які виявлялися у цивілізаційному внеску конкретної раси: культурі, мистецтві, науці, а також у державному устрої. Виразниками расового духу мали бути історичні особистості. Серед німців, на його думку,

⁴² Гитлер А. Моя боротьба. – С. 442.

найблизькими постатями, представниками арійського духу, були І.Кант та Р.Вагнер. Головною складовою «духу раси» була воля, під якою він розумів сформовану силу, здатну нав'язати окремим особам, всім певну форму державної організації. Волю А.Розенберг розглядав як головний чинник формування нової німецької держави. Серед інструментів творення він також виділяв націонал-соціалістичну партію, яка мала бути ієрархічно побудованою за зразком католицької церкви і була покликана оновити народ. Саме народ зі своїх надр мав висунути вождя, який не мав бути відповідником традиційного короля, або бути ідеальним героєм. Він повинен був бути «примітивним королем», з одного боку, бути подібним до простого народу, з іншого – «втілювати геройський міф». На базі вождя і партії, яка мала за ним йти, мала утворитися нова держава, органічне та ієрархічне об'єднання, яке мало визначити кожному його відповідне місце. Держава мала бути одночасно національною і соціалістичною, оскільки соціалізм не можна було відірвати від націоналізму. Держава повинна відкинути демократію і марксизм. Державу А.Розенберг розглядав не як самостійну мету, а як засіб для збереження німецького народу. В цьому випадку держава мала бути одним з багатьох засобів разом із церквою, правом, мистецтвом тощо. Він вважав, що держави змінюються, закони приймають нові, відповідно старі відкидають, а народ залишається стабільним протягом історії.

Оцінку націонал-соціалізму дала історія, науковці та суспільна думка. В концентрованому вигляді аналіз ідеології, руху та режиму зробив міжнародний судовий процес над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, відомий під назвою Нюрнберзький процес (існує інша назва «Суд історії»), який відбувався з 20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 року. Усі дії нацизму Міжнародний трибунал кваліфікував як:

- злочини проти миру (планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни або війни всупереч міжнародних договорів);
- військові злочини (порушення законів або звичаїв війни; знущання або спрямування в рабство цивільного населення; вбивства та мордування військовополонених; пограбування державної, громадської та приватної власності; руйнація та пограбування культурних цінностей; безглузда руйнація міст і сіл; германізація окупованих територій тощо);
- злочини проти людства (проведення політики переслідувань, репресій і винищення ворогів нацистського уряду; ув'язнення людей без судового процесу, переслідування їх, приниження, тортури, фізичне знищення).

У кінцевому вирокі нацизм було засуджено як людиноненависницьку ідеологію та практику.

Незважаючи на осуд фашизму, після Другої світової війни в багатьох країнах утворилися організації, які почали кваліфікувати як неофашистські, або неонацистські. На відміну від класичного націонал-соціалізму

неонацизм, хоча і визнавав роль А.Гітлера, відкидав низку характеристик/дій гітлерівської Німеччини; заперечується арійський расизм, натомість стверджував про вищість європейських народів; роль і значення фюрера/вождя виділяли значно менше; заперечення демократії мало обмежений характер, багато організацій визнавали позитивні властивості демократії, зокрема політичний плюралізм і виборчу демократію. Активно виступали проти іммігрантів, гомосексуалізму. Найбільший резонанс викликала діяльність неонацистських угруповань/об'єднань у ФРН, особливо в східній частині, Сполученому Королівстві, відбувається активізація діяльності неонацистських угруповань в Росії. В науковій літературі, так як і в політичній практиці, немає одностайності щодо однозначного віднесення до неонацистських/неофашистських утворень багатьох існуючих політичних партій. Суперечки точаться щодо Народного фронту у Франції під керівництвом Ж.-М.Ле Пена; Партії Свободи Йорга Гайдара в Австрії; Республіканської партії в Німеччині; Британської народної партії (BNP); Соціального руху в Італії (MSI-AN) та інших європейських партій⁴³.

Питання для самоперевірки

11. Які суспільно-політичні та історичні передумови формування політичної доктрини фашизму та націонал-соціалізму?
12. У чому полягав антираціоналізм політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму?
13. Яку роль відігравав націоналізм у політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?
14. Яку роль відігравала концепція боротьби та війни в політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?
15. Яку роль відігравав вождизм та елітаризм у політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?
16. Які особливості були притаманні політичним доктринам фашизму та націонал-соціалізму?
17. Охарактеризувати політичні погляди Дж.Джентіле.
18. Охарактеризувати політичні погляди А.Гітлера.
19. Охарактеризувати політичні погляди А.Розенберга.
20. Дати політичну оцінку націонал-соціалізму.

⁴³ Детальний аналіз феномену «нових правих партій» дивись: Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С.340 – 353.

Політичні доктрини комунізму

Після смерті К.Маркса і Ф.Енгельса їхню теоретичну спадщину не лише продовжували тиражувати різні соціалістичні та робітничі організації, але вона стала основою для подальшого критичного/творчого розвитку актуальних тоді суспільно-політичних явищ і процесів. Потужним напрямом у суспільно-політичній думці та революційній практиці стала доктрина комунізму, яка посилювалася на низку положень марксизму, які стосувалися концептуальних характеристик капіталістичного суспільства, умов переходу до соціалізму та особливості самої соціалістичної/комуністичної формації. Оскільки представники цього напрямку головну увагу фокусували на процесі переходу від капіталізму до наступної формації шляхом соціалістичної революції, то досить часто цей напрям асоціювався в літературі як революційний. У творчій спадщині К.Маркса та Ф.Енгельса значна увага приділена характеристиці соціалізму, який вони розглядали як першу фазу комуністичної формації, відповідно свій творчий доробок трактували як науковий соціалізм. В форматі соціалізму позиціонували свій доробок численні соціалістичні та соціал-демократичні партії Європи. На противагу цьому В.Ленін та його послідовники почали робити наголос на комунізмі, що відповідно знайшло своє відображення в назві створеної В.Леніним політичної партії, яка попри перманентну зміну, постійно зберігала компонент комуністичної. Враховуючи значний вплив В.Леніна на розвиток доктрини комунізму весь цей напрям у широкому контексті досить часто називають ленінізмом (вперше поняття «ленінізм» використав Л.Мартов у 1904 р.). Ленінізм вважався офіційною державною ідеологією часів існування СРСР. Ми вважаємо, що поняття ленінізм коректно застосовувати лише до ідейно-теоретичної спадщини самого В.Леніна та безпосередньо його послідовників (М.Бухаріна та інших), але не до всіх представників, які розвивали теорію комунізму та практику комуністичного руху. Комунізм як ідеологію не можна звести лише до одного ленінізму, він охоплює також троцькізм, сталінізм та багато інших напрямів.

В розвитку ідеології комунізму протягом ХХ ст. можемо виділити чотири етапи. **Перший** – від початку століття і до 1924 р., коли пішов з життя В.Ленін. Під час цього етапу головний внесок у розвиток комунізму вніс В.І.Ленін теоретичними працями та практичними діями, тому цілком закономірно його називають – ленінізмом. **Другий етап** охоплює період від 1924 і до 1956 р., коли на ХХ з'їзді КПРС Перший секретар ЦК КПРС М.Хрущов виступив з рефератом про культ особи Й.Сталіна. Внаслідок абсолютної домінації позиції Й.Сталіна, особливо в інституційному форматі, всередині СРСР та в міжнародному комуністичному русі, він характеризується як сталінізм. **Третій етап** - це період від ХХ з'їзду КПРС, який започаткував початок процесу десталінізації і тривав до 1985 р., тобто до початку процесу перебудови. Для цього етапу поряд з процесом десталінізації властивими були процеси розвитку ортодоксального/догматичного комунізму та в межах цього етапу розпочався

процес декомунізації – відмови від цілого ряду класичних положень комуністичної ідеології, які вже не відповідали вимогам часу. *Четвертий етап* бере свій початок від процесу перебудови, який призвів до «падіння Берлінського муру», що стало символом краху реального соціалізму/комунізму і триває до сьогодні. В цей період, на нашу думку, розвивались три основні тенденції: перша – збереження і підтримання формату ортодоксального комунізму, друга – активна декомунізація і фактичний перехід на позиції соціал-демократії, третя – спроба поєднати частину положень класичної комуністичної ідеології і засади ринкового розвитку економіки.

Розвивали положення комуністичної ідеології в межах кожного етапу багато дослідників, практиків, мислителів тощо. Загалом можемо говорити, що внесок у розвиток комунізму в межах кожного з етапів робили представники Росії/Радянського Союзу та інших країн світу. Якщо на першому і другому етапах поряд з радянськими авторами домінували представники європейських країн, та вже в наступних етапах географія авторів суттєво розширилась. Їхня частка і творчий доробок не завжди були сумірними, однак мусимо виділити головні положення, щоб уявляти весь спектр комуністичної ідеології та особливості її еволюції.

Загальні риси, які були властиві різним варіантам комунізму, такі:

- керівна і спрямовуюча роль комуністичної партії;
- суспільна власність на засоби виробництва;
- домінація трудящих класів у суспільстві;
- планові засади організації та ведення економіки.

Ленінський етап розвитку комунізму

Головні представники в межах цього етапу - В.І.Ленін, Л.Троцький в Росії та К.Лібкнехта і Р.Люксембург в Німеччині. Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) теоретик марксизму, засновник партії більшовиків Росії, один з організаторів Жовтневої соціалістичної революції та СРСР, керівник правлячої партії та уряду РСФСР та СРСР.

Самобутнім внеском у марксистську теорію є його ранні твори, зокрема «Розвиток капіталізму в Росії» (1899). Використовуючи тогочасні дані по Росії, В.Ленін окреслив стадії розвитку капіталізму, простежив розвиток різних галузей промисловості та положення основних суспільних шарів населення. Він дійшов висновку, що наймана праця, а відповідно – капіталістична експлуатація, проникла вже тоді в усі прошарки суспільства. На думку В.Леніна, лише пролетаріат можна було вважати революційним класом. Для того, щоб він справді став революційним, пролетаріату треба було вийти за межі власних часткових економічних проблем і об'єднатися в політичну організацію національного рівня, здатну артикулювати інтереси всіх найманих працівників Росії.

У праці «Що робити ?» (1902), продовжуючи попередні оцінки, В.Ленін констатував, що сутністю марксизму є класова боротьба

пролетаріату. Для її організації, спрямування варто було створити політичну партію авангардного типу. Партія мала ґрунтуватись на засадах демократичного централізму, ідейно дотримуватись теорії марксизму, яка давала змогу в повній мірі відобразити реальні інтереси пролетаріату. Завдання партії - залучати передових робітників, а за ними й експлуатовані маси до політичної діяльності/боротьби. Надалі В.Ленін розвинув вимоги щодо партії, роблячи наголос на централізмі, дисципліні за рахунок засад внутрішньопартійної демократії.

До 1914 р. він стверджував, що стан соціально-економічного розвитку Росії, зокрема залишки феодалізму, вимагали проведення спочатку демократичних перетворень. З огляду на це, робітнича партія мала стати авангардом демократичної революції у боротьбі проти землевласників та самодержавства. В цій боротьбі союзниками пролетаріату мали бути селяни, які працювали за наймом, а не буржуазія.

У праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916) В.Ленін дійшов висновку, що новаторська і прогресивна роль капіталізму була результатом вільної конкуренції, ринку. Внаслідок переходу капіталізму до імперіалістичної стадії він набув монополістичних рис і почав перетворюватися в реакційну силу. Нерівномірний розвиток капіталістичних країн детермінував глобальне протистояння, війни за розподіл і перерозподіл світових ринків збуту. Тому, капіталізм виконав свою історичну місію і створив об'єктивні умови для суспільних перетворень у цілому світі.

Напередодні Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. в багатьох публікаціях В.Ленін розглядав питання інституційної форми організації суспільства після того, як пролетаріат візьме владу у свої руки. На його думку, соціалістичному етапу суспільного розвитку мав відповідати інститут громади у форматі Рад, які засновували на засадах прямої демократії. В.Ленін обґрунтував необхідність руйнації інститутів старої держави і формування нових інститутів – рад, які мали поєднувати повноваження законодавчих, виконавчих і судових органів. Однак реальна практика діяльності рад робітничих і селянських депутатів як державного інституту виявила багато проблем. Зокрема це стосувалося відданості справі боротьби з минулим ладом та побудови соціалізму. Оскільки окреслена спрямованість була властива лише членам комуністичної партії, то В.Ленін вважав, що партія мала перебрати на себе керівну і спрямовуючу роль, враховуючи контроль за урядом і всіма державними інститутами.

Особливе місце в творчій спадщині В.Леніна належить його теорії соціалістичної революції. Він вважав, що соціалістична революція не завершувалась із взяттям пролетаріатом на чолі з комуністичною партією влади у свої руки, а лише розпочиналася. Тому його теорія розглядала питання взяття влади пролетаріатом, перехідного періоду і завдань та дій, спрямованих на побудову соціалістичного суспільства. В цьому контексті особливе місце займало вчення про диктатуру пролетаріату як форму держави перехідного періоду. Воно передбачало відмову/заперечення парламентської демократії, як буржуазної, і запровадження нового типу

пролетарської демократії, що на практиці виявилось жорстокою диктатурою комуністичної партії щодо цілого суспільства (під час громадянської війни 1918-1921 рр. в Росії був «червоний терор» поряд з «білим терором»).

На підставі оцінок К.Маркса у праці «Держава і революція» (1917) В.Ленін визначив періодизацію комуністичної формації, яка мала складатися з перехідного періоду, першої фази – соціалізму та вищої фази – комунізму. Простежив характерні риси та якісні індикатори кожного з цих етапів.

Наприкінці свого життя В.Ленін (вже важко хворий), спробував критично усвідомити процес побудови соціалізму в Росії та місце партійного апарату в ньому. Реального впливу на політичний процес і події в країні його погляди, викладені в останніх листах, вже на мали.

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940) керівник Петербурзької Ради (1905), міністр закордонних справ, творець Червоної Армії. 1929 р. був висланий з СРСР.

Концептуально він займав радикальніші позиції ніж В.Ленін. На його думку, Жовтнева соціалістична революція 1917 р. була результатом/продуктом збігу обставин, випадковістю, а не закономірністю. Заперечував можливість мирного співіснування держав із різними суспільними системами. Обстоював необхідність прискореної індустріалізації економіки країни за рахунок селян. Виступав за продовження проведення політики «військового комунізму», за запровадження військової моделі організації виробництва, враховуючи систему одержавлення профспілок, був категоричним противником політики НЕПу.

Розробив концепцію перманентної революції (від лат.*permaneo*-продовжуюсь, залишаюсь) – безперервної революції. Вперше сформулював її Л.Троцький ще у 1905 р. у праці «Підсумки і перспективи», і де передбачено можливість проведення соціалістичної революції в царській Росії, де капіталізм був ще слабким, без попереднього проведення буржуазно-демократичної революції, яка б мала подолати залишки феодалізму. В цьому випадку пролетаріат мав діяти самостійно без союзників, у тім числі і селянства. Теорія перманентної революції отримала подальший свій розвиток вже після Жовтневої революції. Її він розглядав лише як перший етап, поштовх до соціалістичних революцій у країнах Європи, де капіталістичний розвиток створив всі необхідні умови, зокрема домінацію пролетаріату. Л.Троцький вважав, що соціалістична революція в Росії не могла переможно завершитись з огляду на слабкість пролетаріату і домінації в країні дрібнобуржуазних верств. Тому Росія потребувала допомоги країн Заходу, де мали відбутися соціалістичні революції, в подоланні своєї відсталості і в боротьбі з іншими не пролетарськими класами. Лише за умови спільних дій була б можливою побудова соціалізму в Росії і інших країнах світу. Натомість побудову соціалізму в одній окремо взятій країні він трактував як відхід від засад пролетарського інтернаціоналізму. Без допомоги інших країн у спільному соціалістичному будівництві СРСР мав перетворитися в державно-капіталістичну, поліцейську державу. Саме тому Л.Троцький активно виступав за «експорт революції» передусім до європейських країн.

Він також вважав, що ця теорія була придатна для країн «із запізним буржуазним розвитком», переважно це адресувалося колоніальним і напівколоніальним країнам. На його думку, вирішення ними демократичних та національно-визвольних завдань було можливим лише з допомогою диктатури пролетаріату, коли пролетаріат мав бути вождем нації і найперше селянських мас.

Перебуваючи у еміграції, 1935 р. видав працю «Зраджена революція», яку присвятив аналізу радянського суспільства та розвитку СРСР після Жовтневої революції. Він доводив, що в країні сформувався головне протиріччя між більшістю населення та державною бюрократією на чолі із Сталіним. Вважав, що треба провести політичну революцію спрямовану проти бюрократії.

В 38 р. створив IV Інтернаціонал як противагу III Комуністичному Інтернаціоналу. Програмним документом став його маніфест «Агонія капіталізму і завдання IV Інтернаціоналу. Програма переходу» (1938). У ньому стверджував, що розвинені капіталістичні країни повністю дозріли до соціалістичних революцій. Їхня відсутність зумовлювалась опортуністичним характером керівництва комуністичних партій, які залежали від Кремля і особисто Сталіна. Також окреслювалась стратегія і тактика троцькістських організацій у зв'язку з майбутньою світовою війною, початок якої Л.Троцький передбачав у найближчі роки. У 1940 р. його вбив радянський агент у Мексиці.

За особистої участі В.Леніна у 1919 р. в Москві було проголошено про створення III Комінтерну, який об'єднав комуністичні партії, які виникли в багатьох країнах світу під впливом Жовтневої соціалістичної революції. В Статуті Комінтерну, прийнятому на II конгресі у 1920 р., були зафіксовані вимоги до комуністичних партій, яким треба було відповідати для того, щоб їх прийняли до III Інтернаціоналу. Загалом вимог було 21 і в науковій літературі вони відомі як «21 засада/вимога Комінтерну». Серед них варто виділити такі: кожна комуністична партія мала планомірно та систематично виключати з партії та залежних організацій і об'єднань реформістів та прихильників «центру», боротьбу проти цих політичних сил трактували як революційний обов'язок; відмова від засад дотримання буржуазної законності, що передбачало створення нелегальних структур; вимога активної пропагандистської роботи в армії, в тому числі нелегальної. Не провадження такої діяльності трактували як зраду революційного обов'язку і було передбачено виключення з III Інтернаціоналу. Аналогічне завдання було висунуто і щодо агітації та пропаганди на селі; всі партії мали ґрунтуватися на засадах «демократичного соціалізму», від них вимагалось запровадження дисципліни, подібної до військової; обов'язковою нормою визначалось проведення систематичних чисток особистого складу, оскільки апіорі передбачалось що до партій будуть потрапляти дрібнобуржуазні елементи; програмно - вимагали цілковитого розриву зі старими соціал-демократичними вимогами і запроваджували певний ідеологічний стандарт, відповідно всі програми мали затверджуватися на Виконкомі у Москві;

кожна партія була зобов'язана називатися комуністичною; членів партії, які заперечували, або ставили під сумнів положення напрацьовані III Інтернаціоналам, треба було виключати з партії. Фактично Комінтерн керівництво Радянського Союзу розглядало як єдину всесвітню комуністичну партію, яка мала підкорятися Виконкому та його Президії, якими керували лідери РКП(б)/ВКП(б). В такому форматі Комінтерн сприймало більшість країн світу.

На першому етапі серед представників міжнародного комуністичного руху варто виділити К.Лібкнехта та Р.Люксембург. Карл Лібкнехт (1871-1919) німецький лідер соціал-демократичного руху, один із засновників комуністичної партії Німеччини. Лідер лівого напрямку в німецькій соціал-демократії, одним із засновників і керівник Соціалістичного інтернаціоналу молоді. У 1907 р. вийшла його брошура «Мілітаризм та антимілітаризм», де він розкрив суть мілітаризму в добу імперіалізму та обґрунтував необхідність антимілітаристської пропаганди. У 1916 р. разом з Р.Люксембург створили союз «Спартак», а у 1918 р. Комуністичну партію Німеччини. У січні 1919 р. він очолив повстання, спрямоване проти соціал-демократичного керівництва Німеччини і за встановлення в Німеччині радянської влади. Його вбили.

Товаришем і реальним лідером лівого, радикального напрямку в німецькій соціал-демократії була Роза Люксембург (1870/71 – 1919). У 1906 р. вона надрукувала свою працю «Загальний страйк та німецька соціал-демократія», у якій узагальнила досвід революції 1905 р. в Росії і зазначила уроки для німецького робітничого руху. У 1913 р. побачила світ її праця «Нагромадження капіталу», де проаналізовано економічний розвиток країн у добу імперіалізму. У 1918 р. вона написала низку статей, які видали під назвою «Російська революція. Критична оцінка слабкості», де більшовиків критикували за встановлення однопартійної диктатури, відмову від демократії та придушення опозиції. Її вбили під час придушення Берлінського повстання робітників.

Етап сталінізму

Сталінізм за багатьма параметрами суттєво відрізнявся від ленінізму. Він став домінуючим напрямом у діяльності комуністичної партії Радянського Союзу лише після остаточної монополізації Й.Сталіним партійної та державної влади, тобто у 1928-1953 рр. Враховуючи оцінки Л.Троцького, сталінізм трактують як теоретичну та практичну систему панування партійного апарату/бюрократії з допомогою терору та культу особи вождя. Такий напрям/концепція нерозривно пов'язані з життям та діяльністю Сталіна (Джугашвілі) Йосипа Віссаріоновича (1878-1953). Він з 1898 р. був пов'язаний із робітничим рухом, з квітня 1922 р. був генеральним секретарем РКП(б).

У квітні 1924 р. у праці «Основи ленінізму» він висловив такий погляд, що ленінізм не можна вважати виключно російським явищем, притаманним лише для селянської країни з низьким рівнем розвитку капіталістичних

відносин. Він оцінював ленінізм як автентичний марксизм, Який отримав подальший творчий розвиток у період імперіалізму та диктатури пролетаріату. Й.Сталін обґрунтував можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні без допомоги світової революції. Іншим важливим положенням, зробленим у цій праці, було нове, або змінене трактування засади демократичного централізму, яке передбачало додатково вимогу ідеологічної однастайності, організаційної монолітності та обов'язкового очищення партії від будь-яких опортуністичних елементів. На практиці це призвело до того, що після смерті В.Леніна, Й.Сталін послідовно усунув з керівництва партії, пізніше сприяв позбавленню життя, своїх конкурентів – ідеологічних опонентів: Л.Троцького як представника «лівого ухилу»; керівників «нової опозиції» - Г.Зінов'єва (1883 -1936) та Л.Каменева (1883-1938); керівників «правого ухилу» - М.Бухаріна (1888-1938) та А.Рикова (1881-1938).⁴⁴

У 1928 р. в промові «Про індустріалізацію та хлібну програму», яку виголосив на пленумі ЦК ВКП(б), Сталін заявив, що в процесі просунення вперед в справі побудови соціалізму «спротив капіталістичних елементів буде зростати, класова боротьба буде загострюватись». Згодом розвинув цю тезу, наголошуючи, що по мірі побудови соціалізму пролетарська держава мала не послаблюватися, про що раніше писали класики марксизму та В.Ленін, а навпаки – посилюватися, з огляду на внутрішній спротив та капіталістичне оточення. Ці положення поклали в основу форсованої індустріалізації та примусової колективізації (1929-1934). Обидва процеси можна трактувати як практичну реалізацію тези Й.Сталіна про домінацію політики над економікою. В процесі колективізації на початку 30-х років вислано до таборів понад 2 млн селян, з яких протягом 1930-1931 рр. більшість з них померло. Кульмінацією цього процесу став Великий голод (голодомор) в Україні, коли протягом 1932-1933 рр. померло близько 3,5 млн осіб. Голод охопив й інші райони СРСР, які раніше були головними виробниками зерна – Кубань, Казахстан тощо.

У 1929 р. за наказом Й.Сталіна в країні розпочалась активна боротьба проти релігії з допомогою Союзу войовничих безбожників, який насаджував атеїзм. Вже у 1930 р. всі священники були позбавлені громадянських прав, розмір податків для них було збільшено в 1000 разів. Розпочався процес ліквідації сакральних споруд, цвинтарів тощо. У 1936 р. кількість духовних осіб в СРСР порівняно з 1928 р. зменшилась на 75 %.

З кінця двадцятих років в СРСР почав активно розвиватися/насаджуватися культ особи вождя. Це передбачало широкий комплекс дій від масового перейменування міст, присвоєння імені Сталіна колгоспам, підприємствам, школам, установам тощо - до запровадження обов'язкових норм, висвітлення актуальних історичних подій, а також посилянй на внесок вождя практично в усіх галузях науки, мистецтва.

⁴⁴ Г.Зінов'єва, Л.Каменева, М.Бухаріна та А.Рикова розстріляли після показових судових процесів. Пізніше в 50-х роках їх реабілітували.

Фактично у 1928-1929 р. відбулося оформлення в СРСР одноособової влади Й.Сталіна, яка мала яскраво виражений харизматичний характер.

5 грудня 1936 р. була прийнята радянська Конституція, яка констатувала перемогу соціалізму в СРСР в головному (вважають, що текст конституції написав М.Бухарін). Формально населенню СРСР гарантували свободу слова, друку, зборів, демонстрацій, мітингів, об'єднання в організації, недоторканість особи, житла, таємниця листування тощо. Насправді, норми конституції були своєрідним муляжем, натомість реальністю 30-х років став масовий терор. Підставою для хвилі «великого терору»⁴⁵ стало вбивство С.М.Кірова 1.12.1934 р. Ця «хвиля» охопила не лише залишки «класових ворогів» та «буржуазну інтелігенцію», а й значну частину членів партії більшовиків, керівний склад Червоної Армії, органів НКВС і представників світового комуністичного руху. Лише у 1936-1938 рр. з числа 131 члена ЦК було знищено 100, з 22 народних комісарів – 17. З 1966 делегатів XVII з'їзду ВКП(б), який офіційно називався «з'їздом переможців», 1108 були заарештовані і страчені. Загалом за період лише 1937-1938 рр. згідно з даними Р.Конквеста було заарештовано від 7 до 8 млн осіб, з них від 1 до 1,5 млн були розстріляні за рішеннями так званих трійок НКВС, померли та були розстріляні вже в концтаборах близько 2млн осіб. Під час «чисток» 1936-1938 рр. Й.Сталін наголосив, що внаслідок відсутності антагоністичних суперечностей всередині соціалістичного суспільства, ворожі дії та акції були спровоковані з-за кордону, тому більшість репресованих кваліфікували як шпівнів/агентів іноземних країн. Репресії і терор надалі активно використовував Й.Сталін проти різних категорій населення, навіть цілих народів, перетворившись в одну з визначальних характерних рис політичного режиму, який отримав назву – тоталітарного.

Особливе місце в комуністичній ідеології того періоду займав створений під особистим керівництвом Й.Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938). У цій книзі було подано не лише офіційне трактування історичних подій, які призвели до перемоги Жовтневої соціалістичної революції і подій після неї, також визначено межі дозволеного в більшості гуманітарних наук, особливо філософії. Після її виходу в світ будь-які дискусії щодо оцінки історичних подій, або щодо світоглядних питань були виключеними. Все населення СРСР, а також прихильники Радянського Союзу повинні були керуватися ідеологічною парадигмою, сформульованою в цьому курсі.

Й.Сталіна вважали в цілому світі одним з найбільших в історії людства тиранів, діяльність якого призвела до смерті десятків мільйонів людей. В сучасній Росії на державному рівні та багато політичних і суспільних структур наголошують на досягненнях Й.Сталіна - під його керівництвом в

⁴⁵ Термін «великий терор» запровадив Роберт Конквест. Підставою стала його праця «Великий терор: сталінські чистки 30-х років» («The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties»), яка вийшла у світ 1968 р.; її вважають найгрунтовнішим дослідженням сталінських репресій.

СРСР була проведена масштабна індустріалізація країни, було досягнуто перемогу у Великій Вітчизняній війні, країна перетворилася на одну зі світових наддержав, від позиції якої залежало вирішення більшості світових питань. У цьому підході простежується політична складова, ніж прагнення об'єктивно оцінити дії та спадщину колишнього лідера СРСР.

Найбільш помітна постать в творчій спадщині світового комуністичного руху цього етапу засновник і керівник комуністичної партії Італії - Антоніо Грамші (1891 – 1937). У 1926 р. був заарештований фашистами і решту свого життя провів в ув'язненні, де він написав головну працю «Тюремні зошити» (охоплювала 33 зошити). В своїй праці критично розглядав діалектичний матеріалізм, вважаючи детермінізм формою самообману, з допомогою якого марксистки прагнули уникнути відповідальності. Він визнавав пріоритет «суб'єктивного чинника», проголошуючи тезу «людина це творець». Не дія суспільних законів визначає історичний розвиток, а активна позиція особи в процесі пізнання та діяльності. На його думку, непересічне значення марксизму полягало не у догматичному дотриманні висловлених раніше положень, а в орієнтації на практику, в постійному розвитку.

А.Грамші потужність буржуазного суспільства пояснював духовною гегемонією та культурним пануванням правлячого класу, внаслідок чого вони були в стані нав'язати решті суспільства власну систему цінностей. Він стверджував, що лише в слаборозвинених країнах, подібно до Росії, був можливий більшовицький переворот. Натомість у розвинених капіталістичних країнах проведення соціалістичної революції мало передбачати попередню трансформацію свідомості пролетаріату. Вимагав від комуністів зменшити увагу до проблем розвитку економіки, відповідно – збільшити увагу до сфери культури та до питань «боротьби ідей». У політичній діяльності комуністичні партії мали відкинути догматизм і стати гнучкими, взявши на озброєння інструмент компромісу. Він не сприймав трактування ролі пролетаріату в системі координат диктатури пролетаріату. В своєму баченні майбутнього соціалістичного суспільства виходив з позиції, що головним елементом у керівництві суспільством та організації господарського життя мали стати фабричні ради, які повинні були не лише інтегрувати політичні та економічні цілі, але також поєднати інтереси власників і працівників, потреби утримання влади з кінцевою метою – відмирання держави. В майбутньому прихильники еврокомунізму вважали його своїм духовним батьком.

Дьєрдь Лукач (1885 – 1971) філософ, член Угорської комуністичної партії, під час існування Угорської Соціалістичної Республіки у 1919 р. був комісаром освіти в уряді. Після падіння республіки перебував в еміграції, де написав багато теоретичних праць. У 1923 р. вони були опубліковані в збірці «Історія і класова свідомість». Комінтерн засудив положення викладені в цій публікації, а у 1933 р. Д.Лукача заарештували в СРСР і відправили на заслання, де він був змушений відмовитись від окремих положень своєї праці. У праці він критикував ортодоксальний марксизм за дотримання засад

механістичного детермінізму і не врахування свідомої позиції та діяльності індивіда. На його думку, суперечності капіталізму мали призвести його до краху, щоб це відбулося необхідна була свідомо діяльність тисяч людей. Тому комуністи мали приділити значну увагу діяльності спрямованій на зміну масової свідомості, що вимагало від них ведення запеклої ідеологічної боротьби. Д.Лукач зазначав таке: хоча пролетаріат був духовно скалічений капіталістичним матеріалізмом, але лише цей клас був в стані розуміти суспільні процеси в цілому. Свідомість пролетаріату не була сумою, або середнім арифметичним щодо свідомості окремих пролетарів, з яких складався клас, навпаки вона була «ідеально типовою», раціональним відображенням їхніх справжніх інтересів, які визначала комуністична партія. У післясталінський час він знову відмовився, але вже від попередніх вимушених зречень.

У зв'язку із Другою світовою війною, складністю контактів між комуністичними партіями, які в умовах окупації перебували на нелегальному положенні, у 1943 р. III Комінтерн припинив своє існування. В післявоєнний період у 1947 р. було створено Інформаційне бюро міжнародного комуністичного руху для обміну інформацією та координації спільних дій. Воно проіснувало до 1955 р.

Процес десталінізації та повернення до ортодоксії

Реферат першого секретаря ЦК КПСС М.С.Хрущова (1894-1971), який він зачитав делегатам XX з'їзду КПРС «Про культ особи та його наслідки» став початком третього етапу. У ньому було зроблено розгорнуту критику репресій за часів правління Й.Сталіна. М.Хрущов не поставив під сумнів засади організації соціалістичного суспільства, практику/досвід його побудови, він виступив лише проти окремих негативних сторін. Головним винуватцем репресій визначили Й.Сталіна, та культ його особи, який був сформований, на думку М.Хрущова, самим вождем. Подальша критика культу особи та наступні дії з десталінізації були викладені в постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яку прийняли у 1956 р. на підставі резолюції XX з'їзду КПРС. Доповідь і рішення з'їзду сприяли реабілітації незаконно репресованих (значна частина – посмертно) та поверненню з ув'язнень. Були також реабілітовані народи, засуджені за часів Й.Сталіна, зокрема чеченці. Ці дії дали початок «відлиги», яка стала своєрідним процесом лібералізації тоталітарного радянського суспільства, що знайшло своє відображення в літературі, мистецтві.

В своїй діяльності М.Хрущов звернувся до питання визначення суті комунізму та окреслення часових меж його встановлення. В доповіді та програмі КПРС, яку прийняли на XXII з'їзді партії у 1961 р., було констатовано, що в СРСР соціалізм переміг «цілковито і остаточно» результатом чого стала «всенародна держава» і відповідно починається період побудови комунізму. В програмі партії було не лише зазначено характеристику ознак комунізму як вищої фази формації, а й наголошено, що

через двадцять років радянські люди будуть жити при комунізмі. Згідно з М.Хрущовим побудова всенародної держави і перехід до будівництва комунізму зумовлювали послаблення примусового контролю з боку держави, мало вести до суттєвого розширення участі громадян в управлінні державою, а також вимагали передачі освітніх та культурних функцій від держави до добровільних громадських організацій. Прогнозувалася можливість обмеження ролі держави лише функціями оборони від зовнішнього нападу. В цьому контексті активно почали пропагуватися товариські суди, добровільні дружини тощо. Однак практика не підтвердила прогнозів і еволюційний розвиток соціалізму не призводив до формування властивостей комуністичного суспільства і послаблення ролі держави.

В економічній сфері М.Хрущов спробував провести низку реформ (реформи О.Косигіна), які були спрямовані на вдосконалення системи планового господарства. Під його керівництвом було проведено також низку заходів, спрямованих на поліпшення життя громадян: ріст заробітної плати та пенсій, відновлення безплатної освіти, масове будівництво багатоквартирних будинків для зняття проблеми житла (ці будинки назвали – «хрущови»). Багато його дій/вимог були відірваними від реалій життя, внаслідок чого підпадали під визначення – волюнтаризму. Відмовившись від практики фізичного знищення опонентів соціалізму, М.Хрущов дотримувався жорсткої позиції щодо будь-яких виступів проти соціалізму. Зокрема, у 1956 р. силою було придушено антикомуністичні виступи в Угорщині та Польщі, у 1962 р. вже в СРСР була розстріляна мирна демонстрація робітників у Новочеркаську. Амбігуаторний характер мала і зовнішня політика часів правління М.Хрущова. З одного боку, він сприяв зняттю напруги, протистояння між СРСР і США, з іншого – було закладено і розпочато будову «Берлінського муру», на Кубі були розміщені ядерні ракети, що призвело до Карибської кризи, коли світ опинився на грані можливої ядерної війни.

Смерть Сталіна, промова М.Хрущова на XX з'їзді КПРС поклали великі надії щодо подолання тоталітарної сталінської моделі розвитку суспільств, особливо в країнах народної демократії (соціалістичні країни в Східній Європі).

Першим таким виступом стали події 28 червня 1956 р. в Познані (Республіка Польща), коли в акціях протесту проти умов праці та системи влади, особливо партійної бюрократії, в країні виступили робітники. Мирна демонстрація переросла в зіткнення з поліцією та силовими структурами, внаслідок чого загинуло близько 80 осіб. Це змусило провести певні реформи в Польщі, зокрема на посаду першого секретаря ЦК КПРП було обрано Владислава Гомулку (1905-1982), колишнього сталінського в'язня. Він став ідеологом «польського шляху до соціалізму», який передбачав розвиток робітничого самоврядування, нормалізацію відносин з католицькою церквою, дозволом на існування індивідуальних сільськогосподарських господарств.

Досить потужними акції протесту були у Будапешті 1956 р., які назвали «Угорська революція 1956 р.» Під час неї відбувалися багатотисячні демонстрації протесту. Найбільшою була демонстрація 23 жовтня 1956 р., в якій взяли участь понад 100 000 студентів і представників інтелігенції. Головні вимоги такі: відмова від тоталітарних методів будівництва соціалізму, проведення вільних виборів, виведення радянських військ, створення незалежного національного уряду замість маріонеткового. Під час акцій протесту було знищено пам'ятник Сталіну в центрі Будапешту. З введенням до країни радянських військ почалося народне повстання. Внаслідок придушення народних виступів загинуло близько 10 000 осіб, понад 200 000 змушені були емігрувати. Лідера «Угорської революції 1956» Імре Надя (1896-1958) стратили.

Стагнація ортодоксального комунізму, розвиток радикалізму та початок декомунізації

Внаслідок «палацового перевороту» у 1964 р. першим секретарем ЦК КПРС (з 1966 – Генеральним) став Леонід Ілліч Брежнєв (1906-1982). Вже у 1966 р. з партійних документів усунули твердження про те, що СРСР вступив в період побудови комунізму, а також забрали конкретні терміни можливої побудови комунізму. Поняття «всенародної держави» залишилося і було доповнене оціночним терміном – «розвинутий соціалізм»⁴⁶, водночас широко використовували поняття «реальний соціалізм» (згодом цей період у публіцистиці назвали «доба/епоха застою»). Формально розвинений соціалізм мав відповідати періоду переходу від етапу завершення побудови соціалізму і тривати до етапу комунізму. Відмову від положення програми КПРС про перехід до комунізму можна розуміти, з одного боку, як відмову від утопічних прожектів і повернення до реальності, з іншого - це свідчило, що насправді тогочасна теорія і практика не давали змоги бачити перспективи досягнення засад комунізму, передбачених К.Марксом в «Критиці Готської програми» та В.І.Леніним. На практиці внутрішня політика Радянського Союзу характеризувалася відмовою від процесу десталінізації, завершенням експериментів з вдосконаленням планової економіки, активною боротьбою з дисидентами, які критикували радянську систему та соціалістичну дійсність, поширенням цензури тощо. Головною ознакою політичної системи стала всеосяжність партійної номенклатури.

Введення радянських військ і військових підрозділів країн – членів Варшавського Договору до Чехословаччини у 1968 р, щоб придушити «антикомуністичний рух»/«контрреволюцію», змусило керівництво КПРС віднайти ідеологічне виправдання цих дій. Ним стала «доктрина Брежнєва». Її сформулював Генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєвим, згідно з якою СРСР мав право провадити військову інтервенцію до будь-якої з

⁴⁶ Термін «розвинутий соціалізм» вперше використав Л.І.Брежнєв у своїй доповіді на XXIV з'їзді КПРС у 1971 р.

соціалістичних країн – членів організації Варшавського Договору у разі виникнення там загрози засадам соціалістичного ладу⁴⁷. На практиці це означало наділення керівництвом КПРС себе правом визначати межі прав і свобод у внутрішній та зовнішній політиці кожної соціалістичної країни. Що фактично означало обмеження їхнього суверенітету. Зазначалося, що кожна комуністична партія була відповідальною не лише перед власними громадянами, а й перед іншими соціалістичними країнами, перед цілим комуністичним рухом. Кожну соціалістичну державу трактували як частину цілого – спільноти соціалістичних країн, тому її не можливо було розглядати окремо. Доктрина декларувала обов'язковість для соціалістичних країн принципу інтернаціоналізму, який мав полягати у підтримці керівництвом цих країн позиції та дій СРСР. Збройну інтервенцію до соціалістичної країни у разі проби її народу відмовитись від «соціалістичного шляху розвитку» треба трактувати не як агресію, а як самозахист від «імперіалістичної агресії». Підставою для введення військ до будь-якої соціалістичної країни могло бути звернення лояльних до КПРС політичних сил, навіть груп комуністів. Доктрина була застосована на практиці, зокрема, під час введення радянських військ до Афганістану у 1979 р. Відмовився від доктрини лише М.Горбачов у 1989 р.

Певний концептуальний розвиток доктрина «розвинутого соціалізму» одержала від 1982 р., коли Генеральним секретарем ЦК КПРС став Юрій Володимирович Андропов (1914-1984), який з 1967 р. був головою КДБ. Він у багатьох своїх промовах наголошував, що розвинений соціалізм треба розглядати як самостійний етап розвитку соціалізму, це повинен бути тривалий історичний етап, який матиме власні періоди/стадії розвитку. На цьому етапі можливі незбігання інтересів різних соціальних груп, хоча заперечувалась можливість виникнення антагоністичного протистояння. Тому, завданням партії було напрацювання механізмів та інструментів, які б допомагали суспільству враховувати та узгоджувати між собою ці відмінні інтереси. Загалом, розвинений соціалізм мав виявити всі якісні властивості соціалізму. Практична діяльність партійних і державних інститутів за часів його керівництва СРСР характеризувалася намаганням вести боротьбу з «недоліками/спотвореннями» соціалізму – хабарництвом, відсутністю трудової дисципліни і її можна означити як спроби «наведення порядку» і в жодному разі ці дії не були спрямовані на зміну політичного ладу.

Формат сталінізму протягом цього етапу було збережено і розвинуто в маоїзмі, який розглядають як різновид ультралівої ідеології, політичний рух і систему влади, пов'язану з особою Мао Цзедуна (1893-1976). На формування маоїзму вплинули велика культурна спадщина Китаю та досвід революційної боротьби Китайської комуністичної партії. У процесі формування маоїзму

⁴⁷ Вперше положення доктрини були викладені в статті С.Ковальова «Суверенітет та міжнародні зобов'язання соціалістичних держав» у газеті «Правда» 26 вересня 1968 р. Подальший розвиток її положення отримали у виступі міністра закордонних справ СРСР А.Громико на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 3 жовтня 1968 р. Назву «доктрини Брежнєва» вона отримала в англомовній літературі.

виділяють три етапи: 1) прийняття КПК головних положень марксизму, ленінізму та сталінізму, що знайшло своє відображення в концепції «народної дороги до соціалізму»; 2) підтримка керівництвом КПК тези Мао, що досвід Китаю має вищу цінність, ніж радянський і європейський досвід для всіх слаборозвинених країн світу; 3) прийняття КПК тези, що лише КПК володіє «єдино правдивою і перевіреною» версією наукового соціалізму. Відповідно, всі інші комуністичні партії, враховуючи КПРС, перейшли на позиції ревізійонізму, втративши зміст теорії та практики наукового соціалізму.

Маоїзм характеризувався:

- крайнім мілітаризмом, який охоплював догмат обов'язкового збройного характеру соціалістичної революції та концепцію війни як необхідної форми глобальної конфронтації між двома суспільними системами та не визнання засад мирного співіснування;
- головна революційна роль у соціалістичних революціях мала належати селянам, які працювали в різних колективних господарствах. Вони становили більшість населення, а пролетаріат - меншість;
- особу трактували лише в контексті частини більшого колективного цілого. Індивідуалізм було проголошено шкідливим і з ним треба було боротися;
- очолювати революційну партію і державу мав «геніальний», харизматичний керівник, який був покликаний вести за собою маси, що мали його слухатись та наслідувати, а в разі потреби бути готовими на жертви.

Після 1962 р. у комуністичних поглядах Мао відбулись відчутні зміни. Зокрема, він почав більш критичніше ставитись до засобів, з допомогою яких відбувався перехід до соціалізму та дійшов висновку, що Китай повторив помилки СРСР. У багатьох працях він зазначав, що в межах соціалістичного ладу можливим було формування нової буржуазії, або привілейованого класу з тих, хто отримав найбільшу вигоду в перехідний період. Ці та інші положення були використані у внутрішньопартійній боротьбі. Наприкінці 70-х років маоїзм КПК визнано «помилковою ідеологією». Маоїзм не був тільки китайським явищем, на певних етапах історичного розвитку його концептуальних положень дотримувались Албанська партія праці, Червоні кхмери в Камбоджі, керівництво Північної Кореї. В багатьох країнах світу існували маоїстські організації, які декларували свою відданість ідеям Мао.

Партизанська війна на Кубі і перемога революції у 1959 р. стали символом/зразком революційної боротьби народів Третього світу. Концептуально найбільший вплив мали погляди та особисте життя Ернесто Че Гевари (1928 -1967) латиноамериканського революціонера. У 1960 р. вийшла в світ його праця «Партизанська війна». Він вважав, що в країнах які розвиваються, існували суспільно-політичні передумови для соціалістичної революції. В умовах бідних, напівфеодальних країн Третього світу головною рушійною силою мали стати селяни. Революція мала бути перманентною і поєднувати одночасно в собі антифеодальні та антикапіталістичні цілі. Він

виступав з вимогами абсолютного інтернаціоналізму, вважаючи, що країни, де перемогла соціалістична революція, мали надавати необмежену економічну, політичну та військову допомогу всім революціонерам. Він публічно звинувачував СРСР та інші соціалістичні країни в економічному нео-імперіалізмі та у відмові від надання військової допомоги національно-визвольним рухам. Особисто він разом з групою спеціалістів/професійних партизан/революціонерів брав участь у підготовці партизан у Бразильському Конго та очолив партизанський загін, який мав на меті підняти народне повстання в Болівії. З огляду на це, його вважають одним із теоретиків революційної партизанської війни. Після смерті Ернесто Че Гевара став символом революції, а його погляди і діяльність розглядали як самостійну доктрину «геваризму».

Модель соціалістичного суспільства, яка була сформована і розвивалася в європейських країнах, відрізнялася від моделі Радянського Союзу, на загал політичні режими були більш ліберальними. Особливо це було помітно з досвіду СФРЮ, в якій будувалася модель «самоврядного соціалізму» з відчутною часткою ринкових відносин в економіці, низьким рівнем цензури, дозволом громадянам на вільний виїзд/в'їзд за кордон тощо.

Найбільший розголос отримали події, які відбулися в Чехословаччині 1968 р., відомі в літературі як «Працька весна». Початок цим подіям було покладено обранням 4.01.1968 р. першим секретарем ЦК КПЧ Олександра Дубчека (1921-1992), який розпочав реформи - «соціалізм з людським обличчям». У квітні вийшла в світ публікація «Чехословацька дорога до соціалізму», в якій було задекларовано перехід до багатопартійності, ліквідацію цензури, запровадження вільних виборів, проведення реабілітації тих, хто був необґрунтовано репресований в період сталінізму. Л.Вакулік (1926 -) у статті «2000 слів» проаналізував історичний розвиток Чехословаччини як соціалістичної країни, виділив помилки, допущені комуністичною партією, закликав захищати керівництво країни, яке очлював О.Дубчек. Закінчилась «Працька весна» введенням військ країн – членів Варшавського Договору (СРСР, Польща, НРД, Угорщина та Болгарія). Події, які відбувалися в Чехословаччині, можна трактувати як процес лібералізації соціалізму.

Логічним завершенням процесу десталінізації і фактичним початком процесу декомунізації став феномен єврокомунізму. Як напрям і термін він виник у 1975 р. для означення плюралістичного напрямку в міжнародному комуністичному русі. Предтечею єврокомунізму вважають: концепцію «поліцентризму» та Програму демократичного уряду народної єдності, яку прийняла у 1971 р. Італійська комуністична партія; концепцію «союзу французького народу», прийняту у 1974 р. ФКП. Відчутний вплив на формування положень єврокомунізму мали дискусії щодо: інтервенції військ країн членів Варшавського Договору до Чехословаччини, введення військ Радянського Союзу до Афганістану; оцінки мирного шляху розвитку Чилійської революції (1970-1973 р.) та аналіз практики розвитку СРСР.

Засновниками стало керівництво італійської, іспанської та французької компартій. Пізніше до них долучилася Японська компартія, а після Конференції комуністичних і робітничих партій в Європі у Берліні (червень 1976 р.) єврокомунізм став домінуючим напрямом у розвинених країнах Європи. Теоретичне обґрунтування засад єврокомунізму зробив керівник Іспанської комуністичної партії – Сант'яго Каррільо (1915 р.н.), який у 1977р. написав «Єврокомунізм і держава». У березні 1977 р. у Мадриді лідери ІКП, ФКП та Іспанської КП підписали декларацію, яку вважають маніфестом цього руху. До головних положень єврокомунізму належать:

- нерозривність загальних засад революційної боротьби з історичною специфікою розвитку конкретної країни, її політичною системою, геополітичним положенням;
- заперечення можливості застосування зразків політичного та інституційного досвіду СРСР та інших соціалістичних країн щодо розвинених демократичних країн;
- визнання політичних засад (парламентської демократії) та інститутів сучасного їм капіталістичного суспільства як базових, враховуючи визнання принципу «волі більшості»;
- прийняття засад політичного плюралізму, враховуючи визнання і повагу до результатів демократичних виборів;
- заперечення необхідності визнання конституційних гарантій керівної ролі комуністичної партії в суспільстві;
- відкидання як самостійного і необхідного етапу соціалістичної революції – диктатури пролетаріату, натомість наголошення на тривалості перехідного періоду без революцій, але з розширенням засад демократії;
- запровадження гарантій всіх громадянських прав і свобод;
- констатація, що побудова соціалізму не передбачає обов'язкового одержавлення засобів виробництва;
- відмова від домінації матеріалістичного світогляду як офіційної партійної ідеології та принципу демократичного централізму в організаційній побудові партій і прийняття світоглядного нейтралітету.

Фактично, єврокомунізм декларував напрацювання своєрідного «третього шляху» між реальним соціалізмом і соціал-демократією. Хоча за сутністю вимог його ідеологічне позиціонування було ближчим до соціал-демократії. На практиці європейські комуністи відмовлялися від багатьох концептуальних положень ленінізму. Вони визнавали, що агентами реформ поряд з робітничим класом мали бути фахівці-професіонали та буржуазія. В межах світового комуністичного руху вони виступали за автономію від КПРС та розвиток взаємодопомоги і співпраці між комуністичними партіями без жодного контролю з центру, тобто поза сферою КПРС.

Сучасний стан розвитку міжнародного комунізму

Обрання у 1985 р. на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Сергійовича Горбачова (1931 р. н.) призвело до запровадження в СРСР політики/програми перебудови, яка проводилась протягом 1985-1991рр. Головні концептуальні положення М.Горбачов виклав у праці «Перебудова: нове мислення для нашої країни і всього світу» (1987). У внутрішній політиці перебудова сприяла початку процесів модернізації економіки, зокрема було запроваджено певні ринкові механізми та дозволена приватна ініціатива; відбулося реальне наповнення громадянських прав і свобод, що призвело до масштабних публічних дискусій, появи багатопартійності, досить вільних виборів, повернення політичних в'язнів і припинення політичних переслідувань інакодумців. В зовнішній політиці її результатом стало завершення політики «холодної війни», виведення радянських військ з Афганістану, відмова від втручання у внутрішні справи інших країн. Процес перебудови в сукупності своїх дій/ефектів призвів до падіння СРСР у 1991 р. і утворення 15 нових, незалежних держав та до падіння «Берлінського муру», що сприяло самовизначенню колишніх соціалістичних країн, переходу їх до демократичного шляху розвитку.

Значні зміни відбулися й у світовому комуністичному русі. У 80-ті роки в міжнародному комуністичному русі можна було виділити два основні напрями. Перший – ортодоксальний, йому було властива підтримка внутрішньої та зовнішньої політики КПРС. Серед європейських країн цього напрямку дотримувалися Португальська компартія, Грецька компартія, в певній мірі ФКП. Другий – більш ліберальний, реформістський, загальною ознакою якого став єврокомунізм. Він був властивий більшості західноєвропейських компартій. Розпад Радянського Союзу спровокував подальшу фрагментаризацію і послаблення комуністичного руху. В його складі після 90-х років ми можемо виділити чотири основні напрями.

Перший – його представники вважають, що розпад СРСР і крах реального соціалізму не мав жодного впливу на їхню діяльність та ідеологічну позицію. Вони у своїй роботі і надалі дотримуються класичних засад марксизму та ленінізму. Сьогодні до цього напрямку можна зарахувати Комуністичну партію Російської федерації (відновлена діяльність у 1993 р.) та Союз комуністичних партій – КПРС (СКП-КПРС), що була створена у 1993 р. як федерація комуністичних партій на пострадянському просторі, які проголосили себе спадкоємцями КПРС. Головними цілями на сучасному етапі проголошено: захист прав і соціальних досягнень трудящих; збереження та відновлення втрачених засад соціалізму, забезпечення розвитку суспільства по соціалістичному шляху розвитку; відродження всебічних зв'язків та дружби радянських народів і відновлення на добровільній основі їхнього державного союзу.

В європейських країнах до цієї групи можна зарахувати відносно невеликі, маргінальні організації та об'єднання. Прикладом може слугувати

Німецька комуністична партія, яка вважає себе спадкоємцем КПК. Має незначний рівень підтримки в окремих містах Німеччини.

Другу групу становлять реформовані комуністичні партії, які визнають, що реальний соціалізм впав, але побудова соціалістичного суспільства є цілком можливою за умови повернення до правдивого марксизму і творчого його застосування. До представників цього напрямку належать комуністичні партії Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Франції. Серед них найбільш відомою є Партія комуністичного відродження, яка утворилася у 1991 р. внаслідок розколу Італійської комуністичної партії на дві частини. Партія комуністичного відродження охоплювала дві основні складові: власне комуністичну та троцькістську (пізніше троцькісти відкололися). На загальних парламентських виборах 2006 р. партія отримала 5,8 % голосів та 7,4 % на виборах до Сенату.

Третю групу становлять колишні комуністичні партії, які декларували про кінець комунізму, необхідність відмови від будь-якої комуністичної символіки. Програмно вони позиціонують себе як ліві не комуністичні партії. До їхнього числа можемо зарахувати Партію демократичних лівих сил (друга частинка, яка утворилася на базі колишньої Італійської комуністичної партії), яка перейшла на засади соціал-демократії. У 1998 р. змінила назву на – Партію лівих демократів, а у 2007 р. увійшла до складу новоствореної Демократичної партії. До представників цієї групи також належить Ліва партія Швеції (у 1921-1967 діяла під назвою Комуністична партія Швеції, протягом 1967-1990 – Ліва партія-комуністи Швеції), Ліву партію Німеччини (до 1990 р. – Соціалістична єдина партія Німеччини – правляча в НДР, до 2005 р. – Партія демократичного соціалізму).

Окрему групу становлять комуністичні партії Китаю, Куби та Північної Кореї, які зберегли за собою статус правлячих. Найбільшою серед них за всіма показниками є компартія Китаю (на 2008 рік вона налічувала 72 млн членів). Значний вплив на трансформацію маоїзму мав фактичний наступник Мао – Ден Сяопін (1904 – 1997). У 1977 р. він анулював наслідки «Культурної революції» і розпочав кампанію «Пекінська весна», в ході якої було дозволено відкрито критикувати не лише «Культурну революцію», а й класову систему. У 1982 р. ЦК КПК видав документ «Про деякі історичні питання з часів утворення КПК», де було віддано шану Мао як засновникові держави, революціонерові, військовокомандувачеві, водночас критикували прорахунки, які були в Китаї за часів його правління. Хоча відповідальність була покладена не на нього. Ден Сяопін проголосив програму чотирьох модернізацій в оборонній промисловості, сільському господарстві, науці та промисловості, які мали призвести до встановлення «соціалістичної ринкової економіки». Загальним завданням проголошувалось будівництво соціалізму з китайською специфікою, коли питання ідеологічної чистоти визнавалися другорядними. Він займав чітку позицію щодо збереження за КПК керівної ролі в китайському суспільстві. Це яскраво виявилось під час подій на площі Тяньаньмень у квітні 1989 р., коли акції протесту студентської молоді

брутально придушила армія (за різними даними тоді загинуло від 400 до 2600 осіб).

Сьогодні КПК і далі декларує свою головну мету – побудову комуністичного ладу, відданість ідеям марксизму-ленінізму, ідеям Мао Цзедуна та Ден Сяопіна. Генеральний секретар ЦК КПК з 2003 р. Ху Цзиньтао (1942 р. н.) хоча і дозволив вступати в КПК приватним підприємцям, залишається прихильником «соціалістичної демократії», яка не передбачає поділу влад і вільних виборів. XVII з'їзд КПК (2007) підтвердив актуальність концепції «наукового розвитку» та необхідність побудови «соціалістичного гармонійного суспільства» Науковий розвиток передбачає поєднання швидкого економічного розвитку з якісним розвитком, що охоплює: перехід від екстенсивної до інтенсивної моделі економічного розвитку, врахування екологічних цілей, забезпечення збалансованого розвитку міста і села, подолання суттєвого відставання соціальної сфери від досягнутого рівня розвитку економіки, впровадження справедливішого та максимально широкого розподілу в суспільстві позитивних результатів реформ. Друга концепція - передбачає пошук оптимального балансу між завданнями демократизації управління суспільством і підтримкою суспільно-політичної стабільності та законності при збереженні політичної влади КПК.

Ми можемо говорити і про збереження радикального напрямку, який представлений Уго Чавесом (1954 -) – президент Венесуели. Його поглядам властивий антиамериканізм та антиімперіалізм. Своїм і національним завданням він вважає побудову «соціалізму XXI сторіччя». В межах цього він виступив за створення на базі лівих сил єдиної партії «Об'єднана соціалістична партія Венесуели» і передбачив запровадження однопартійної системи, подібно до Куби, де зазначена партія мала би стати партією влади. Виступає з вимогами переглянути конституцію країни в напрямі посилення відповідності завданням побудови соціалізму, зокрема пропонує відмінити обмеження термінів президентських повноважень. Активно декларує необхідність проведення націоналізації економіки. На міжнародній арені він підтримує публічно і фінансово всі антиамериканські сили, враховуючи партизанів у сусідніх з Венесуелою країнах.

Отож, політична ідеологія комунізму протягом XX ст. пройшла значний шлях свого розвитку. Виступаючи на початку століття як найбільш радикальна ліва ідеологія, вона з перемогою Жовтневої соціалістичної революції в Росії поступово перетворилася на різновид консервативних ідеологій, обмежуючи зміни і вимагаючи ідеологічної тотожності. Комуністична ідея мала значну кількість прихильників не лише в Радянському Союзі. В демократичних країнах Європи ідеї комунізму виявили свою закостенілість і нездатність відповідати вимогам демократії. Наприкінці XX ст. і на початку XXI комунізм поступово, внаслідок тривалого процесу ортодоксальності, перестав відповідати на актуальні виклики і зійшов на маргінес політичних ідеологій. Серед лівих ідеологій домінуючу позицію зайняла соціал-демократія.

Питання для самоперевірки:

1. Чому ленінізм треба розглядати як самостійний етап розвитку ідеології комунізму?
2. Які підстави вважати III Інтернаціонал формою «світової» комуністичної партії?
3. Сталінський терор треба трактувати як випадковість чи закономірність еволюції ленінізму?
4. Чому засада «демократичного централізму» мала такий принциповий характер для комуністів?
5. Чому «відлига» М.Хрущова не призвела до якісних змін ідеології комунізму?
6. Які чинники зумовлювали доктринальні та практичні особливості комунізму в країнах народної демократії?
7. Чи можна вважати «перебудову» М.Горбачова черговим етапом розвитку ідеології комунізму як повернення до його автентичної суті?
8. Які причини зумовили масштабне відмовлення від ідеології комунізму після падіння «Берлінського муру»?
9. На які сучасні виклики ідеологія комунізму здатна дати адекватну відповідь?
10. Чи можна китайський варіант ідеології комунізму вважати новим етапом розвитку?

Політична доктрина соціал-демократії та неомарксизм

Термін «соціалізм» походить від латинських слів: *sociare* і означає - з'єднання, об'єднання людей; *socialis* – суспільний, пов'язаний з суспільством. Перше використання терміна, переважно адресують представнику утопічного соціалізму з Великої Британії – Роберту Оуену (1771-1858), який у 1827 р. використав його на сторінках журналу «Кооперативний журнал та місячний вісник» та послідовнику французького представника утопічного соціалізму Анрі де Сен Сімона (1760-1825), філософу П'єру Лероуксу (1797-1871), який оперував цим терміном у 1834 р. у статті «Індивідуалізм і соціалізм». Загальне поширення термін отримав у зв'язку з творчим доробком К.Маркса (1818-1883) та Ф.Енгельса (1820-1895). Виникнення терміну соціал-демократія пов'язано з діяльністю II Інтернаціоналу, який був створений у 1889 р. і об'єднував робітничі партії, які дотримувались засад марксизму (проіснував до 1914 р.). Цей термін почали використовувати з другої половини XIX ст. для означення робітничих партій та їхніх прихильників, які у своїй діяльності робили наголос на боротьбі за демократизацію суспільного життя і відрізнялися від робітничих партій, які дотримувались революційних методів діяльності. Багато марксистських робітничих партій європейських країн називали себе соціал-демократичними, зокрема Німецька соціал-демократична партія, яка виникла у 1875 р. Внаслідок поширення виборчого права у другій половині XIX ст. на більшість дорослих чоловіків, серед яких основну частку становили робітники, європейські робітничі партії почали брати активну участь у парламентських виборах, відповідно їхні фракції - у парламентській діяльності. Ці партії у своїй роботі почали надавати перевагу парламентській діяльності і формулювали вимоги, спрямовані на розширення засад демократії та проведення поступових реформах існуючого капіталістичного ладу. Подальше розмежування двох напрямів у робітничому русі відбулося після Жовтневої революції 1917 р. у Росії, коли прихильники революційних методів діяльності, відповідно досвіду більшовицької Росії, почали використовувати щодо себе назву «комуністи», а прихильники демократичних (реформістських) методів боротьби за соціалізм стали називатися соціалістами та соціал-демократами⁴⁸. Остаточне формування соціал-демократії як самостійної доктрини/ідеології та інституційного політичного руху відбулося після Другої світової війни. Відповідно, у розвитку політичної доктрини соціал-демократії ми можемо виділити три головні етапи: перший – до Другої світової війни, другий – з кінця 40-х і до середини 80-х років і третій – з кінця 80-х років.

⁴⁸ Політична історія європейських країн у XX ст. свідчить, що соціалісти і соціал-демократи спільно протистояли комуністам, входили до єдиних міжнародних об'єднань, їм властива концептуальна не суперечливість і близькість програм. Тому ми розглядаємо соціалістів і соціал-демократів як синоніми.

Перший етап характеризувався концептуальним розмежуванням соціал-демократії і комунізму як якісно відмінних напрямів у робітничому русі. В першій половині ХХ ст. відмінності між комунізмом і соціал-демократією стосувалися вже досить широкого спектру проблем, але ми розглянемо найвагоміші.

- *Ставлення до капіталізму.* Комуністи критикують капіталістичне суспільство в цілому і обстоюють необхідність його повалення/знищення, хоча не завжди це передбачало вимогу збройної революції. Соціалісти виступали за поступове реформування капіталізму в соціалізм за допомогою конституційних процедур.
- *Проблема влади.* Комуністи у разі захоплення/приходу до влади прагнули б до монопольного володіння і збереження її за собою. Соціалісти ставились до влади як до призу, який можна отримати лише внаслідок виборів, якщо буде на це воля більшості.
- *Політична боротьба.* Комуністи сприймали політичну боротьбу у контексті класової боротьби у форматі гри з нульовим результатом, коли жодні компроміси були неможливі, а переможець був наперед визначений. Соціалісти сприймали політичну боротьбу у форматі політичної конкуренції, відповідно до теорії ігор, як гру з не нульовим результатом, тобто коли результат наперед не був відомий і мав залежати від підтримки більшості населення.
- *Держава.* Комуністи виступали з вимогою повної ліквідації буржуазної держави та встановлення держави диктатури пролетаріату, яка мала б керуватися тільки інтересами пролетаріату. Соціалісти притримувались позиції про контроль за державою лише у випадку виграшу виборів і лише протягом того часу, який передбачено законом для виборної влади.
- *Питання власності.* Комуністи трактували приватну власність як продукт крадіжки у трудового населення, відповідно вони виступали за її націоналізацію та усупільнення без компенсацій. Соціалісти виступали за поступове збільшення частки суспільної власності з допомогою різноманітних засобів, у тім числі і шляхом викупу. Відповідно вони дотримуються ідеї змішаної власності.
- *Демократія.* Комуністи трактували демократію як класовий продукт, вважали представницьку демократію буржуазним винаходом, спрямованим на забезпечення знаходження буржуазії при владі, тому цей тип демократії вони трактували як не повну демократію. Натомість вони пропонували встановлення пролетарської демократії, яка би надавала демократичні права лише трудящим масам і обмежувала громадянські права не трудящих шарів населення. Соціалісти визнавали засади представницької демократії, брали на себе зобов'язання неухильно їх дотримуватися. Вони говорили про неузгодженість демократії і прагнули їх подолати/розширити демократію шляхом дозволених методів та засобів.

Розвиток політичної доктрини соціал-демократії у першій половині XX ст.

Найбільший вплив на формування концептуальних засад соціал-демократії у першій половині XX ст. мав Фабіанський рух, Е.Бернштейн та К.Каутський. Фабіанське⁴⁹ товариство було створене в Лондоні 1884 р. і стало інституційною формою фабіанського суспільного руху. Вони виступили за поступове реформування капіталізму, в межах якого треба було долати суспільну несправедливість і поступово формувати нові суспільні відносини. Також представники цього руху відкинули положення марксизму про соціалістичну революцію як різку зміну, наголосивши, що суть революції полягає у поступових, систематичних змінах капіталізму в умовах демократії, свобод особистості та приватної власності. Початку таких змін мали передувати зміни в суспільній свідомості, а перехід від капіталізму до соціалізму мав відбуватися еволюційно. Держава мала представляти інтереси всіх громадян, а не одного конкретного класу. Особливого значення вони надавали владі достойних (меритократії). Також обґрунтовували необхідність державного інтервенціоналізму, формування державної власності поряд з приватною, дій, спрямованих на поліпшення матеріального положення робітників. Фабіанське товариство тісно співпрацювало з Лейбористською партією від моменту її створення. У діяльності товариства брали участь: Сідней Вебб⁵⁰ (1859-1947), Беатріс Вебб (1858-1943), Бернард Шоу (1856 – 1950), Бертран Рассел (1872-1970), Уільям Беверідж (1879-1963), низка прем'єр-міністрів Сполученого Королівства - Р. Макдональд, К.Етлі, Г.Вільсон та Т.Блер. Товариство активно працює і сьогодні.

Фабіанська концепція соціалізму суттєво вплинула на світогляд Едуарда Бернштейна (1850-1932). У 1872 р. він став членом Соціал-демократичної партії Німеччини, одним з її лідерів, був депутатом Рейхстагу. У своїй праці «Умови можливості соціалізму та завдання соціал-демократії» (1899) довів, що більшість передбачень, зроблених К.Марксом, стосовно капіталізму виявились хибними. Зокрема, розвиток капіталізму вів не лише до збагачення капіталістів, а й до покращення матеріального становища робітників, розвитку середнього класу. У праці «Чи можливий науковий соціалізм?» (1901) Е.Бернштейн оголосив про свій відхід від «наукового соціалізму». Він стверджував, що соціалізм не мав розглядатися як обов'язковий результат/наслідок розвитку капіталізму, а скоріше як моральний ідеал, до якого повинні прагнути його прихильники. Вимога проведення соціалістичної революції була не кінцевою, а боротьба за соціалізм повинна була бути поступовою та проводитись шляхом реформ. У процесі цієї

⁴⁹ Назву запропонували за аналогією до характеристик римського військового командувача, державного діяча, диктатора з III сторіччя до н.е. Фабія Максима Кунктатора, який очолював римські легіони під час боротьби з армією Ганнібала і дотримувався тактики уникнення прямих зіткнень та досягнення/прагнення поступових, невеликих перемог.

⁵⁰ Сідней і Беатріс Вебб у 1895 р. створили Лондонську школу економіки та політики.

боротьби за соціалізм робітничий клас повинен обстоювати вимоги встановлення повної демократії, вважаючи, що процес демократизації сучасних йому європейських країн мав бути поступовим, відбуватися крок за кроком. Згідно з Е.Бернштейном дія обидвох чинників: поліпшення матеріального становища робітничого класу і поступова демократизація буржуазної політичної системи мала вести до затухання класової боротьби. Внаслідок цього робітничий клас мав сконцентруватися на боротьбі за розширення свого представництва у національних парламентах та органах місцевого самоврядування і на вимогах покращення умов праці та піднесення стандартів життя робітників і всіх найманих працівників. Допускав широку співпрацю робітничих партій з органами буржуазної держави заради прийняття законодавства вигідного для робітників, захисту їхніх прав щодо власників. Відкидання революційних методів діяльності у нього поєднувалось із декларацією вимог захисту прав людини, що свідчило про його відкритість до концептуальних положень лібералізму. Фактично, це була конструкція перетворення робітничої партії у демократичну партію, яка б орієнтувалася на проведення реформ. Цій конструкції відповідав афоризм Е.Бернштейна «Рух – це все, кінцева мета – ніщо». Отож, для нього вимоги демократії, демократизації тогочасного буржуазного суспільства були не лише засобом/інструментом зміни цього суспільства, а й метою політичної боротьби робітничого класу та політичних партій, які обстоювали інтереси робітників.

Карл Каутський (1854-1938) австрійсько-німецький політичний діяч, ідеолог демократичного соціалізму з позицій ортодоксального марксизму. До соціалістичної партії Австрії вступив у 1875 р., від 80-х років XIX ст. був пов'язаний із діяльністю Німецької соціал-демократичної партії. Протягом 1883 – 1917 р. очолював створений ним теоретичний орган II Інтернаціоналу "Die Neue Zeit". Був головним автором відомої Ерфуртської програми НСДП, яку протягом тривалого періоду розглядали зразковою програмою для європейських соціал-демократичних партій.

К.Каутського вважали головним ідеологом центризму у марксистському робітничому русі, він намагався дистанціюватися одночасно від лівих радикалів – революціонерів та від правого напрямку, переважно представленого прихильниками Е.Бернштейна. У своєму теоретичному доробку значну увагу приділяв аналізу суперечностей капіталістичного суспільства, які мали привести цей суспільний лад до краху. Вважав, що умовою проведення соціалістичних перетворень мало бути оволодіння пролетаріатом політичною владою шляхом парламентських виборів.

Жовтневу революцію 1917 р. в Росії сприйняв критично, звинувачуючи більшовиків у застосуванні диктаторських методів. У працях «Диктатура пролетаріату» (1918) та «Від демократії до державного рабства» (1921) зазначав, що соціалізм мав стати продуктом історичного розвитку капіталістичного суспільства, тому спроба побудови соціалізму у країні, де капіталістичні відносини не були ще достатньо розвинені, була утопією і суперечила класичним засадам марксизму. Ленінську редакцію марксизму

(більшовизм) він кваліфікував як псевдомарксизм, який не підходив навіть для умов економічно відсталої Росії. К.Каутський у праці «Пролетарська революція і її програма» (1922) констатував, що перспективі соціалізму в європейських державах мав сприяти високий рівень розвитку демократії, відповідно робітничий клас мав стати зацікавленим у парламентській республіці, яка гарантувала політичні права і свободи громадянам, у тім числі і робітникам. Головний акцент він робив на мирному, легальному завоюванні влади у розвинених економічно і демократичних капіталістичних країнах. На його думку, в майбутній соціалістичній державі будь-яке обмеження прав і свобод громадян було недопустимим, а саме соціалістичне суспільство повинно було бути демократичнішим, ніж існувало на тоді капіталістичне.

Центристські погляди і підходи К.Каутського додатково розвинулись в австромарксизмі Отто Бауера (1882-1938) та Макса Адлера (1873-1937). О.Бауер у працях «Більшовизм і соціальна демократія» (1927), «Між двома світовими війнами» (1936) критикував ідеї революції та держави диктатури пролетаріату. Він виступав за вдосконалення системи буржуазної демократії. М.Адлер у працях «Нова людина» (1924) та «Дорога до соціалізму» (1933) пов'язував соціалізм із демократією.

Розкол робітничого руху на демократичний і революційний напрями остаточно відбувся після Жовтневої революції 1917 р. Робітничі партії реформістського спрямування у 1919 р. на конгресі у Берні (Швейцарія) проголосили відтворення II Інтернаціоналу. У 1921 р. на конгресі у Відні було проголошено створення Віденського Інтернаціоналу центристського спрямування. Обидва міжнародні об'єднання у 1923 р. в Гамбурзі декларували створення спільної структури – Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, який працював до 1940 р.

Розвиток демократичного соціалізму після Другої світової війни

Після закінчення Другої світової війни політична сцена більшості європейських країн зазнала суттєвих змін. Політичні партії правого спрямування, які напередодні і під час війни в тій, або іншій формі підтримували засади або дії фашизму та націонал-соціалізму, втратили підтримку виборців. Ліві політичні партії, які напередодні війни виступали проти фашизму, зазнали переслідувань і боролися проти, навпаки, отримали значну підтримку. Перспективи входження до влади у багатьох європейських країнах стали потужним викликом для соціалістичних і соціал-демократичних партій. Вони змушені були дати відповідь щодо багатьох питань. Зокрема, стосовно свого ставлення щодо форм власності, оцінок капіталізму та цілей і шляхів його реформування у контексті марксизму, соціально-групової орієнтації, відносин з іншими політичними партіями тощо. Від відповідей залежав рівень підтримки на виборах цих партій і перспективи отримання влади.

Головні концептуальні положення були сформовані в декларації, прийнятій на Конгресі 34 соціалістичних і соціал-демократичних партій, які проголосили створення Соціалістичного Інтернаціоналу у 1951 р. у Франкфурті на Майні (Німеччина). В декларації «Про цілі та завдання демократичного соціалізму» було:

- відкинуто марксизм як підставу ідеології та програми діяльності політичних партій;
- проголошено відмову від революції як інструменту боротьби за владу; натомість легальні засоби, з допомогою парламентських виборів, визнано як єдино можливі;
- прийнято концепцію світоглядної нейтральності щодо політичних партій та їхніх членів.

Також було декларовано, що демократичний соціалізм передбачає:

- політичну демократію у форматі визнання прав і свобод громадян; народних урядів; культурної автономії для окремих мовних груп; вільного змагання політичних сил; гарантій прав опозиції та визнання засад багатопартійності;
- економічну демократію, яка була покликана: сформувати засади держави загального добробуту; подолати безробіття; забезпечити ріст виробництва; утвердити змішану форму власності, коли поряд з приватною могли б вільно існувати державна, кооперативна тощо; ввести елементи планування у господарському житті; запровадити прогресивне оподаткування;
- суспільну демократію, яка мала би гарантувати суспільну рівність, внаслідок вирівнювання шансів громадян у доступі до освіти та культури; запровадила активну соціальну політику держави;
- міжнародну демократію, яка мала бути спрямована на створення міжнародної системи безпеки, сприяти встановленню миру в цілому світі та поширенню ідей демократичного соціалізму.

Отож, Франкфуртська декларація проголосила демократичний соціалізм офіційною політичною доктриною соціал-демократії, було сформульовано мету побудови соціальної демократії у найближчому майбутньому. Практична реалізація цих положень відбувалася в умовах активного розвитку та поширення соціального лібералізму, що призвело до значного запозичення соціал-демократією концептуальних положень соціального лібералізму, зокрема кейнсіанства. Особливо це було характерно для Лейбористської партії Сполученого Королівства. Програмну та практичну реалізацію соціального лібералізму в життя ми знаходимо в діяльності лейбористського уряду К.Еттли (1945-1951) в Сполученому Королівстві, який за основу використав партійну програму – “Beveridge Report” (прийнята у 1942 р.), що була спрямована на подолання безробіття, в тім числі шляхом організації соціальних робіт, обов’язкового державного страхування, налагодження повного контролю за зовнішньою торгівлею та створення міністерства соціальної служби. Її автором був Уільям Беверідж -економіст, багаторічний

директор Лондонської школи економіки та політики. Програма була спрямована на створення соціальної держави, яка мала передбачати комплексну систему соціальної безпеки для всіх громадян від народження до смерті. Уряд провів низку соціальних реформ, надав робочі місця ветеранам, які повернулися з фронту, націоналізував багато кампаній і створив Національний фонд охорони здоров'я.

Чарльз Ентоні Кросленд (1918-1977)- один з керівників Лейбористської партії, депутат парламенту, член кабінетів міністрів у багатьох лейбористських урядах, у 1956 р. надрукував працю «Майбутнє соціалізму», де стверджував, що кейнсіанство було покладено в основу внутрішньої політики уряду лейбористів у 1945-1951 рр. На його думку, завдячуючи цьому лейбористи зуміли зняти соціальну напругу. У своїй праці він дав характеристику моделі соціальної держави. Отож, власність перестала бути розпорошеною, її вдалося сконцентрувати в руках професійних управлінців (менеджерів), які прийшли на зміну класу капіталістів і головною метою вважали вже не лише отримання прибутку, а й досягнення соціальної гармонії. Він зазначив, що досвід років війни довів, що державну владу можна використовувати в інтересах цілого суспільства. Це, а також проведена націоналізація ключових галузей промисловості – газової, вугільної, енергетичної та залізних доріг, дали Е.Кросленду підстави констатувати, що Англія перестала бути капіталістичною державою. В сукупності системи домінуючих цінностей – соціальна справедливість, рівність, розподіл влад, домінуюче положення належало рівності. Він вважав, що ще більшого рівня рівності можна було досягнути економічним зростанням, коли положення людей треба вирівнювати не за мінімальними показниками добробуту (як вважали комуністи), а за максимальними. Запровадженню високого рівня рівності мали також сприяти система прогресивного оподаткування, загальна освіта тощо. Він вважав, що соціалізм мав постійно пристосовуватись до змін, які відбуваються у світі. Його концепція була покладена в основу доктрини Нової Лейбористської партії, прийнятої у 90-х роках за часів лідерства Тоні Блера.

Суттєве значення для подальшої еволюції доктрини соціал-демократії мала і нова програма СДП ФРН, яку прийняли у Бад-Годесберзі у 1959 р. У ній зазначалось, що соціал-демократична партія повинна представляти інтереси цілого народу, а не лише робітників. Проголошували головні цілі: свободу, справедливість і солідарність. Була задекларована відмова від загальної націоналізації власності і від обов'язкової системи планування. Натомість проголошувалась орієнтація на систему змішаної економіки, яка мала поєднувати публічну та приватну власність. Націоналізація мала мати вибірковий характер і стосуватися передусім «натуральних монополій». Соціал-демократи виступали за проведення державою регуляторної політики для забезпечення високих темпів економічного розвитку та подолання безробіття. Також виступали за подальший розвиток соціальної держави, що мало допомогти подоланню злиденності, піднесенню рівня життя населення. Головним засобом мав стати механізм редистрибуції доходів і прибутків.

Загальний висновок такий: сучасне капіталістичне суспільство треба реформувати.

Отже, другий етап розвитку доктрини соціал-демократії засвідчив активне залучення концептуальних положень соціального лібералізму і перехід з позицій партії робітничого класу на позиції партії цілого народу. Соціально-ліберальна орієнтація на побудову соціальної держави збереглася в програмних документах і практичній політичній діяльності більшості соціал-демократичних партій, навіть в умовах, коли соціальний лібералізм перестав бути визначальним напрямом у лібералізмі.

Розвиток доктрини соціал-демократії з кінця 80-х – початку 90-х років

Крах «реального соціалізму» у другій половині 80-х – на початку 90-х років у країнах колишнього соціалістичного табору та в СРСР збігся і сприяв занепаду комуністичних партій, коли певна частина їх перейшла на платформу соціал-демократії, а ті, що залишились вірними своїм ідеологічним постулатам, або відійшли на маргінес і втратили вплив на виборців, або просто зійшли з політичної сцени. Здавалось, що висновок Ф.Фукуями щодо беззастережної перемоги лібералізму можна було поширити і на соціал-демократію, яка могла вважати себе переможцем у тривалому протистоянні реформістського та революційного напрямів у робітничому русі. Ці події своєрідно вплинули на соціал-демократію, яка хоча і перейшла на соціально-ліберальні засади, проголосивши головною засадою соціальну справедливість, однак вони змушені були дати відповідь собі, своїм прихильникам і загалом суспільству – що таке соціал-демократія в умовах краху «реального соціалізму», які її головні цінності? Важливість відповіді на ці та багато інших питань зумовлювалась і тим, що стосовно соціал-демократії 90-х років почали застосовувати термін «постсоціал-демократія», слідом за Джоном Грєєм. Він вважав, що після Другої світової війни соціал-демократія спиралась на ідеї Д.Кейнса та У.Беверіджа, однак у 80-х роках ця концепція не витримала конкуренції з ідеями неолібералізму. Якщо соціал-демократія не здатна буде знайти нові пропозиції для політичного ринку, то вона може зійти з політичної сцени, або бути інкорпорована новими ідейними конструкціями.

Відповіді на ці питання запропонував політичний теоретик зі Сполученого Королівства Ентоні Гідденс (1938 р.н.), багаторічний директор Лондонської школи економіки та політики. До його головних праць належать: «Поза лівими і правими: майбутнє радикальної політики» (1994); «Третя дорога: відновлення соціал-демократії» (1998), «Третя дорога та її критики» (2000). На його думку на порядок денний постало питання подолання традиційного поділу на політичних правих і лівих та створення нового політичного напрямку лівоцентризму. Власне цей напрям він розглядає відповідником «третьої дороги». Згідно Е.Гідденса політика третьої дороги передбачає шість важливих аспектів. По-перше, реконструкцію уряду.

Активний уряд має ефективно реагувати на всі зміни, що мають місце в світі, однак не може бути лише тотожним ієрархічній та бюрократичній системі державної адміністрації. Динамічні форми управління та адміністрування, які мають місце в господарській сфері, можуть допомагати уряду в охороні та стимулюванні розвитку публічної сфери. По-друге, розвиток громадянського суспільства. Лише уряд і ринок не в стані адекватно реагувати на нові виклики, які несе сьогодення. Тому, держава і ринок, мають сприяти розвитку громадянського суспільства. Волонтерські об'єднання, групи і громадянські структури можуть сприяти успішному та ефективному вирішенню суспільних проблем. По-третє, реконструкція господарського життя. Третя дорога орієнтується на розвиток нової змішаної економіки, яка передбачає наявність рівноваги між державним регулюванням та дерегуляцією. Цей підхід несе в собі відкидання неоліберального підходу, що лише ринок здатний забезпечити свободу та економічне зростання. По-четверте, реформа соціальної політики. Суспільна допомога найбільш потребуючим з допомогою системи державних дотацій залишається принциповим положенням, однак ціла система соціальної допомоги потребує реформи. Багато традиційних форм соціальної допомоги досить часто не вели до очікуваного зменшення суспільної нерівності і замість того, щоб допомагати людям, які цього потребували, сприяли запровадженню системи контролю за ними. По-п'яте, екологічна модернізація. Політика третьої дороги відкидає погляд, що охорону оточуючого середовища і економічне зростання неможливо поєднати. Система охорони оточуючого середовища може багатьма формами допомогти із створенням нових місць праці та стимулювати економічний розвиток. По-шосте, реформа глобальної системи. В умовах глобалізації політика третьої дороги виступає за запровадження нових форм світового управління. Понаддержавні об'єднання здатні покласти початок розвитку демократії над рівнем державної влади і створити можливості для ліпшого контролю над механізмами міжнародної економіки.

В останніх двох працях він також обґрунтовує конструкцію «нового індивідуалізму». На його думку, головними цінностями сучасної соціал-демократії є: рівність, свобода та індивідуальна відповідальність. Рівність він розглядає як своєрідний процес «включення» - «виключення», поширюючи його на всі верстви населення. «Виключення»/ізоляція стосується в рівній мірі бідних і багатих. Особливу увагу він звертає на проблему нерівності, яка виникає внаслідок можливості «успадкування/передачі привілеїв власним дітям». Під відповідальністю він розуміє здатність кожного індивіда на власний спосіб життя. Зміни в суспільстві ведуть до змін у соціальній структурі, що зумовлює політичні партії уважно ставитись до окреслення кола своїх виборців. Якщо раніше соціал-демократи орієнтувалися на робітників, більшість з яких працювала фізично, то сьогодні головну частку валового національного продукту виробляють з допомогою розумової праці, яка є відповідником інформаційного суспільства. Саме середній клас, люди розумової праці повинні становити основу виборців соціал-демократії, яка в

лінійному ідеологічному спектрі займає позицію зліва від центру. Тому сучасна соціал-демократія повинна боротися не за звичайний перерозподіл доходів у межах суспільства, а за перерозподіл знань і вмінь, для того щоб всі шари суспільства, враховуючи найбідніші верстви, мали змогу активно себе реалізувати. Для цього суспільство повинно інвестувати в розвиток людського капіталу за рахунок пріоритетного розвитку освіти. Також важливим інструментом може бути зниження податків, яке здатне призвести до створення нових робочих місць. Чим більший відсоток людей має роботу, тим більше суспільство може спрямувати коштів на розвиток освіти, медицини.

Концепцію «третьої дороги»⁵¹ щодо сучасної соціал-демократії розглядають також у спільній публікації Т.Блер (1953 -) та Г.Шредер (1944-) «Європа: Третя дорога – Новий центр» (1999), яку багато дослідників кваліфікують як своєрідний маніфест постсоціал-демократії. Обидва автори стверджують, що соціалізм як самостійний державний устрій вже не існує. Водночас вони жодного разу не використали терміну «капіталізм», натомість застосовували поняття: «ринкова господарка», «динамічна ринкова економіка», або «сучасна господарка». Висхідною позицією обох авторів можна вважати тезу, що ринок не суперечить індивідуалізму та соціальній справедливості. Внаслідок процесів глобалізації сучасне їм суспільство трансформувалося у «інформаційне суспільство», або в «економіку, яка опирається на знання». Відповідно, надається перевага інформаційним технологіям, творчому потенціалу індивідів, гнучкому бізнесу та еластичному ринку праці, в основу якого покладено ринок і ринкові відносини. Новій моделі економіки, яка заснована на знаннях, має бути властивий розподіл матеріальних цінностей не на підставі структурно-групових відмінностей, відповідно до більш «м'якої форми розподілу» залежно від вмінь і результатів, особистих досягнень індивідів. Автори наголошують, що на зміну конфліктній парадигмі, яка була властива соціалізму, модерне суспільство опирається на консенсус. Пропонується оригінальне бачення ролі держави. Якщо неолібералізм обґрунтовує необхідність «мінімальної держави», а традиційний соціал-демократизм трактує її як інструмент для виправлення суспільних недоліків, то Т.Блер і Г.Шредер пропонують нову конструкцію «конкурентної, або ринкової держави». Головним завданням цієї держави проголошують реалізацію стратегії народного добробуту в умовах постійно зростаючої конкуренції у світі. Внаслідок цього держава має концентрувати свою увагу на питаннях

⁵¹ Концепцію «третього шляху» почали використовувати в середині 30-х років соціал-демократи Швеції для означення розвитку, який би принципово відрізнявся від класичного капіталізму та більшовизму в СРСР. У другій половині ХХ ст. ця конструкція означала відмінний від радянського соціалізму та класичного (американського) капіталізму шлях соціально-економічного та політичного розвитку. Наприкінці ХХ ст. формат «третього шляху» означав особливий шлях між традиційною соціал-демократією та неолібералізмом.

інвестицій у суспільство, які мають бути спрямованими на розвиток економічної інфраструктури та посилення освіти і професійного рівня працівників. Має змінитися головний пріоритет державної політики з суспільної рівності на піднесення рівня освіти. Змінюється трактування освіти, яка повинна бути не цінністю сама по собі, а як промотор подолання безробіття, зростання прибутковості економіки, набуття переваг у глобальній світовій конкуренції. З цього погляду перед модерною державою стоять такі завдання: формування або переформування засад, цінностей, вмінь, переконань і знань людей, а не реалізація програм економічної та суспільної інженерії. Суспільство XXI ст. повинно ґрунтуватися не на привілеях і класових відмінностях, а на zasadі «рівноцінності кожного індивіда». Тому від парадигми класової боротьби треба перейти до боротьби за реальну рівність. Постсоціал-демократія повинна стати еластичною й інноваційною щодо вибору засобів, але також вона повинна зберігати вірність базовим своїм цінностям: однакова цінність кожного індивіда, рівні шанси для всіх, відповідальність і спільнота.

Однакова цінність у сучасній соціал-демократії означає, що кожен індивід повинен мати рівні шанси щодо виявлення та реалізації своїх творчих здібностей/талентів. Автори пропонують відмовитись від традиційної конструкції старої соціал-демократії щодо суспільної рівності на користь боротьби за суспільне «включення». Під ним вони розуміють рівний доступ всіх громадян до активів і можливостей, які будуть здатні допомогти кожному індивіду реалізувати власний творчий потенціал. Завдання держави та громадських структур - створити такі суспільні умови, щоб творчий потенціал кожного міг виявитись якнайповніше. Влада повинна сконцентрувати свої зусилля на подоланні існуючих перешкод та поборенні будь-яких форм дискримінації. Рівні шанси для всіх передбачають прагнення до поширення/створення можливостей у набутті багатства, влади та можливостей. В цьому контексті держава повинна була просувати найефективніші форми колективної взаємодії та діяльності, мала би підтримувати волонтерські організації, сприяти їхньому розвитку та здатності задовольняти нові потреби. Трактування відповідальності як цінності нової соціал-демократії є достатньо показовим і символічним, оскільки традиційно ця категорія належить до набору цінностей правих політичних сил. Наголошується, що необмежена свобода індивіда є суспільно-небезпечною і здатна поставити під сумнів моральність всього суспільства. Права і обов'язки громадян повинні бути взаємопов'язаними, що виявляється у конструкції «нового індивідуалізму», який підтримує автономію особи та наголошує, що визначальною ознакою людської діяльності повинна бути взаємозалежність. Наголошується на значенні спільноти та моральної відповідальності. Суспільна допомога повинна стосуватися лише тих, хто «викинутий із суспільства» і має бути залежною від бажання індивіда шукати працю та ставати самодостатнім.

Отже, концепція «третього шляху» робить наступний крок і переходить від поєднання соціального лібералізму і традиційних положень демократичного соціалізму, що було характерним для періоду після Другої світової війни, до наступної інкорпорації низки постулатів неолібералізму. Показовими є публічні промови Т.Блера щодо характеристики «нової Лейбористської партії». Вона повинна бути подібною до Ліберальної партії Великобританії ХІХ ст., тобто повинна опиратися на теоретичну спадщину класичного демократичного лібералізму. Партія повинна одночасно протистояти «старим лівим» і консервативним силам. Варто визначити й механізм/інструмент діяльності. Т.Блер і Г.Шредер залишились вірними реформізму щодо вирішення суспільних проблем. У своєму маніфесті вони зазначили: «Наша мета - модернізація опікунської держави, а не її демонтаж». Тобто, революційні методи впровадження змін апріорі не були на порядку денному. Визначеного напрямку на сучасному етапі дотримується більшість соціал-демократичних партій Західної Європи.

Отже, конструкція постсоціал-демократії продовжує процес концептуальної трансформації за рахунок запозичення/включення положень/засад, властивих неолібералізму. На нашу думку, визначальним чинником цього процесу є політична практика. Після Другої світової війни соціал-демократичні партії в країнах Західної Європи не лише стали постійно входити до складу уряду, вони стали домінуючими на політичній сцені. Протягом 1945-2005 рр. з 544 урядів, які були створені в європейських країнах, соціал-демократи брали участь у 332 (61 %), втім числі, очолювали 180 урядів (33%) (фактично кожен третій).⁵² Концепція «третьої дороги» пропонує соціал-демократії спиратися вже не лише на європейський досвід, а й враховувати досвід США щодо забезпечення ефективного розвитку економіки та системи соціальної політики. Отже, сучасна доктрина соціал-демократії пройшла значну еволюцію, довівши, що вона здатна змінюватися відповідно до вимог часу. Попри абсорбцію положень соціального лібералізму і неолібералізму вона продовжує позиціонуватися в ліво-правому лінійному спектрі зліва від центру.

Розвиток неомарксизму у ХХ ст.

Теоретична спадщина К.Маркса та Ф.Енгельса була надзвичайно масштабною і стосувалась широкого кола суспільних проблем. Тому поряд з ленінізмом і соціал-демократією, які представляли революційний та реформістський напрями робітничого руху та інтерпретації марксизму, у ХХ сторіччі сформувався своєрідний академічний напрям, який не був пов'язаний із революційною/реформістською практикою. Переважно це була спроба сучасного, на конкретний момент, прочитання марксизму інтелектуалами. В спеціальній літературі досить часто можна натрапити на

⁵² Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи.- Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2007. – С.331.

його трактування як «кабінетного марксизму», внаслідок слабкої заангажованості його представників у практичну політику. Розроблену в межах цього напрямку теорію кваліфікують як критичну.⁵³

Розгляд неомарксизму в межах цієї теми зумовлений тим, що його представники постійно декларували свої ліві симпатії і одночасно відкидали засади ортодоксального марксизму в ленінському/більшовицькому варіанті, гостро критикували його авторитарний, не демократичний характер. Спільним для них також було те, що вони відмовились від традиційного класового підходу, властивого марксизму і головну увагу зосередили на концепції «людини творця», яку розробив К.Маркс у ранніх працях. Все це концептуально позиціонувало їх ближче до засадничих положень соціал-демократії, ніж комунізму/ленінізму. Крім того, один із лідерів цього напрямку Ю.Хабермас в процесі теоретико-політичної еволюції став досить впливовим теоретиком саме соціал-демократії.

Головні представники цього напрямку переважно були пов'язані з діяльністю Франкфуртської школи. Назву почали використовувати після Другої світової війни на означення групи вчених, які працювали безпосередньо, або активно взаємодіяли із Інститутом соціальних досліджень, який був створений у 1923 р. у Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Працівники цього інституту марксизм визнали як головний дослідницький метод. Цей інститут вперше видав у 1932 р. «Економіко-філософські рукописи 1944 р.». До ключових представників належать: Т.Адорно, М.Хоркхаймер, Г.Маркузе, Е.Фромм, Ю.Хабермас та ін.

Макс Хоркхаймер (1895-1973) німецький філософ і соціолог, з 1930 р. очолював Інститут соціальних досліджень. Головні праці: «Традиційна та критична теорія» (1937), «Діалектика просвітництва» (у співавторстві з Т.Адорно, 1948). Програмні положення Франкфуртської школи він сформулював у публікаціях, які були видані двотомним виданням у 1968 р. під назвою «Критична теорія». Марксизм він розглядав як висхідну позицію для аналізу, а не як догмат, матрицю самого аналізу. Робітничий клас вважав творцем історії, але він свою роль не виконував автоматично. Підставою критичного сприйняття робітників були факти підтримки ними ідей і рухів фашизму, націонал-соціалізму, американської моделі капіталізму, що йшло всупереч інтересам самого робітничого класу. Причини цього, на думку М.Хоркхаймера, полягали у наявності зв'язків між особистістю та базисом, який формував особу, у можливості виникнення фальшивого бачення власних інтересів. Внаслідок цього свою теорію він адресував людству, а не конкретному одному класу. Значну увагу у своїй спадщині присвятив критиці тоталітаризму у всіх можливих формах. Він вважав, що еволюція капіталізму від класичного лібералізму до монополістичного передбачала

⁵³ Критична теорія// Енциклопедія політичної думки./ Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С.193- 195.

посилення механізмів соціального контролю, обмеження ініціативи і вела до тоталітаризму. Також він наголошував, що державний капіталізм у форматі комунізму був одним з варіантів авторитаризму/тоталітаризму. Завданням критичної соціальної теорії він вважав пошуки раціональної моделі організації суспільства. Саму теорію він трактував як самодостатню і значною мірою незалежну від політичної практики. Гостро критично виступив проти практики маніпулювання індивідами за допомогою ЗМІ, вважаючи що це сприяє деградації індивідів. Згодом почав відходити від марксистських поглядів.

Герберт Маркузе (1898-1979) німецький, пізніше – американський соціолог і філософ. Головні праці: «Розум і революція» (1941); «Ерос і цивілізація» (1955); «Одновимірна людина» (1964), «Контрреволюція і бунт» (1972). Ключовою проблемою вважав усвідомлення правдивої суті людини. На його думку, вона полягала у свободі, прагненні бути вільною. Це положення є відправною точкою в аналізі суспільства. Він критикує сучасне йому промислове суспільство, оскільки воно робить з людей автоматів, споживачів, які не здатні усвідомити власні інтереси. Цей тип людей він називав одновимірними, відповідно суспільство він трактував як неототалітарне. Подібний стан справ досягався за рахунок маніпуляції з допомогою ЗМІ, які поширювали/насаджували штучні потреби. Кваліфікував сучасні йому капіталістичне та соціалістичне суспільство, як неототалітарні. Вважав, що лише революція була здатна зламати цю систему невільництва і звільнити індивіда. В новітній революції робітничий клас та його політичні партії вже не могли вважатися революційною силою, оскільки були корумповані споживацькою системою буржуазного суспільства. Новим революційним класом мала стати молодь, інтелектуали, представники авангардного мистецтва, етнічні та расові меншини, народи третього світу. Всі разом вони становили «нових лівих». Цей новий революційний клас у своїй боротьбі мав використати відмову від буржуазної системи цінностей. Молодіжні рухи визнали його «пророком» і під час студентської революції 1968 р. у Франції на прапорах писали МММ (Маркс, Мао, Маркузе).

Юрген Хабермас (1929 р.н.) – німецький філософ і соціолог. Учень Т.Адорно та М.Хоркхаймера, належить до так званого другого покоління представників Франкфуртської школи. Головні праці: «Теорія суспільства або соціальні технології?» (1973); «Проблеми легітимізації в умовах пізнього капіталізму» (1973); «До реконструкції історичного матеріалізму» (1976); «Філософський дискурс модерна» (1985) та ін. У своїх працях опрацьовує питання актуальності марксизму для сучасного йому суспільства. Дійшов висновку, що марксизм дає підстави адекватно зрозуміти багато суспільних явищ, однак його категоріальний апарат не дає змоги усвідомити ціле суспільство. Зокрема, марксизм був нездатний пояснити феномен домінації, в цьому йому може допомогти теорія комунікації. Він доводить, що домінація пов'язана з комунікацією. Ідеальна комунікація передбачає рівність всіх

учасників комунікаційного процесу, свободу вибору. В комунікації особливе значення займає діалог, який конститує демократію, а вона є різновидом політичного діалогу. Він вважає, що можна визначити умови цього діалогу, які б задовольняли всіх його учасників. Ю.Хабермас досліджує проблему співвідношення права і демократії. Розглядає питання державного втручання в економіку, вважає його припустимим. Ппередбачав, що заміщення ринкових механізмів державними можливе лише за умов збереження суверенних прав приватних власників. Також розглядав питання кризи легітимності пізнього капіталізму.

Отож, теорія К.Маркса і Ф.Енгельса у ХХ ст. зазнала суттєвого розвитку. В доктринах соціал-демократії та неомарксизмі головна увага була зосереджена на питаннях демократії та розвитку особистості, розкритті її творчого потенціалу. На рубежі ХХ і ХХІ ст. політична практика та система суспільних викликів зумовили запозичення соціал-демократією багатьох концептуальних положень лібералізму.

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлена логіка трансформації політичної доктрини соціал-демократії?
2. Виділити головні концептуальні положення, які були властиві соціал-демократії на всіх етапах її розвитку?
3. Чим зумовлена криза соціал-демократії наприкінці ХХ ст.?
4. Що спільного і в чому полягають особливості концепції демократичного соціалізму та соціального лібералізму?
5. Чи можна вважати концепцію демократичного соціалізму творчим продовженням марксизму?
6. В чому полягає суть концепції «третього шляху» ?
7. Чи можна вважати постсоціал-демократію складовою частиною/етапом в розвитку соціал-демократії?
8. Що спільного і в чому полягають особливості постсоціал-демократії і неолібералізму?
9. Які політичні партії України ми можемо кваліфікувати як соціал-демократичні?
10. Що спільного і в чому полягають особливості неомарксизму і ленінізму?

Політичні доктрини популізму

Загальні характеристики доктрини популізму та етапи її розвитку

Термін «популізм» походить від латинського слова *populus*, яке означає народ, і який використовують у більшості європейських мов. Цей термін далекий від однозначного визначення, оскільки його активно застосовують не лише науковці/спеціалісти, а й політики, журналісти, прості громадяни щодо широкого кола історичних і сучасних явищ, досить часто у відмінних контекстах. Отож, важко говорити про єдиний, універсальний варіант популізму на рівні доктрини та на рівні суспільного або політичного руху. Тому політична наука має справу з різними варіантами популізмів, які детерміновані культурними, історичними, політичними особливостями багатьох країн світу. Ми в нашому трактуванні популізму будемо опиратися на визначення Маргарет Канован: «...рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади, та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям».⁵⁴ При всій відмінності конкретних виявів популізму можемо виділити багато загальних характеристик, які мають універсальний характер і властиві переважній більшості з них:

- народ;
- моральна сфера;
- демократія versus авторитаризм;
- антиінтелектуалізм;
- лідерство.

Саме визначення популізму походить від поняття народ. Народ є носієм всіх можливих позитивних характеристик, уособленням народної мудрості, що дає йому змогу однозначно відрізнити «добро» від «зла». Він є не лише центральним компонентом будь-якого суспільства, а й визначальним елементом всіх політичних інститутів. Народ трактують як своєрідну цілісність, окреслити його легше за все через протиставлення правлячій еліті. Народ це ті, хто не належить до еліти, від дій якої він потерпає. Дихотомія протиставлення народ versus еліта, яка здебільшого корумпована, діє на шкоду народу, є визначальним чинником дефініції, одночасно індикатором, що свідчить про наявність у суспільстві популізму. Критика правлячої верхівки та їхніх прибічників у популізмі досить часто набуває антисистемного характеру. Якщо на початку формування популізму народ означав лише мешканців села, то в подальшому відбулася значна метаморфоза, внаслідок якої сьогодні народ не обов'язково живе на селі, навіть не обов'язково він повинен мати походження з сільської місцевості. У трактуванні народу відбувся відхід від якісних характеристик народу: злиденність, погана освіта тощо. Додатковим елементом у визначенні народу

⁵⁴ Canovan M. Trust the People! Populism and The Two Faces of Democracy//Political Studies. – Vol.47, # 1.- 1999. – P.3.

стало не лише протиставлення його еліті, яка стоїть на горі вертикальної соціальної структури суспільства, але і виключення з його складу іноземців/імігрантів, які прибули до країни і перебувають внизу цієї структури. Такий підхід привнесли представники крайніх правих популістичних партій європейських країн.

У системі цінностей популізму важливу роль відіграє моральна сфера. Світ в доктрині популізму завжди виступає у дихотомному форматі, однозначно поділений на «біле» і «чорне». В цьому контексті «добро» ототожнюють із суспільством в цілому, народом, який є своєрідним еквівалентом суспільству і в середовищі якого збереглися правдиві цінності. «Зло» головно пов'язане з державою, правлячою елітою, або елітами, які відірвалися від народу, йому протистоять і за його рахунок збагачуються.

Демократія - це своєрідний комплекс взаємопов'язаних цінностей, інституційних механізмів, процедур, які у своїй сукупності визначають «правила гри». Вони змінюються в часі і просторі, набувають певних особливих рис залежно від конкретно-історичних умов. Популізм за своїми загальними ознаками не може бути потрактований як антидемократичний феномен. Багато положень популізму формально перебувають у форматі демократії, оскільки спрямовані на надання, розширення влади народу, усунення перешкод народовладдя. В політичній практиці популізм як головна проблема демократії формулює протиріччя між конституційними нормами демократичних суспільств щодо влади народу, його суверенітету і практикою, яка виявляється в тому, що внаслідок виборів влада належить еліті. В такому контексті популізм широко використовує своєрідні максими: гасло «*Vox populi – vox Dei*», або формулу 16-го президента США Авраама Лінкольна «Уряд, створений народом, з народу і для народу». В даному контексті популізм, особливо у своїй риторичній формі, виходить з позиції, що демократія означає владу народу і лише владу народу. З цієї ідеальної позиції він критикує стан справ у конкретних країнах, наголошуючи на властивих їм недоліках демократії, які ведуть до корупції, низької відповідальності, поганій компетенції правлячої еліти. Своєрідним позитивним повідомленням популізму досить часто є абстрактна вимога повернення влади народу внаслідок усунення від влади актуальних у конкретний момент людей, груп, політичних сил і передачу влади «дійсним» представникам народу. Відповідно популізм прагне коригувати, вносити зміни в прийняті правила гри, виходячи лише з позиції інтересу власної політичної сили, не враховуючи інтересів інших політичних акторів. У внутрішньополітичному житті простежується певна закономірність, яка полягає в тому, що популістичні структури/лідери приходять до влади, опираючись на засади представницької демократії, в подальшому вони виділяють проблемні сторони демократії, справедливо критикують їх, але пропонують долати їх, фактично, з позицій авторитаризму, запровадження/посилення засад одноособової влади. Досить часто популізм звертається до механізмів прямої демократії. Особливою повагою у них користується інститут

загальнонаціонального референдуму. Фактично постійне звернення популізму до народу є спробою прикриття авторитарної сутності популізму.

Популізм не апелює до інтелекту, знань, а лише до універсальних понять: справедливість, солідаризм, повага, віра. З цієї позиції світ інтелекту - це світ цілком ворожий, протилежний більшості суспільства. Антиінтелектуалізм виявляється у неповазі до професійних політиків, менеджерів, особливо банкірів, власників, оскільки вони, за версією популістів, використовують свої знання лише для власного збагачення. Внаслідок того, те що пропонує популізм, складно назвати відпрацьованою програмою, скоріше за все це сукупність гасел, цілей, які є простими, легко зрозумілими, водночас вони загальні, не конкретні. В їхніх вимогах домінує критика і заперечення чогось, або всього. Простежується певний утопізм щодо майбутнього, який виявляється у постійному апелюванні до чудових перспектив, які чекають на народ у разі підтримки партії, лідера, що сповідує популізм. Новий ідеальний порядок може бути реалізований одночасно щодо вирішення проблем минулого, сьогодення та перспектив майбутнього. Досить часто популізм уособлює плани пошуків «третьої дороги», або унікального, національного розв'язання суспільних проблем. Ідеальний варіант, здебільшого є еkleктичним поєднанням формально кращих сторін/характеристик з різних моделей суспільного устрою, які не завжди можуть бути поєднані між собою. Державі відведено значну роль, вона повинна виконувати роль захисника народу від приватних власників, окремих державних інститутів, іноземних структур, які діють винятково заради власних егоїстичних інтересів і тих, кому вони належать, або хто їх очолює/працює в них. Одночасно популізм для задоволення насущних потреб народу змушений реалізовувати політику інфляції, збільшення бюджетного дефіциту. Він підтримує ідеї націоналізму, виступає проти іноземців, які з огляду на різні причини, можуть бути загрозою щодо збереження традиційних суспільних цінностей, загрозою певного стандарту життя власного народу. В цих умовах відбувається абсолютизація значення ідей належності до народу, національної культури, які трактують як певне ціле, одночасно нівелюються відмінності між різними суспільними групами в самому народі.

Популістичні політики мають імідж загальнонаціонального лідера, який знаходиться над усіма головними поділами, є «батьком власного народу». Щодо них застосовують характеристики людини, яка сама себе зробила і володіє харизмою. Переважно популізм передбачає сильного вождя, який потребує підтримки мас у боротьбі з численними ворогами. Внаслідок цього популістичні рухи/партії є централізованими структурами, позбавленими засад внутрішньої демократії. Ідеалом популістичного бачення суспільства є спільнота, яка опирається на засади братерства і солідаризму, інтегрована навколо харизматичного лідера. Відповідно між лідером і народом не повинно бути жодних посередників.

В інституційному плані перевагу надають рухам, а не партіям. До популістичних рухів належать ті, які охоплюють широкі верстви суспільства,

що толерують незадоволення існуючим станом речей і вимагають його радикальних змін. Головна увага під час змін приділяється структурі влади та її персональному складу. Популізм звертається до відчуттів тих суспільних груп, які опинились у найскладнішому положенні, характеризуються протестним потенціалом і незадоволені діями, позицією правлячої еліти.

Популізм набуває особливого значення в умовах перехідних етапів, під час економічних і політичних криз. Такий стан справ досить часто призводить до кризи традиційних політичних партій, ідеологій, домінуючої сукупності суспільних цінностей, які в межах стабільного стану демократичного суспільств є амортизаторами, або запобіжниками щодо поширення популізму. Популізм виступає своєрідним індикатором росту суспільного незадоволення, яке не здатне вже вміститися в традиційні форми і межі політичної участі, які пропонує демократичне суспільство, відповідно потребує нових форм виявлення для того, щоб влада «почула» народ.

В розвитку доктрини популізму можна виділити три етапи: аграрний; економічний/господарський (латиноамериканський) та політичний, який почав формуватися у європейських країнах наприкінці ХХ століття. Слід також звернути увагу на те, що в демократичних країнах і тих країнах, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку в напрямі демократії, популізм може набувати форми політичної мобілізації. Це найчастіше виявлялось під час виборів у прагненні сподобатись всім, використанні яскравих епітетів, оцінок щодо правлячої еліти, без жодних застережень стосовно якості аргументів, безкомпромісність у критиці конкурентів, відсутність політичної відповідальності тощо. На жаль, ці характеристики стали надзвичайно поширеним явищем і не передбачається, що в найближчому майбутньому вони зникнуть з політичного життя. Інколи між популізмом і демагогією важко знайти відмінність стосовно конкретного політика/політики.

Аграрний популізм

Виникнення популізму дослідники пов'язують із формуванням і розвитком двох суспільно-політичних рухів: народництва у Росії та фермерського популізму у США наприкінці ХІХ ст. При значних конкретно-історичних особливостях, у яких відбулося їхнє зародження та розвиток, вони мають багато спільних характеристик. Зокрема, вони мали, по-перше, подібну ідеологію, яка була спрямована проти володарюючої еліти, по-друге, селян/фермерів трактували як правдивий, не зіпсутий владою народ, який зберігав і розвивав традиційні народні цінності і тільки на його основі можливим було будівництво нового, правильно організованого суспільного життя.

У своїх поглядах народники поєднували критику феодалізму, капіталізму з ідеями слов'янофільства, утопічного соціалізму. Їм була притаманна ідеалізація народу (простих людей) та громади, як зразка/джерела правдивої демократії, відповідно вони протиставляли народ

корумпованій владній еліті. Творцями ідеології народництва прийнято вважати А.Герцена та М.Чернишевського. Найвідоміша акція народників - «похід в народ» літом 1874 р., коли сотні представників інтелігенції, особливо студенти вищих навчальних закладів, пішли до людей в села заради поширення освіти та пропаганди ідей аграрної народної революції. Народницький рух тривав протягом 70-х – 90-х років. Його школу пройшла значна кількість знакових постатей тогочасної Росії: П.Лавров, М.Бакунін, П.Ткачов, П.Кропоткін, Г.Плеханов та інші. Популістичний характер мала відроджена⁵⁵ у 1876 р. як народницька організація «Земля і Воля». Організація декларувала свої завдання: поділ землі між селянами, вимогу свободи всіх підданих Росії, запровадження системи місцевого/локального самоврядування. Головним механізмом досягнення поставленої цілі проголошувалась збройна народна революція. В подальшому організація розкололась на терористичну і помірковану. На базі поміркованої частини у 1901 р. було створено Партію соціалістів революціонерів (есери).

Інтенсивні процеси індустріалізації у США в другій половині XIX ст. значною мірою були детерміновані і охоплювали розвиток залізних доріг. Групи інтересу, пов'язані з залізницею, активно опиралися у лобіюванні своїх інтересів на дві головні політичні партії країни. З огляду на це, у вісімдесятих роках створилася ситуація, коли бізнесменам і політикам протистояла велика група громадян, переважно – фермерів, які найбільш страждали від високих тарифів на залізниці. Це спровокувало формування руху своєрідного спротиву. За всіма ознаками цей рух набув популістичного характеру. Одночасно логіка протестного руху зумовила утворення у 1891 р. нової – Народної партії. Рух і партія зверталися до простого народу, який дорівнював фермерам і вимагали обмеження влади економічної еліти, яка, за їхніми оцінками, цілковито контролювала політичне життя країни. Під час президентських виборів 1892 р. кандидат від Народної партії отримав понад 8 % голосів виборців. Це був найбільший рівень підтримки цієї партії. Вже під час чергових президентських виборів у 1896 р. Народна партія об'єдналась із Демократичною, але їхній спільний кандидат програв. Після цього ця партія, разом з організованим популістичним рухом зійшли з політичної сцени. Як зазначав Дж.Геринг, після електорального успіху Народної партії, обидві головні партії почали активно використовувати популістичну риторику та аргументацію у своїх політичних кампаніях. Період 1896-1948 років в історії Демократичної партії він характеризує, як «епоху популізму», натомість Республіканська партія, згідно з ним, широко почала застосовувати аргументацію та мову популізму лише з двадцятих років XX ст.⁵⁶

⁵⁵ У 1861 р. в Росії виникла таємна революційна організація «Земля і Воля», яка проіснувала до 1864 р. Повторно вона була створена у 1876 р. і проіснувала до 1879 р. Саме друга організація перебувала на засадах народництва.

⁵⁶Gerring J. Party Ideologies in America, 1828-1996. - Cambridge University Press, 1998. – P.144, 196.

Економічний популізм у країнах Латинської Америки

У країнах Латинської Америки популізм набув значного поширення в першій половині ХХ ст. А.Кнайт так визначив латиноамериканський популізм: «надкласовий політичний рух, який характеризується керівництвом харизматичного лідера, запровадженням моментної (*ad hoc*) реформістської політики та засудженням революції».⁵⁷ Це визначення не охоплює всіх головних характеристик, які привнесла практика функціонування популістичних рухів у країнах цього регіону. До спільних характеристик варто зарахувати: підтримку активної ролі держави в економічному житті, проведення політики протекціонізму, обмеження ролі іноземних кампаній, проведення політики індустріалізації/промислового розвитку, запровадження поміркованої політики редистрибуції доходів всередині країни, запровадження соціальних програм. Влада в особі держави прагнула забезпечувати соціальний мир та співпрацю між капіталом і робітниками. Додатковою важливою ознакою цього типу популізму була його соціальна складова. Якщо аграрний популізм під народом розумів селян/фермерів, то господарський популізм пріоритет надавав мешканцям міст, міському пролетаріату. Найяскравішими прикладами популістичних рухів у Латинській Америці були: апризм, жетулізм і перонізм.

Апризм – політичний рух у Перу, пов'язаний із діяльністю Американського народно-революційного союзу, від аббревіатури якого APRA і походить назва. Союз виник у 1924 р. у Мексиці. Його заснував діяч перуанського лівого студентського руху Віктор Рауль Айя де Ла Торре (1895-1979), який перебував там у вимушеній еміграції. Програма партії/руху охоплювала: вимоги боротьби з двома типами поневолення – колоніальним феодалізмом та закордонним імперіалізмом. Отож, головним завданням проголошували проведення аграрної реформи та націоналізації закордонної власності. Декларували вимоги встановлення загальної демократії, гарантування простому народу рівних прав. З цією метою треба було позбавити влади земельну олігархію, яка політично панувала в Перу. Класові відмінності треба було замінити відносинами довіри та залежності і слухняності між харизматичним керівником та його масовими прихильниками. Проголошувались вимоги запровадження засад соціальної справедливості, що передбачало захист бідних і голодних. АПРА характеризувалась як велика родина одностайців, об'єднаних месіанською вірою та місією визволення народу з рук політичних фарисеїв, які правили країною. Її також трактували як понадпартійний рух, який був покликаний очолити загальнонародну боротьбу за зміни. Айя де Ла Торре дотримувався ідей пан-латиноамериканізму, зокрема, підтримував вимогу націоналізації панамського каналу. Він три рази брав участь у президентських виборах,

⁵⁷ Knight A. Populism and Neo-Populism in Latin America, especially Mexico. – Journal of Latin American Studies. – Vol.30, # 2, 1998. – P.237.

однак жодного разу не зумів перемогти в них. АПРА продовжує активно діяти в Перу сьогодні і користується значною популярністю.

Популістичний рух у Бразилії відомий під назвою – жетулізм, від імені Жетуліо Дорнелеса Варгаса (1882-1954). Цей політик з 1930 до 1954 р. з невеликою перервою (1946-1950) був главою держави як виконуючий обов'язки президента, диктатор і законно обраний президент. Протягом всього цього періоду він мав визначальний вплив на всі сфери життя у Бразилії, внаслідок чого в історіографії використовують поняття «Ера Варгаса», або «Нова держава» (Estado Novo). Він проводив політику державного інтвенціоналізму щодо економіки, активно застосовуючи податкові пільги, державне планування та інвестування. Послідовно виступав проти фінансової та економічної залежності Бразилії від іноземних країн, сприяв обмеженню імпорту і заохочував купувати лише продукти національного виробника. Згідно з ним розбудова держави мала мати на меті забезпечення єдності бразильського суспільства. У розв'язанні головного протиріччя між працею і капіталом головна роль належала державі, в цьому контексті посередницька функція держави була дуже подібною до засадничих положень корпоративізму, особливо щодо контролю з боку держави за організованим робітничим рухом, а також селянством. Постійно наголошував на визначальному значенні для стабільності та ефективного розвитку Бразилії наявності заможного середнього класу. Публічно трактував себе як виразника інтересів народу, як батька всього бразильського народу. Зокрема, під час його правління була запроваджена державна служба пенсійного забезпечення, введена мінімальна заробітна плата, профспілки отримали державну підтримку. В процесі політичної боротьби активно використовував популістську фразеологію, критику економічно заможних суспільних верств, хоча на практиці успішно взаємодіяв з економічною елітою, ефективно використовуючи внутрішньо групові протиріччя в ній. За часи його правління країна зуміла досягнути значних результатів в економічному розвитку. Водночас він постійно змінював позицію щодо обсягу особистих прав і свобод громадян, громадських організацій і об'єднань, політичних партій. Амплітуда коливання була значною – від авторитарного/диктаторського режиму в 30-х роках до демократичних перетворень у середині 40-х років. Від 1942 року почав говорити про побудову народної держави. У 1945 р. створив Бразильську партію праці, яка мала яскраво виражений популістичний характер. Внаслідок соціально-економічного загострення ситуації в країні, виступів військових у 1954 р. закінчив життя самогубства.

Найбільш яскравим популістичним лідером у країнах Латинської Америки був Хуан Домінго Перон (1895-1974), аргентинський державний діяч, президент країни з 1946 до 1955 та з 1973 до 1974 рр. У своїй діяльності спирався на підтримку профспілок, які взамін отримали суттєві привілеї, частини середнього класу та військових. Запропонував програму реформ, яка спочатку мала назву – юстиціалізм, згодом її почали називати перонізм. Для неї були характерними націоналізм, який особливо виявився у гаслі «великої

Аргентини», вимог встановлення соціальної справедливості, запровадження класового спокою. Х.Перон постійно звертався до проблеми конфлікту між працею та капіталом, декларував себе як суспільного арбітра, який мав на меті побудувати державу опікуна над працюючими. Активно зустрічався з робітниками столиці та провінцій. В промовах апелював до гідності кожної людини, її високого покликання. До своїх політичних кампаній систематично залучав надзвичайно популярну дружину Еву Дуарте-Перон, яку називали Евітою (1919-1952). В Аргентині поширився особистий культ Перона та Евіти. Щодо своїх політичних опонентів практикував засоби залякування, переслідувань і репресій. Це виявилось у закритті та націоналізації опозиційних щодо нього газет, обмеженні діяльності політичних партій, примусовому звільненні університетських викладачів. Під час другого президентства намагався проводити праву політику, що зумовило конфлікти з профспілками.

Популізм активно використовували і використовують у багатьох сучасних країнах Латинської Америки. Політичним лідером, якого багато дослідників зараховують до представників цього напрямку, є Уго Чавес (1954 р.н.). З 1999 р. він є президентом Венесуели. Його погляди, програму діяльності не можна оцінити однозначно. Сам він їх кваліфікує як «боліварський революційний рух» від імені легендарного лідера визвольного руху XIX ст. у Латинській Америці – Сімона Болівара. У.Чавес постійно виступає від імені простого народу, звинувачуючи у важкому стані цих людей – заможних, Костел, ЗМІ, імперіалістів США. В практичній діяльності він зумів спрямувати частину доходів, які отримувала країна від продажу нафти на покращення рівня життя бідних верств населення. У внутрішній політиці проводить лінію на посилення особистої влади, з цією метою декілька разів використовував референдуми, послідовно обмежує свободу засобів масової інформації. За результатами загальнонаціонального референдуму 15 лютого 2009 р. у Венесуелі зняли обмеження щодо кількості разів перебування на обраній посаді (це вже другий референдум з цього питання, перший у 2008 р. був невдалим для ініціативи президента). Внаслідок цього У.Чавес, у разі його підтримки на наступних президентських виборах громадянами, зможе третій раз бути обраним, і так далі. На міжнародній арені відкрито протистоїть США, активно взаємодіє з країнами, де встановлені авторитарні форми правління.

Політичний популізм у європейських країнах

На думку Пола Таггарта в другій половині XX ст. популізм почав активно виявлятися в політичному житті європейських країн. Він виділив чотири головних чинники, які зумовили це явище. По-перше, формування «нового популізму» на правій стороні політичної сцени. Виявом цього стала зацікавленість ідеологіями та діяльністю нових крайніх правих політичних партій, які сповідують анти іммігрантські настрої. По-друге, падіння в 90-х роках комуністичних режимів в країнах Центральної та Східної Європи, що

сприяло поширенню популістичної мобілізації в цих країнах. По-третє, зростання відчуття кризи легітимності в багатьох ліберальних демократіях. Це пов'язано із кризою політичних партій і поширенням загального почуття недовіри до політиків і еліт. По-четверте, вплив європейської інтеграції, яка розглядається виявом ширшого процесу глобалізації, який веде до формування нових форм політики, нових викликів та нових аспектів інституційної невпевненості.⁵⁸

Дев'яності роки минулого століття/тисячоліття та початок нового в політичному житті багатьох країн Західної Європи характеризувалися суттєвими змінами у виборчих перевагах громадян. В Австрії, Нідерландах, Швейцарії та Франції політичні партії крайньо правого спрямування на національних парламентських виборах, а у Франції і на президентських, почали отримувати понад 15 % голосів виборців і суттєво змінили партійну конфігурацію політичного життя зазначених країн.

Незважаючи на гостру політичну реакцію на високі результати крайніх правих партій у низці європейських країн, активну агітаційну та пропагандистську діяльність демократичних суспільних інститутів, спрямованих проти посилення крайньо правих ідей і партій, результати діяльності цих партій у XXI сторіччі в деяких країнах дещо зменшились, проте залишаються досить значними. Це свідчить про те, що значна частина виборців прихильно ставиться до декларованих цими партіями програмних цілей, наслідків їхньої можливої реалізації у життя і свідомо підтримує ці партії на виборах.

Певна новизна феномена зумовила те, що сьогодні в оцінці цих партій і рухів використовують широкий спектр характеристик. Найпоширеніша оцінка їх як: *антиіммігрантських*, наголошуючи на головній ознаці цих партій – спрямованості проти іммігрантів у країнах Західної Європи; *радикальних правих*, оскільки вони пропонують застосування радикальних методів політичної боротьби. Х.Г.Бетц використав термін „*радикальні праві популістичні партії*”, акцентуючи увагу на їхній популістській складовій⁵⁹. На популізмі як головній складовій цих партій робить наголос С.Погорельська, зазначаючи, що „поняття „правий популізм” є правомірним з наукового погляду, оскільки використовується для визначення політичних феноменів, які за багатьма сутнісними параметрами відрізняються від традиційного консерватизму та від правого радикалізму. Сьогодні воно характеризує партії та рухи правої політичної орієнтації, які утворилися в західних демократіях приблизно в той самий час – з середини 80-х років і які

⁵⁸ Taggart P. Populism and the Pathology of Representative Politics// Yves Meny and Yves Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge*. Palgrave, 2002. – P.65-66.

⁵⁹ Betz H.-G. Introduction// *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies/* Edit. By H.-G.Betz & S.Immerfall – Basingstoke:Macmillan. 1998. – P.4.

об'єднуються низкою формальних ознак"⁶⁰. Багато дослідників простежують також наявність певних аналогій з міжвоєнним фашистським рухом.

Популістична складова полягає в тому, що в соціальному плані ці партії звертаються до широких верств населення-виборців – „звичайних людей”. Іммігрантів вони не вважають народом, навпаки протиставляють народ власної країни новоприбульцям. Відповідно гостро критикують державну владу, яка нічого не робить для обмеження напливу іммігрантів, звинувачують політичну еліту у низькому рівні патріотизму, корупції. Вони підтримують ідеї сильної держави, але у контексті захисту від імміграції, розвитку національної ідентичності. Властива характеристика для крайніх правих партій - наявність харизматичного лідера. „Нові” праві обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов'язкової асиміляції представників інших народів, або їх виселення з країни, оскільки вони нездатні стати правдивими національними громадянами і засвоїти єдину національну культуру, прийняти домінуючу систему цінностей. Розглянемо пріоритетні завдання, які були властиві найуспішнішим крайнім правим партіям Австрії та Франції. Будемо опиратися на дослідження партійних документів крайніх правих партій, які провела О.Коул. Для австрійської Партії свободи (на момент дослідження партія мала назву „Вільні мислителі”⁶¹) найвагомими пріоритетами під час кампанії 1996 р. були: захист права людини на свободу; забезпечення соціальної гармонії, під якою розуміли національну єдність; підтримка традиційних моральних цінностей; підтримка децентралізації та вимог

⁶⁰Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. - № 3. – С.51.

⁶¹ Австрійську партію свободи або FPO (Freiheitliche Partei Osterreichs) створив у 1956р. колишній наці А.Фейнгалер. У 1970 р. з неї вийшла певна частина крайніх елементів, тому прийняли ліберальнішу програму. Після парламентських виборів 1983 р. партія увійшла до складу урядової коаліції разом із Австрійською соціал-демократичною партією. Коаліція зазнала краху у 1986 р., коли FPO очолив харизматичний лідер Йорг Гайдер (1950-2009). Три роки пізніше його обрали керівником землі Карінтія, в якій налічувалась найбільша тоді у країні кількість іммігрантів. З кінця 80-х років програма партії стала радикально правою. Головні вимоги були такі: расистські та антиіммігрантські, антиєвропейські гасла; підтримка вільного підприємництва, а також наголос на необхідності зміцнення закону та порядку. У 1995 р. партія змінила свою назву на Die Freiheitlichen – F (Вільні мислителі). З 1999 р. партію переважно почали згадувати під назвою Партія Свободи. У цьому ж році вона отримала 26, 9 % голосів виборців на національних парламентських виборах. Це зумовило входження її до урядової коаліції. У зв'язку з перспективою входження Партії Свободи до уряду Європейський Союз, Ізраїль та США зробили низку дипломатичних демаршів, враховуючи відмову від поїздок до Австрії посадових осіб. Внаслідок такого резонансу Й.Гайдер відмовився від посади лідера партії. ЄС відмінило свої санкції лише через сім місяців. Пізніше в партії відбулися розколи. У 2005 р. Й.Гайдер створив Альянс за майбутнє Австрії, який на парламентських виборах 2008 р. отримав 11% голосів виборців. Програма партії залишалась антиіммігрантською, водночас в ній зроблено наголос на необхідності підтримки сільськогосподарських виробників, певної ре дистрибуції доходів, поділу ЄС на «стару» і «нову» частини Європи, коли друга частина повинна мати обмежені права.

демократії. Французький Національний Фронт у своїх передвиборчих документах у 1997 р. мав такі пріоритетні завдання: досягнення соціальної гармонії; підтримка традиційних моральних цінностей; підтримка національного шляху розвитку (способу життя); зміцнення закону та порядку, вирішення питань груп меншин⁶².

Згідно з П.Ігназі до крайніх правих партій у країнах Західної Європи можуть належати : партія Свободи в Австрії; французький Національний Фронт; німецька партія Республіканець; нідерландська партія Центр; в Бельгії : фламандська “Фламандський Блок” та валлонський Національний Фронт; датська Партія прогресу; Партія прогресу у Норвегії та Шведська Нова демократія⁶³. Крім того, значну популістичну складову дослідники виділяють у Північній Лізі в Італії та Швейцарській народній партії. Спільною ознакою всіх цих партій є активне використання політичної популістичної риторики, яка спрямована на громадян з метою їхньої мобілізації проти іммігрантів, а одночасно проти плюралістичної складової системи демократичних цінностей.

Багато дослідників такий тип популізму розглядають як категорію політичного популізму. Під політичним популізмом розуміють певний стиль проведення політики, яка апелює до «народу», який трактується як однорідне/цілісне тіло, наголошуючи на присутності безпосередніх зв'язків між «народом» і популістичним лідером. В цьому контексті політичний популізм розглядають своєрідною технікою ведення політичної діяльності/боротьби.

Після падіння «Берлінського муру» країни цього регіону розпочали процес трансформації своїх політичних систем у напрямі демократичних суспільств. Відповідно вони опинилися в стані пришвидшеного політичного розвитку, коли на їхній розвиток одночасно впливали, домінуючи тенденції внутрішнього розвитку, зразки демократичних країн, спроби реалізувати своєрідну ідеальну модель суспільного устрою тощо. Ці процеси характеризувалися одночасним оформленням і розвитком, реалізацією на практиці численних політичних доктрин, ідеологій. У тім числі в практичному політичному житті цих країн оформився і розвинувся популізм. Особливістю популізму у цих країнах є різноманітність його форм. Тобто, щодо цих країн немає якогось одного домінуючого типу популізму, бо на цьому просторі, навіть в межах однієї країни, співіснують різні види популізмів. До представників аграрного популізму можна зарахувати угорську Незалежну партію дрібних власників-селян та Самооборону А.Лепера в Польщі. Виникнення і діяльність партії «Самооборона Республіки Польща» нерозривно пов'язані з іменем її харизматичного керівника Анджея Збігнева Леппера (1954 р.н.). Коли його родинна ферма опинилась на межі

⁶² Cole A. Old right or new right? The ideological positioning of parties of the far right// European Journal of Political Research. – Vol. 44, # 2 (March 2005). – P.212.

⁶³ Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes// Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe/ Edit. by M.Schain, A.Zolberg & P.Hossay. – PALGRAVE MACMILLAN, 2002. – P.28.

банкрутства у 1992 р., то він створив профспілку селян «Самооборона», яка з часом перетворилася у партію. З самого початку профспілка і партія проводили різні протестні акції: захоплювали урядові будинки, перекривали дороги та прикордонні переходи, організовував марші на Варшаву, голодування тощо. Програма охоплювала вимоги державної допомоги приватним сільськогосподарським господарствам: списання боргів, виділення низькопроцентних кредитів, запровадження державної монополії в окремих секторах економіки, надання безробітним безстрокової державної допомоги, суттєве збільшення мінімуму соціальної допомоги, зниження віку, потрібного для отримання пенсії тощо. У своїх передвиборчих програмах партія активно виголошувала пропозиції щодо різних суспільних груп, розраховані на отримання ними від держави суспільних привілеїв, або пріоритетів. Значну увагу приділяли питанням боротьби з корупцією та різним господарськими аферами. Пізніше партія зверталася до всіх незадоволених в країні діями правлячої еліти, зокрема представники партії активно працювали у всіх місцях, де виникала суспільна напруга: на страйкуючих підприємствах, в установах, які підлягали закриттю тощо. Самооборона виступила проти приєднання Польщі до Європейського Союзу, декларуючи засади економічного націоналізму.

Більшість країн цього регіону у своєму розвитку звернулися до засад неолібералізму. Перехід від соціалістичної моделі суспільства до ринкових механізмів призвів до помітних соціальних зрушень. В цих умовах створились підстави до виникнення економічного популізму. На думку цілого ряду західних дослідників, представником цього напрямку можна вважати О. Лукашенка (1954 р.н.), від 1994 р. діючий президент Республіки Беларусь. Перебуваючи на посаді депутата парламенту Беларусі у 1990-1994 рр. став відомим активними виступами проти корупції влади. У передвиборчій кампанії на посаду президента це питання було одним із головних, він також обіцяв припинити «зłodійську» приватизацію, розібратися з усіма економічними аферами, відновити тісні відносини з Росією. У внутрішній політиці його правління характеризувалось постійним порушенням норм конституції і законів, боротьбою проти парламенту та парламентаризму, проти опозиції, вільної преси. Міжнародні спостерігачі регулярно зазначали про не демократичний характер президентських і парламентських виборчих кампаній. З допомогою референдуму отримав право на третій термін президентства. Більшість дослідників кваліфікують встановлений у Білорусії політичний режим як авторитаризм президента країни. У зовнішній політиці активно вибудовував особливі відносини з Росією, що давало змогу йому отримувати енергетичні матеріали за найнижчими цінами. Значну увагу приділив економічному розвитку, збереженню соціальних програм, властивих ще СРСР. Постійно апелював до простого народу, «бацьком» якого він себе уявляє, протиставляючи йому еліту, яка дбає лише за власні інтереси.

Однак найпомітнішим в країнах Центральної та Східної Європи став політичний популізм. Спільною базою для нього стало те, що після падіння

соціалістичної моделі колишня правляча верхівка зуміла в багатьох країнах отримати доступ до державної власності і перевести її у приватну власність, а також залишитися при владі. Внаслідок цього дихотомія протистояння «простого» народу, який своєю працею в умовах соціалізму створив значні матеріальні цінності, і «корумпованою» комуністичною елітою, яка привласнила народне надбання, була властивою для більшості країн. Надалі таке протиставлення набуло іншого формату, але бінарна конструкція: добрий народ – погана, корумпована еліта, яка збагатилася в умовах незалежності, постійно наявне в політичному дискурсі цих країн. Безумовно, проблема корупції є однією з найбільш актуальних проблем. Звернення політичних партій і лідерів до цієї проблеми передбачає не її розв'язання, а використання як інструменту для власного потрапляння до влади і збереження себе при владі. Найбільш яскравим представником цього напрямку, багато дослідників, вважають В.В.Жириновського (1946 р.н.), засновника і постійного керівника Ліберально-демократичної партії Росії. Він відомий своєю скандальною поведінкою та гостро контраверсійними політичними заявами, оцінками та пропозиціями. Формально йому особисто і його партії властива критична спрямованість проти влади, правлячої еліти, які протистоять становищу простого народу. Активна участь у владі самого В.Жириновського та його партії (з 1993 р. ЛДПР постійно проходить до парламенту Росії, з 2000 р. В.Жириновський є заступником Голови Державної думи Росії) свідчить про умовність цієї опозиційності/протестності. Також до представників політичного популізму зараховують В. Мечіяра (1942 р.н.) та його партію – Рух за демократичну Словаччину, В. Шешіля (1954 р.н.) лідера Сербської радикальної партії і багатьох політичних лідерів та керівників партійних утворень країн цього регіону.

Цілий ряд сучасних дослідників відзначають зв'язок між популізмом та представницькою демократією. Представницька демократія передбачає існування інститутів, які виступають своєрідними «посередниками» між виборцями-народом і елітою: парламент, вибори, законодавчий процес тощо. До цього слід додати існування спеціальних політичних інститутів/політичних акторів – партії, суспільні рухи, групи інтересу, які намагаються отримати підтримку виборців-народу. Політичний процес в межах представницької демократії передбачає існування циклів, які пов'язані з виборами. Власне під час виборів народ-виборці доручають політикам представляти їхні інтереси в персональному та інституційному плані. Досить часто, особливо в умовах коаліційних урядів, які становлять більшість серед європейських урядів,⁶⁴ партії учасники коаліції в умовах пошуку прийняттого компромісу суттєвим чином трансформують власні

⁶⁴ Згідно наших обрахунків з 1945 до 2006 року серед урядів 16 країн Західної Європи 65,5% всіх урядів склали коаліційні уряди більшості і меншості. Див.: Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2007. – С.240.

передвиборчі зобов'язання, в тому числі волю виборців. Власне цей контекст і є предметом критики сучасних популістів. Ми можемо виділити ряд чинників, які останнім часом стали своєрідним подразником відродження/розвитку популізму в демократичних країнах (ми маємо бути свідомими, що елементи популізму ніколи не зникали з політичного життя всіх демократичних країн світу). По-перше, підставою формування напруги є наявна зміна демократичної максими. Якщо раніше вона цілком погоджувалась із формулою: демократія – право більшості, то наприкінці ХХ ст. демократична максима трансформувалась у формулу: показником/індикатором демократії є захист прав меншості. Власне конституційні гарантії прав індивіда, меншин, можливість захистити ці права в суді викликають незадоволення популістів, оскільки «загроženим» є право більшості=народу. Другим чинником виступає проблема співвідношення представницької та безпосередньої демократії. Традиційно популізм виступає за розвиток різних форм прямої демократії. Цілий ряд нових суспільних рухів, включаючи екологічні, антиглобалістські обстоюють засади та інститути безпосередньої демократії. Цьому ж сприяє розвиток сучасних засобів комунікації – Інтернет, мобільний зв'язок тощо. Третім чинником є апелювання до національних цінностей і заперечення універсальних для всіх країн цінностей. В цьому контексті конкретним виявом виступає євро скептицизм, який робить наголос на самотутності національних властивостей, цінностей, що є загроženими з боку євро бюрократів=євро еліти. Четвертим чинником, на нашу думку, виступає ускладнення процесу прийняття рішень і відповідно цілого політичного процесу в межах європейських національних держав. Виявом цього є використання складних виборчих систем (панашаж, єдиного перехідного голосу, другого рівня розподілу мандатів тощо), досить непростому процесі творення коаліцій і наявності проблем щодо забезпечення стабільності коаліцій, існуванні багатьох рівнів акторів в процесі прийняття рішень (досить часто конкретне рішення в межах національної держави суттєвим чином залежить від позиції керівних інститутів ЄС). Все це призводить до не прозорості діяльності влади, ускладнює розуміння «простим виборцем» сутності політичного процесу, сприяє формуванню підозр, відповідно, веде до зацікавленості у «простій, зрозумілій» політиці.

У своїй діяльності сучасний європейський популізм характеризується домінуванням негативного, протестного спрямування – вони переважно критикують, виступають проти. Предмет критики традиційний – корупція, спотворення волі народу, турбота виключно про інтереси правлячого класу і заможних верств, економічні та соціальні проблеми, погіршення життєвих стандартів тощо. Ці питання є безпрограшними, оскільки конкретні приклади досить часто можна знайти в діях влади, а сама постановка цих питань здатна забезпечити певний рівень підтримки «народу», особливо на виборах. Переважно популістична риторика властива опозиційним та позапарламентським партіям. Однак і владні партії не байдужі до цього. Прикладом цього є Лейбористська партія Сполученого Королівства.

Отже, політична доктрина «популізму» виступає як певний тип родового поняття, яке застосовують щодо досить широкого спектру дій, суспільних рухів, політичних партій, гасел, політичної поведінки, внаслідок чого ми маємо скоріше за все справу з багатьма різновидами популізмів. Сьогодні популізм вже не використовують лише для означення своєрідного суспільного феномена країн Латинської Америки та окремих країн Третього Світу, де при владі перебувають харизматичні лідери, він притаманний більшості країн світу. Використання його в академічному форматі дає нам підстави трактувати популізм як своєрідну патологію демократичного суспільства, або демократичних перетворень.

Питання для самоперевірки

1. Які причини формування політичної доктрини популізму?
2. Чому популізм не можна трактувати як єдину, цілісну конструкцію?
3. На підставі чого можна розглядати аграрний популізм як складову частину популізму?
4. Чому популізм є своєрідним індикатором проблем у розвитку представницької демократії?
5. Економічний/господарський популізм спрямований на економічний розвиток суспільства, подолання бідності. Чому тоді його критикують?
6. Що спільного і особливого між популізмом і демагогією?
7. Які засоби, механізми, інститути здатні обмежити розвиток популізму?
8. Які причини існування політичного популізму?
9. Що таке антисистемний характер популізму?
10. Які політичні сили в Україні можна зарахувати до популістичних?

Політична доктрина фемінізму

Термін «фемінізм» походить від латинського слова *femina* – жінкаю. Означає рухи, доктрини та ідеології, які у своїй діяльності зосереджені на питаннях правової, політичної та суспільної рівності жінок з чоловіками. Термін вперше використали у XIX ст. як медичний, лише у XX ст. його почали застосовувати для означення/характеристики групи питань, які стосувалися рівноправності та емансипації жінок. В основу фемінізму покладено переконання про одвічну нерівність жінок і чоловіків та твердження, що жінки є об'єктом постійної дискримінації. Виявом цього в суспільстві був: *маскулінізм* (від лат. *masculus* – чоловічий) – природній характер чоловічої домінації у суспільстві, маніфестація переваг чоловіків над жінками в питаннях сексу та всіх суспільних сферах, *патріархат* – доктрина, згідно з якою домінація чоловіків у політичній владі є наслідком їхньої домінації в сімейних справах, відповідно нерівність між статями трактували як природний результат та *мізогінія* (від гр. *misos* – одраза та *gune* – жінка) – ненависть до жінок, яка виявлялась у критичному сприйнятті всього, що було пов'язане з жінками.

На думку Джейн Менсбрідж та Сьюзан Окін, фемінізм складно трактувати як систематичну теорію, скоріше це – певна політична позиція. Водночас вони зазначають, що висновки, які зробили представники фемінізму, дають змогу побачити багато положень політичної філософії в абсолютно іншому вигляді та контексті, внаслідок чого традиційні політичні поняття можуть набувати цілком іншого, додаткового значення, що загалом дає підстави ґрунтовніше сприймати та розуміти суспільні явища та процеси. Спільним для всіх напрямів фемінізму є прагнення покласти край систематичній домінації чоловіків над жінками. З цією метою вони намагаються з'ясувати та показати всі існуючі, актуальні форми, приклади такої домінації, щоб суспільство могло припинити цю дискримінацію. Головні/ключові питання в фемінізмі такі: «Чому, внаслідок яких причин у суспільстві виникла чоловіча домінація?», «Чому вона отримала загальний/універсальний характер?», «Які її наслідки для жінок і суспільства?». В цьому контексті фемінізм приділяє велику увагу особистісному досвіду кожної жінки і з цього досвіду виводить більшість своїх оцінок/суджень. Отже фемінізм іманентно детермінований бути плюралістичним, тому його складно представити як єдину, цілісну конструкцію. Від моменту виникнення фемінізму у XIX ст. його представниці почали трактувати проблеми приватного, особистого життя як суспільні, політичні проблеми і вирішувати їх засобами політичної боротьби, тому фемінізм, порівняно з іншими політичними ідеологіями та доктринами, найбільше вплинув на «витирання»/ліквідацію різниці між публічною та приватною сферою. Додатковою властивістю фемінізму можна вважати положення, що зміни не прийнятні для жінок становища можуть відбутися лише внаслідок свідомої, спільної діяльності самих жінок.

Фемінізм «першої хвилі»

В розвитку фемінізму протягом ХХ ст. можна виділити такі етапи: перший це продовження «фемінізму першої хвилі», який сформувався ще у ХІХ ст. і тривав до двадцятих років ХХ ст., з 60-х років ХХ ст. бере початок – «фемінізм другої хвилі», або неофемінізм. Багато дослідників вважають, що з середини 90-х років починається третій етап – «фемінізм третьої хвилі». Перший етап характеризувався передусім боротьбою за надання жінкам рівних з чоловіками виборчих прав, тому отримав назву суфражистський рух (від англ. *suffrage* – право голосу), який набув найбільшого поширення у США та Великій Британії. Своєрідним символом цього руху стала Суспільно-політична унія жінок (*Woman's Social and Political Union – WSPU*), яка була створена у 1903 р. у Манчестері (Англія). До неї належали тільки жінки. Головне гасло організації - «Дії, а не слова!», а символ - три кольори: рожевий, зелений і білий. У 1905 р. парламент Британії відмовився надати жінкам виборчі права, з 1906 р. об'єднання почало застосувати радикальні дії. У 1908 р. WSPU організувало найбільшу у Великій Британії маніфестацію жінок, у якій взяли участь 500 000 осіб. В арсеналі протестних дій були: маніфестації, бійки з поліцією, спроби підпалити Вестмінстерське абатство, жінки прив'язували себе до статуй, нищили твори мистецтва, були і голодування заарештованих суфражисток. Це примусило правлячу тоді Ліберальну партію прийняти «Акт kota та миші» (англ. *The Cat and Mouse Act; 1913*), який давав змогу примусово годувати і відправляти заарештованих голодувальниць до дому з правом повторного арешту, коли їхнє здоров'я поліпшиться. Цей акт та дії поліції призвів до росту суспільної підтримки суфражисток і одночасного значного падіння рівня підтримки Партії лібералів (на знак протесту партію залишив Бертран Рассел). У 1917 р. WSPU розпустили і на її основі у 1918 р. створили Жіночу партію, яка розпалася у 1919 р. Вирішальний вплив на отримання суфражистками суспільної підтримки мало широке залучення жінок до праці під час Першої світової війни. У 1918 р. Британський парламент надав право голосу жінкам, яким виповнилось 30 років, які володіли власними будинками; одруженим жінкам, які вели домашнє господарство, власницям, які отримували від свого господарства дохід не менше 5 фунтів та випускницям вищих британських навчальних закладів. Однакове з чоловіками виборче право жінки отримали лише у 1928 р., а у США на підставі 19 поправки до Конституції у 1920 р. Вперше жінки отримали рівне з чоловіками виборче право у Новій Зеландії у 1893 р.(це було лише право брати участь у виборах – обирати), потім у Австралії у 1902 р. жінки отримали одночасно право обирати та бути обраними, в Європі першою країною, яка надала жінкам виборчі права була Фінляндія (1906 р.). Надалі отримання жінками виборчого права виглядало так: Австрія – 1918, Бельгія – 1948, Греція – 1952, Данія – 1915, Ірландія – 1918, Іспанія – 1931, Італія – 1945, Нідерланди – 1919, Німеччина – 1919, Норвегія – 1913, Португалія – 1931, Франція – 1944, Швейцарія – 1971, Швеція – 1921. Останніми серед європейських країн були – Люксембург

(1978) та Ліхтенштейн (1986). У державах, які утворились внаслідок падіння колоніалізму, жінки отримали рівні з чоловіками політичні права одночасно з проголошенням державної незалежності.

У межах фемінізму першої хвилі визначимо два головні напрями: ліберальний та соціалістичний. Вимога рівних з чоловіками виборчих прав відповідала суті лібералізму. В контексті лібералізму позиціонувалися й інші вимоги феміністок: рівності з чоловіками щодо отримання освіти, особливо вищої, надання заміжнім жінкам права на власне майно, права на працю, однакове трактування з чоловіками в питаннях розлучень і успадкування спільно набутого майна, отримання рівних з чоловіками прав на дітей у випадках розлучення тощо. Фактично в основу ліберального напрямку фемінізму була покладена ліберальна концепція індивідуалізму. Соціалістичний напрям фемінізму представляли Август Бебель (1840-1913), Клара Цеткін (1857-1933), Олександра Коллонтай (1872-1952). А.Бебель був автором популярної праці «Жінка і соціалізм» (1883), яку переклали багатьма мовами. Він був переконаний, що неможливо досягнути визволення людства без досягнення суспільної рівності статей. Досягнення рівності між жінками і чоловіками передбачав за умов встановлення соціалізму та використання досягнень науки і техніки. К.Цеткін – лідер німецької соціал-демократії, одна з засновниць Комуністичної партії Німеччини. В межах революційної діяльності брала активну участь у боротьбі німецьких жінок за рівні права з чоловіками. З 1891 до 1917 р. редагувала газету німецької соціал-демократії для жінок «Рівність», а з 1907 р. очолювала жіноче відділення соціал-демократичної партії Німеччини, яке стало найпотужнішим серед європейських партій. Вона вважається автором ідеї святкування 8 березня як Міжнародного жіночого дня (святкують від 1911 р.). О.Коллонтай – російська та радянська політична діячка, була ініціатором створення і керівником з 1920 р. жіночого відділу ЦК РКП(б), мета якого - досягнути рівних прав жінок і чоловіків, подолати неосвіченість жінок. Була першою в історії жінкою-дипломатом. У своїх промовах та публікаціях активно піднімала питання цивільного шлюбу, зняття перешкод для отримання жінками розлучень, перегляду традиційних норм сексуальних взаємовідносин.

Варто зазначити, що в «фемінізмі першої хвилі» у США оформився додатковий поділ, заснований на расовій основі. Це пов'язано з тим, що перші американські суфражистки здебільшого були білими жінками і належали до заможних верств, або середнього класу. Проблеми, які вони підняли, стосувались всіх жінок. Крім того, темношкірі американки до вже сформульованих питань додавали багато питань, які стосувались інших форм дискримінації. Це зумовило формування та діяльність окремих структур для білих і темношкірих жінок. Особливо це стало помітним після надання у 1920 р. жінкам рівних з чоловіками виборчих прав, коли значна частка чорношкірих жінок і чоловіків і надалі були позбавлені цього права в цілому ряді штатів.

Боротьба за отримання виборчих прав стала великою спільною метою жінок з різних країн, що сприяло налагодженню співпраці між жіночими національними структурами/ініціативами: у 1904 р. було створено міжнародну організацію суфражисток - Міжнародний альянс жінок, а у 1910 – Всесвітню раду католицьких жіночих організацій. Вони вірили самі і переконували інших, що отримання рівних з чоловіками виборчих прав призведе до ліквідації нерівності між чоловіками та жінками. Після прийняття на національних рівнях рішень про надання жінкам рівного з чоловіками виборчого права не відбулося подолання всієї сукупності інших нерівностей між статями. Усвідомлення цього виявилось у відчутному падінні рівня жіночого руху в цілому світі.

Фемінізм «другої хвилі»

Відродження фемінізму відбулося у 60-ті роки ХХ ст. Цей етап вважають «другою хвилею фемінізму»⁶⁵, або неофемінізмом. Досить часто можна натрапити на ще одну характеристику – сучасний фемінізм. Фемінізм другої половини ХХ ст. мав різну «швидкість» формулювання та реалізації концептуальних вимог. Якщо «перша хвиля» охоплювала лише традиційно високорозвинуті демократичні країни світу, то «друга хвиля» засвідчила, що феміністичні організації та ініціативи поширились вже в більшості країн у всіх регіонах світу. Безумовно, в цих країнах протягом значного періоду відбувався лише процес формування феміністичної свідомості у частини жіноцтва та відповідного інституційного становлення. Водночас у розвинутих демократичних країнах, де існували традиції феміністичної діяльності та культури, простежувався подальший сутнісний розвиток положень фемінізму. До 60-х років змістовно фемінізм - це своєрідне поєднання окремих положень, ідей, цінностей, сформульованих у межах ліберального та соціалістичного фемінізмів. Концептуально в неофемінізмі прийнято виділяти такі головні питання: поділ на публічну та приватну сферу; патріархат; стать і гендер (культурна стать); рівність і відмінність. *Поділ на публічну та приватну сфери.* Політику традиційно розуміють як діяльність, що відбувається в межах «публічної сфери». Сімейне життя розглядають як частину «приватної сфери», як не політичне явище. В неофемінізмі політику розуміють як діяльність/відносини щодо будь-якого вияву суспільного конфлікту. Чоловіча домінація та жіноча дискримінація, які є в «приватній сфері», в неофемінізмі трактуються як різновид суспільного конфлікту. Все, що відбувається між чоловіком і жінкою вдома, в тім числі в спальні, треба розглядати як таке, що зумовлене суспільством і, з іншого боку, ці відносини самі зумовлюють те, що відбувається на рівні суспільства. Тобто, причинна залежність в цій ситуації є двосторонньою. Тому неофемінізм не приймає поділу на публічну та приватну сфери,

⁶⁵ Термін «друга хвиля фемінізму» запровадила Марш Вайнман Лір для означення жіночих рухів у США, Сполученому Королівстві та деяких інших країнах Західної Європи наприкінці 60-х років.

розглядає його як неадекватний. Події в приватній сфері мають так само публічний характер і потребують політичних засобів для вирішення проблеми чоловічої домінації. Виявом цього є гасло неофемінізму: «сфера особиста є сферою політичною». *Патріархат* передбачає, що біологічні/анатомічні відмінності між чоловіком і жінкою лежать в основі/продукують суспільні відмінності. Термін «патріархат» дослівно означає керівництво батька. Представники неофемінізму вважають, що домінація батька в сім'ї проектується на/символізує чоловічу домінацію в суспільстві. Тому патріархат означає владу чоловіків у родині та суспільстві. Неофемінізм визнає, що форма та рівень домінації чоловіка суттєво відрізняється в різних культурах і в часі. *Стать і гендер (культурна стаття)*. Неофемінізм запровадив у суспільний дискурс поняття гендера (gender), окресливши його відмінність від статі. Стать (sex) характеризує біологічні відмінності між чоловіком і жінкою, які отримують люди під час народження. Ці відмінності мають природний характер, стосуються акту вагітності, народження, годування немовляти та деяких інших біологічних характеристик. Натомість виховання дітей, їхня освіта, розвиток є проблемою не біологічною, а культурною. Відповідно, поняття гендер використовують для характеристики статі в суспільному контексті. Воно передбачає наявність відмінних суспільних ролей, моделей поведінки, які виконують чоловіки і жінки. Ці ролі та моделі поведінки детермінуються не статевими/біологічними відмінностями, а набутими в процесі соціалізації переконаннями, конструкціями. Тому неофемінізм трактує гендер як культурну стаття. Отже, гендерні відмінності варто розглядати як політичний продукт, подібно до класових, етнічних, релігійних суспільних відмінностей. Треба наголосити, що в неофемінізмі на відміну від фемінізму, де конститууючим поняттям була жінка, таким поняттям став гендер і похідні, або пов'язані з ним поняття – жіночість, чоловічість тощо. *Рівність і відмінність*. Традиційно вважають, що сутністю фемінізму є досягнення суспільної рівності між чоловіками та жінками. Однак, неофемінізм підійшов до цієї проблеми творчо, внаслідок чого було сформовано багато нових питань: Чи повинні жінки відмовитись від відмінностей між статями на користь міфічної «універсальної» статі? Чи потрібно розглядати всі наявні відмінності між статями лише в негативному контексті? Що має означати подолання відмінностей між чоловіком і жінкою – жінка повинна стати подібною до чоловіка? Формулювання цих та інших питань, пошуки відповіді на них дали змогу неофемінізму сформулювати низку важливих положень: треба досліджувати не шляхи досягнення рівності, а сутність відмінностей; завдання фемінізму полягає у звільненні жінки, що на практиці має дорівнювати ідентифікації жінки з тим, що є сутністю жіночості; жінки повинні усвідомлювати та розвивати власну жіночість. В процесі розвитку неофемінізму в ньому сформувалися такі напрями: ліберальний фемінізм, фемінізм соціалістичний/марксистський і радикальний. Ці поділи, як будь-які поділи, дещо умовні, тому що в публікаціях, які належать до

неофеміністичних, досить часто натрапляємо на поєднання положень різних напрямів неофемінізму.

Теоретичним поштовхом конституювання ліберального неофемінізму стала праця Бетті Фрідан (1921-2006) «Таємниця жіночості» (1963). У праці вона поставила на порядок денний те, що назвала «проблемою без назви» – відчуття фрустрації, незадоволення, напруги, які були властиві багатьом жінкам внаслідок обмеження їх ролями матері та домогосподині. Вона констатувала, що набуття рівних з чоловіками виборчих/політичних прав не призвело до вирішення жіночого питання. Наслідкування домінуючим у суспільстві стереотипам щодо жінки вели до «зручного/затишного концтабору», в якому згідно з Б.Фрідан перебували жінки. Вона першою заявила, що жінки не повинні відмовлятися, або приховувати власні амбіції та мрії, які не були пов'язані тільки із чоловіком, дітьми та домогосподарством. Доводила, що засобом зміни ситуації мала бути освіта та професійна діяльність. Вона вважала, що жінка повинна виявляти стільки ж агресивності, прагнення боротьби, беззастережності в публічному житті як і чоловіки, щоб домогтися повного визволення та створення умов, за яких обидві статі були б рівними. Обґрунтовувала необхідність права жінок на аборт і відпустку у зв'язку з народженням дитини. У праці «Друга стадія» (1983) звернула увагу на небезпеку, яка полягала в тому, що пошуки правдивої жіночої сутності/ідентичності здатні були призвести жінок до сумнівів стосовно значення дітей і родини. Вона констатувала, що за час від появи та розвитку неофемінізму американські жінки досягнули значних результатів у професійному розвитку, у входженні в «чоловічі» інститути влади. Однак ці результати не дали очікуваного. Стан фрустрації розвинув у сучасної жінки комплекс «супержінки», яка намагалась досягнути максимальних результатів на роботі, а також у відносинах з чоловіком і дітьми. Вона змушена визнати, що участь жінок у професійній діяльності, роблення фахової кар'єри не сприяло визволенню жінок, а навпаки, досить часто, призводило до посилення завантаженості жінок на роботі та вдома. Б.Фрідан дійшла висновку, що реальна рівність між статями може бути досягнута лише тоді, коли суспільство однаково буде ставитись і шанувати жіночі та чоловічі цінності, і тоді стане можливим досягнення «рівності в різноманітності». Вона почала наголошувати на існуванні суспільної необхідності ширшого залучення чоловіків до приватної сфери та до виділення специфічних проблем кожної статі і напрацювання механізмів їхнього захисту, зокрема вона приділяла посилену увагу захисту прав вагітних жінок. Б.Фрідан у 1966 р. виступила ініціатором створення у США Національної організації жінок і її першою очолила. До організації входили білі жінки - представниці середнього класу. Вона не приймала радикалізму чорношкірих жіночих організацій і не поділяла позицій лесбійських структур, намагаючись дотримуватись центральної позиції.

Концептуальною основою ліберального фемінізму був індивідуалізм, який наголошував, що індивід має однакову цінність незалежно від статі, раси, релігійної належності тощо. Будь-яка форма дискримінації жінки з цього погляду мала бути заборонена. Ліберальний неоефемінізм поставив мету – ліквідувати залишки правових і суспільних обмежень, які перешкоджали жінкам робити фахову та політичну кар'єру. Особливу увагу приділяли вивченню процесів виключення жінок з системи владних відносин, позиціонування жінок у системі цих відносин на позиції переважно виконавця. В цьому контексті вони виступали за встановлення квот жіночого представництва на різних рівнях в інститутах влади. Ліберальний фемінізм - реформістський, оскільки його прихильники/ниці наголошували на необхідності встановлення засад рівної конкуренції між чоловіками та жінками, а не вимагали ліквідації засад патріархального суспільства. Ліберальний фемінізм не підтримував ідею ліквідації поділу на публічну та приватну сфери. Реформи мали бути спрямовані на подолання наявних недоліків, забезпечення рівності прав жінок і чоловіків у публічній сфері. Приватне життя не повинно бути предметом суспільного регулювання. Представники цього напрямку неоефемінізму вважали, що чоловіки і жінки мають відмінну природу і здібності. Вони вважали, що вибір жінки на користь родини, домашнього життя є наслідком природних імпульсів і його треба поважати, суспільство має сприяти жінкам у цьому. Представниці цього напрямку значну увагу приділили питанням безпечних абортів, забезпеченню чоловіків правом нарівні з жінками на відпустку з догляду за дитиною тощо.

Соціалістичний або марксистський фемінізм переважно розглядав проблеми матеріальні, економічні, які, на думку його представників, визначально формували долю жінок. Підставою статевої нерівності прихильники цього напрямку вважали капіталістичну систему, яка опиралась на експлуатацію працівників, при цьому провадила специфічну експлуатацію та дискримінацію жінок. Відмінність між соціалістичним і марксистським фемінізмом полягала в тому, що марксистський фемінізм окреслював вторинний характер статевої експлуатації щодо первинної – економічної. Соціалістичні феміністки звертали увагу на залежність жінок від чоловіків, гірше трактування їх ніж чоловіків у питаннях кар'єри та заробітків, наявність формалізму та обмежень щодо зайняття жінками владних позицій у суспільстві. Соціалістичний фемінізм трактував важке положення жінок як сумірний наслідок домінування над ними чоловіків (патріархату) та класових, расових, національних форм нерівності. Внаслідок цього нерівність і дискримінація жінки є наслідком існуючих соціальної, політичної та економічної структур, які ґрунтуються на системі класової експлуатації, в якій чоловіки займають пануюче положення. Представники цього напрямку розглядають домашню працю як різновид глобального поняття праці, яка потребує рівноцінного ставлення поряд з іншими видами праці. Соціалістичний фемінізм декларував необхідність поглиблення

суспільного аналізу, щоб боротьба проти певного різновиду експлуатації не призвела до посилення інших форм. Отже, визволення жінок вважали неможливим без визволення всіх людей. Благо індивіда трактували як значну суспільну цінність, але не розглядали як найвищу цінність. Згідно з представниками соціалістичного фемінізму бувають ситуації, коли права окремого індивіда треба обмежити на користь більшості. Визволення жінок і пригноблених класів потребує колективної діяльності. Відповідно вони зробили висновок, що досягнення рівності між чоловіками та жінками буде можливим лише при соціалізмі. Чоловіків, як представників іншої статі не можна вважати конкурентами, або опозицією для соціалістичного фемінізму, крім окремих представників, які займають владні посади. Жіночий рух, на думку прихильників/ниць соціалістичного фемінізму, мав надійного партнера в особі соціалістичних і соціал-демократичних партій. Соціалістичний фемінізм був поширеним у Сполученому Королівстві, Австралії, Канаді, Франції, а також ФРН. Представникам/ницям цього напрямку властива була харитативна діяльність різних позаурядових організацій спрямована на жінок, які потребували допомоги. Тому в соціалістичному фемінізмі значну увагу приділяли питанням соціальної політики, зокрема спеціальним програмам допомоги жінкам, які самотійно без чоловіка виховували дитину, доступності дитячих закладів, якості і доступності медичної допомоги матері та дитині тощо.

Радикальний фемінізм, на думку багатьох дослідників, виник на основі середовища Нових лівих, внаслідок не можливості цього руху спрямувати свою діяльність на реалізацію інтересів жінок, які брали активну участь у його діяльності. Представниці радикального фемінізму розглядали суспільство як єдиний організм, який був поділений на підставі наявних відмінних інтересів. Спільним, що об'єднувало ці окремі суспільні частини, була влада. Відносини влади пронизували всі сфери суспільства. Індивіди, які володіли владою, були чоловіками і використовували її для експлуатації жінок та інших, слабших індивідів. На підставі цього, радикальний фемінізм констатував, що демократія була лише камуфляжем, який прикривав експлуатацію чоловіками жінок. Існуюче суспільство вони трактували як несправедливе, оскільки воно ґрунтувалось на домінації чоловіків. Позиція чоловіків, на думку представниць радикального фемінізму, передбачала прагнення панувати так, щоб залежні від них передусім жінки корилися з власної волі. Форма такого підкорення - кохання жінок до своїх «експлуататорів», бо в цій ситуації жінки вже не могли говорити про експлуатацію, пригноблення. Вони підкорювались альтруїстично. Поряд з цією формою поширеного підкорення жінок представниці радикального фемінізму визнавали залежність жінок через страх, коли чоловіки підкорення жінок компенсували забезпеченням добробуту та безпеки. Жінки навіть працювали лише тоді, коли чоловікам це було вигідно. Чоловіки, фактично, приватизували жінок, трактуючи їх також як колективну власність. Жінок, які були самотійними, робили професійну кар'єру, також принижували

чоловіки. Це виявлялось в тому, що вони працювали на нижчих посадах, за нижчу від чоловіків оплату праці. Право було не здатне захистити жінок, оскільки воно по-різному трактувало жінок: заміжні і ті, які є «нічийми». Радикальні феміністки вважали, що чоловіки розглядають жінок як знаряддя для сексу та продукування дітей. Суспільна інфраструктура передусім ЗМІ працюють над тим, щоб нав'язати жінкам вигідну для чоловіків модель поведінки. На їхню думку, жінок примушують винятково/переважно думати про свій зовнішній вигляд, стан свого тіла заради того, щоб подобатись чоловікам. Навіть народження дітей чоловіки використовують: коли вони хочуть мати дітей, то жінки мають їм народжувати, коли не хочуть – то примушують робити аборт, якщо народжується дитина, якої не хотів чоловік, то вони декларують, що це невідомо чия дитина. Саме таку конструкцію патріархату з певними відхиленнями розробили представниці радикального фемінізму. Вихід з цієї ситуації - глобальна сексуальна революція і встановлення якісно нового суспільства. Вони вважали ліберальний фемінізм де факто приймав засади патріархального суспільства з властивою йому домінацією чоловіків, оскільки виступав лише за реформування цієї моделі суспільства. Тому, він не міг реально змінити положення жінок у суспільстві і його мали відкинути. Радикальний фемінізм декларував необхідність нового суспільства, в якому б не було більше пригноблених і гнобителів.

В радикальному фемінізмі було сформульовано проблему ендрогенії (від англ. androgynous – двостатевий, той що поєднує в собі протилежні властивості). Вони вважали, що треба розпочати реалізовувати в суспільній практиці програми виховання хлопців і дівчат в дусі ендрогенії, щоб вони поєднували в собі риси/властивості жіночі та чоловічі. Тобто, формувати новий тип людини, в якій були б синтезовані найкращі риси обох статей.

Засади радикального фемінізму були сформовані в Русі визволення жінок, який виник у США у 1968 р., а у Франції у 1970 р. На першому етапі його діяльності представниці, яких він об'єднував, вважали, що для зміни ситуації треба змінити свідомість чоловіків. Усі випадки неоднакового ставлення до жінок у суспільстві кваліфікували як суспільну дискримінацію жінок, в окремих випадках – чоловічим шовінізмом. Головною складовою радикального неофемінізму є аналіз патріархату, який розглядався універсальним явищем щодо різних часів і культур. Дискримінацію жінок вони трактували як первинну щодо всіх інших різновидів суспільної дискримінації. Феміністки з Руху боролись за установлення фактичної рівності жінок з чоловіками шляхом ліквідації поділів на чоловічу та жіночу роботу в родині, професійній діяльності, під час виконання суспільних і політичних функцій. Вони підкреслювали вирішальну роль жіночої статі в історії людства.

Формуванню радикального фемінізму сприяла праця Кейт Міллетт (1934 р.н.) «Сексуальна політика» (цю працю як докторську Ph.D дисертацію

захистила у 1970 р. в Колумбійському університеті США). Вона критикувала патріархат в Західному суспільстві, в тому числі в літературі/культурі. Розглядала патріархат як систему чоловічої домінації над жінками. На її думку, патріархальний характер влади був в основі функціонування всіх суспільств, перевищуючи за своїм значенням класові та расові відмінності. Патріархат підтримували за рахунок процесів соціалізації, економічної експлуатації та сексуального насильства. Патріархат, на її думку, передбачав дві головні засади: чоловіки мають домінувати над жінками; по-друге, старші чоловіки мають домінувати над молодшими чоловіками. К.Міллетт ввела поняття «сексуальної політики», під якою розуміла вияв влади чоловіка в суспільстві, результатом чого був контроль над жінкою. Сексуальні відносини, кохання вона трактувала як форму вияву чоловічої влади та використання жіночої довіри з метою закріплення домінації чоловіків. Протистояти цьому жінки мали передусім за допомогою освіти, проведення суспільних дискусій з актуальних для них питань, що мало вести до зростання жіночої самосвідомості. Визволенню жінок мала також сприяти ліквідація інституту родини.

Шуламит Файерстоун (1945 р.н.) також належить до засновниць радикального фемінізму. Її праця «Діалектика статі» (1970) присвячена аналізу суспільних та історичних процесів стосовно поділу суспільства на статі. Вона вважала, що статеві відмінності зумовлені біологічно, оскільки жінка народжує дітей, то вона змушена бути залежною від чоловіка в питаннях охорони/захисту та матеріального існування. «Біологічна нерівність» виявляється і в суспільній організації сім'ї. Суспільні позиції жінки вона характеризувала з допомогою поняття «статевий клас» і вважала, що єдиним шляхом визволення жінки є відмова від традиційної родини одночасно із вмонтованими в цей інститут відносинами домінації. Ш.Файерстоун як механізм незалежності жінки від біологічного підпорядкування чоловікові розглядала штучне запліднення, використання засобів контрацепції, проведення абортів. Розвиток науки і техніки, згідно неї, був здатний у перспективі перенести репродуктивну функцію в лабораторії, а виховання дітей покласти на пари або спільноти лесбійські, тим самим звільнити жінку від необхідності в біологічній родині.

Модерну конструкцію патріархату запропонувала у 1990 р. Сільвія Уолбі у праці «Теоретизуючи патріархат». Патріархат вона розглядає як систему структур та суспільних практик з допомогою яких чоловік домінує, притісняє та експлуатує жінку. Вона виділяє шість структур в яких і з допомогою яких функціонує патріархат. По-перше, виробничі відносини в домашньому господарстві. Жінка через чоловіка змушена здійснювати неоплачувану домашню працю та доглядати дітей. По-друге, оплачувана праця. На ринку праці жінки не допускаються до певних професій, отримують меншу платню і спрямовуються до праці, яка передбачає нижчу кваліфікацію. По-третє, патріархальна держава. З точки зору пріоритетів та

політики, яка проводиться, держава систематично сприяє патріархальним інтересам. По-четверте, чоловіче фізичне насильство. Хоча чоловіче насильство досить часто розглядається як сукупність поодиноких випадків, воно має впорядкований та систематичний характер. Жінки постійно, в межах сукупності стандартних форм мають справу з ним. Держава досить поблажливо ставиться до цього виду насильства. По-п'яте, сексуальні патріархальні відносини. Виявляються вони в примусовій гетеро сексуальності та подвійних стандартах щодо трактування поведінки жінки і чоловіка (стосовно чоловіків діють відмінні/особливі «норми» сексуальної поведінки). По-шосте, культурні патріархальні інститути. Сукупність різних інститутів і практик – до яких слід віднести ЗМІ, релігію та освіту, представляють жінку з позиції чоловіків. Це веде до формування суспільством для жінок відповідних норм поведінки. С.Уолбі виділяє дві окремі форми патріархату. Приватний патріархат передбачає домінацію над жінками з боку «індивідуального патріарха» на дому. Він спирається на стратегію виключення жінки з публічного життя. Публічний патріархат має значною мірою синтетичний характер, оскільки передбачає присутність жінки в публічному житті, але не передбачає її допуск до грошей, влади і статусу. Вона визнає, що з часом відбувається поступова еволюція патріархату. Якщо раніше, жінки зазнавали дискримінації виключно вдома, то сьогодні це спостерігається в усіх суспільних сферах.

В творчому доробку радикального фемінізму особливе місце займає міф про історичне існування матріархату як своєрідна утопія «золотого віку жіночої культури». Елізабет Девіс у праці «Перша стаття» (1978) доводила, що існували підстави вважати, що на одному з попередніх історичних етапів жінки виконували домінуючу функцію в суспільстві. На певному етапі чоловіки збунтували і перейняли владу у свої руки, внаслідок чого змінили /переписали історію, з якої забрали факти існування матріархату. Панування жінок опиралось на духовну силу, а не на фізичну, що сприяло стабільному розвитку. Через мобілізацію жінок з допомогою феміністичних структур цей стан можна було б повернути у майбутньому.

З часом радикальні феміністки зробили висновок, що природу чоловіків змінити не можливо, тому треба створити власний альтернативний світ звільнених жінок, який в майбутньому міг би поширити засади своєї організації на цілий світ. Це призвело до формування наприкінці 70-х років фемінізму лесбійок. Їхнім гаслом став вислів Ті-Грейс Аткинсон: «Фемінізм це теорія, лесбійанство – це практика». Представники цього напрямку вважають, що кожний зв'язок жінки і чоловіка веде до пригнічення жінки. Згідно з їхніми поглядами гетеросексуальність є одним з різновидів патріархату. Автономія жіночих спільнот мала б бути досягнута шляхом самовизначення, або відділення від гетеросексуального суспільства, де домінували чоловіки. Жіноча спільнота мала ідентифікуватися лише з жінками, цим спільнотам мали бути властиві окремішні від чоловіків

економічні, політичні та сексуальні відносини. Найбільш поширений цей напрям у США, де представлений організаціями: Лесбійський сепаратистський рух (Lesbian Separatist Movement), Радикальні лесбіянки (Radicalesbians).

На близьких концептуальних засадах з лесбійським рухом, який був поширений в США, був так званий культурний фемінізм, переважно поширений у Франції. Вони використовували тезу про існування відмінної жіночої та чоловічої культур; панування жіночої над чоловічою. Представники культурного фемінізму засуджували порнографію, яку трактували як своєрідний різновид мізогінії, оскільки жінку трактують здебільшого як сексуальний об'єкт, особливо у рекламі. Жінки згідно з постулатами цього напрямку мають відчутні проблеми з артикуляцією власних інтересів, а більшість з них взагалі не в змозі звільнитися з павутиння патріархальної дійсності. Представниці культурного фемінізму звинувачують чоловіків у проблемах, які відчуває людство на рубежі двох століть/тисячоліть, вважають, що чоловіки привели людство на край провалля. Причиною такого стану є політика, яку традиційно проводять чоловіки, їхня домінація в науці, техніці, економіці. До негативних наслідків також належить поширення культу грошей, споживацтво. Завданням культурного фемінізму - проголосити суспільну справедливість та звільнення жінок. Перевага жінок над чоловіками полягає в тому, що вони на відміну від чоловіків не прагнуть до поневолення інших, а дотримуються засад моральності та свободи. Шляхами визволення жінок вони вважають засоби, якими звично володіють чоловіки: звернення до суду з вимогами дотримання права, входження в структури влади. Вони можуть використовувати абсентеїзм (від англ. absent – відсутність), який передбачав би залишення чоловіків самих з собою, а жінкам обрати гомосексуалізм або сексуальну стриманість. В перспективі можливим є творення жіночого суспільства. Ці вимоги розглядають як потужний засіб, щоб він став успішним, спочатку треба працювати над об'єднанням всіх жінок та створювати спільний жіночий фронт. Культурний фемінізм негативно ставиться до християнства, вважаючи, що релігія за своєю сутністю є патріархальною і насичена маскулінізмом. Вони закликали ігнорувати агресивний і зіпсутий світ, створений чоловіками, і концентруватися на жіночій культурі та жіночому стилі життя. Тобто, спробували створити винятково жіночу мову, написати «правдиву» історію людства де наголос мав бути на ролі жінки.

У межах фемінізму «другої хвилі», особливо в США, де існує найбільш плюралістична мережа жіночих структур/організацій, можна виділити й інші лінії поділів між політично активними жінками та жіночими організаціями. Простежуються відчутні відмінності стосовно: чи діяти через/з допомогою уряду, чи лише опираючись на безпосередні акції протесту/тиску; чи співпрацювати з чоловіками з метою досягнення поставлених цілей, чи ні; чи можна жінкам-активісткам неофемінізму

перебувати у гетеросексуальному зв'язку/зв'язках; чи жінки повинні боротися за особливі жіночі права, чи бути прихильниками засад формальної рівності. Достатньо контраверсійним питанням стало і ставлення до порнографії, яке призвело до дихотомії між противниками цього явища та прихильниками абсолютного трактування права на свободу слова. В країнах Близького Сходу та Африки, де поширене мусульманство, місцеві феміністки по-різному ставляться до носіння традиційного жіночого одягу (бурка і чадра), а також питання трактування цілого ряду аспектів їхньої релігії. В багатьох країнах, що розвиваються, жінки та жіночі організації поділені стосовно: релігії, етнічного та племінного походження, підтримки окремих суспільно-політичних лідерів та організацій, державної влади і опозиції, а також питань стратегії – концентрація на питаннях подолання проблем лише жіночої дискримінації, чи боротьба проти загальних/ «універсальних» злиднів, пригнічення, які стосуються всіх без винятку.

Завдяки фемінізму «другої хвилі» жінкам стали доступні засоби контрацепції, було легалізовано право жінок на аборт, відкрито двері до елітних навчальних закладів, було змінено характер публічних розмов щодо місця та значення жінок у суспільстві, щодо сексу та насильства в родині. Він сприяв формуванню суспільних стереотипів щодо сприйняття феміністок, які не завжди були позитивними, скоріше обережними.

Фемінізм «третьої хвилі»

З початку 90-х років триває фемінізм «третьої хвилі». Ребека Уолкер (1969 р.н.) – донька активістки фемінізму «другої хвилі» є автором цього терміна. У 1992 р. вона надрукувала у феміністичному журналі “Ms” статтю «Стаючи третьою хвилею» (Becoming the Third Wave), яка стала своєрідним маніфестом. Зокрема, Р.Уолкер констатувала, що означало бути феміністкою в актуальний для неї час: «Бути феміністкою означає включення ідеології рівності та жіночої сили в кожне волокно мого життя. Означає пошуки власної ясності в середовищі системної деструкції, поєднання в сестринстві з іншими жінками, навіть якщо ми і розділені, розуміння структур влади для того, щоб їх поставити під сумнів/змінити». У цій статті сформулювала заклик до всіх жінок, особливо представниць її покоління, який розглядали як сутність нової хвилі фемінізму: «...до завершення боротьби (за права жінок – А.Р.) ще далеко. Необхідно, щоб легковаження щодо жіночого досвіду збуджувало гнів. Треба змінити злість на політичну силу. Не голосуйте за них (чоловіків – А.Р.), якщо вони нічого не роблять для нас. Не кохайтесь з ними, не діліться з ними хлібом, не турбуйтеся про них і не годуйте їх, якщо вони не ставлять на перше місце нашу свободу щодо контролю наших тіл і життя. **Не є феміністкою доби постфемінізму. Є третьою хвилею**». Її праця «Бути реальним. Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (To Be Real. Telling the Truth and Changing the Face of Femenism – 1995) стала своєрідною декларацією цього напрямку у США.

Особливість фемінізму «третьої хвилі» - він не прийшов на заміну попереднього напрямку фемінізму, а існує паралельно з ним. Його появу трактують як критичну реакцію молодого покоління жінок на радикальний фемінізм. Фемінізм цього напрямку не намагається визначати ким є сучасна жінка, а робить наголос на тому, ким вона може бути. Вона може бути ким хоче за умови, що це буде її особистий, свідомий вибір. По-друге, фемінізм третьої хвилі прагне поєднати досвід нагромаджений білими феміністками, організаціями кольорових феміністок, лесбійками, бісексуалками, а також іншими спільнотами. Представники/ці цього напрямку не наголошують на засадах єдності, або не суперечливості поглядів своїх прихильників. Представники/ці цього напрямку можуть виступати за сексуальну свободу та вимагати сімейної вірності, боротися проти порнографії і бути нейтральними щодо неї, або навіть і схвалювати. Суперечливість і різноманітність є своєрідною ознакою фемінізму «третьої хвилі». Досить часто цей напрям називають барвистим, але з певною перевагою рожевого кольору. Йому притаманна відчутна автоіронія щодо сприйняття всього, що належить до фемінізму. На їхню думку, гендеризація суспільного життя стала фактом, тому актуальним положенням є створення можливостей для вільного виявлення та реалізації індивідуального розуміння жіночості. В межах фемінізму «третьої хвилі» сформульовано такі цілі: по-перше, боротьба з усіма можливими причинами, які породжують суспільну несправедливість і не лише стосовно жінок; по-друге, розвиток освіти молодих жінок, щоб вони були вільними, щасливими та гордими зі своєї жіночості і не боялися реалізовувати обраних для себе цілей. Освіта повинна стати складовою частиною знання історії фемінізму. Феміністки «третьої хвилі» меншу увагу, порівняно з представницями попередньої хвилі, приділяють відносинам між жінками і чоловіками та питанню дискримінації жінок. Натомість, вони акцентують увагу на питаннях розкладу сил та влади з метою проведення такої трансформації, щоб кожна жінка мала змогу реалізувати свою жіночість у повній мірі незалежно де, в праці або в родині. Показовим є те, що організації, які ідентифікують себе як феміністичні «третьої хвилі» об'єднують не лише жінок, а й чоловіків і представників різних меншин.

Отже, жіночий рух протягом ХХ століття пройшов значний шлях розвитку. Виглядає так, що найбільший рівень піднесення фемінізму припав на 60-70-ті роки. Реалізація головних, слушних вимог фемінізму призвела до поступового послаблення цього руху, повернення його з конфронтаційного формату в консенсусний. Варто наголосити, що, завдячуючи активному феміністичному руху, жінки зуміли подолати різні форми суспільної дискримінації, що сприяло створенню умов реалізації ними свого творчого потенціалу. Однак положення фемінізму реалізовані і продовжують реалізуватися лише в розвинених, демократичних країнах, а в більшості країн світу, що розвиваються, особливо мусульманських, жінки продовжують залишатися об'єктом різних форм дискримінації і феміністичні рухи та теорії там мають широке поле для діяльності.

Питання для самоперевірки

1. Чим зумовлено формування феміністичного руху?
2. Чому суфражизм треба розглядати як різновидність феміністичного руху, а не ліберального?
3. Що спільного й особливого між ліберальним і соціалістичним напрямками в фемінізмі?
4. Що означає поняття «мізогінія» та «мускулінізм»?
5. В чому полягає відмінність між статтю в біологічному контексті та гендером?
6. Чому жіночий рух критично ставився до патріархату?
7. Які головні завдання були сформульовані фемінізмом «другої хвилі»?
8. Які суспільні стереотипи пов'язані з оцінкою фемінізму?
9. Які проблеми стоять перед фемінізмом «третьої хвилі»?
10. В якій мірі завдання «другої хвилі» фемінізму реалізовані в Україні?

Політичні доктрини екологізму

Політичні доктрини екологізму на відміну від інших доктрин, які ми розглядали, не однозначні стосовно назви. Як синонімічні використовують терміни: екологізм, зелені та енвайроменталізм. Термін «екологізм» походить від поняття «екологія», яке було утворене з двох грецьких слів “oikos” – середовище та “logos” – наука. Вперше термін використав у 1869 німецький природознавець Ернст Геккель (1834-1919) для означення напрямку біології, який займався відносинами між живими організмами та їхнім середовищем, тобто – органічним і неорганічним. Від початку ХХ ст. поняття екологія розглядали як напрям біології, а з 60-х років воно почало набувати політичного контексту. Термін «зелені/ний» застосовують з 50-х років ХХ ст. для означення прихильників/симпатиків реалізації проектів, пов'язаних з природним середовищем, а з 70-х років цей термін прийняли політичні партії та рухи (першою з них була Партія зелених у Німеччині). Термін «енвайроменталізм» в науці почали використовувати в 50-тих роках минулого століття, а поширення набув у 70-ті. Використовували для означення напрямку соціологічної теорії, відповідно до якої відмінності між людськими культурами були детерміновані дією природних чинників: ґрунту, клімату, запасів продуктів харчування тощо. Всі виділені терміни коректні щодо означення визначеного феномену. Надалі ми будемо застосовувати лише термін «екологізм», який, на нашу думку, більш коректний та універсальний, оскільки охоплює доктрини та спеціалізовані інститути.

Наступною особливістю доктрин екологізму є те, що вони сформувались як певна цілісність лише в 60-ті роки минулого століття. Їхнє оформлення було зумовлене тривалими процесами активної індустріалізації та урбанізації людства, що детермінувало появу остраху: безупинне економічне зростання може призвести до формування потужної загрози природі та самому людству. Усвідомлення цієї проблеми відбулось під впливом багатьох публікацій. Прийнято вважати, що такою першою працею, присвяченою питанням можливої екологічної кризи в цілому світі, була «Мовчазна весна» (1962) Рейчел Карсон (1907-1964). У праці було доведено негативні наслідки для природи та людей активного застосування пестицидів і мінеральних добрив в сільському господарстві. Публікація викликала не лише потужні суспільні дискусії, але й дала імпульс до ініціювання сучасного екологічного руху. До інших ключових публікацій варто зарахувати «Популяційну бомбу» (1968) Пола Ерліха (1932 р.н.), присвячену питанням перенаселення, потенційного голоду, злиднів і загибелі багатьох людей, що зумовило його сформулювати заклик до законодавчого обмеження народжуваності у всіх країнах світу; доповідь Римського клубу «Межі росту» (1972) та працю «Енергія і рівність» (1974) Івана Ілліча (1926-2002), в якій проаналізовано загрози для людства наслідки спустошення натуральних джерел енергії.

Традиційно політичні доктрини є антропоцентричними, тобто зорієнтовані на людину. Екологи стверджують, що такий підхід помилковий, оскільки він зашкодив відносинам між людиною та природним середовищем. Вони декларували новий концепт політики, який передбачав трактування природи як мережі складних, ціннісних зв'язків між існуючими живими видами. У цих відносинах людський вид не може займати виняткове, центральне місце, його розглядають як частину, іманентну складову цілої природи. Як стверджують екологи, людина повинна мати помірковану та скромну поведінку, відмовитись від від позиції, що досягнення науки і впровадження нових технологій зможуть розв'язати всі актуальні проблеми людства, за рахунок здебільшого природи. Отже, екологізм як доктрина/ни є екоцентричною.

Доктринам екологізму також властивий холізм (гр. *holos* – цілісність). Термін у суспільнознавчому дискурсі 1926 р. використав Ян Сметс (1870-1950) - державний діяч ПАР (двічі його обирали прем'єр-міністром Південно Африканської Республіки). Він пояснив ідеї, згідно з якими природний світ можна зрозуміти лише як цілісність, а не у форматі співіснування окремих частин. Відповідно до холізму цілісний спосіб бачення мав концентруватися на засадах організації системи (цілого), яка функціонує. Також важливу роль приділив питанням інтеграції окремих елементів у цілісність і питанням існуючих відносин в межах системи. Враховуючи цей підхід, людину не можна вивчати тільки в контексті соціального середовища, треба також помістити її в природне середовище. Людину не можна розглядати як домінуючий елемент, а лише як сумірний до інших частин природи.

Доктрини екологізму також характеризуються апокаліпсизмом, оскільки представники цього напрямку постійно застерігають людство від можливості несподіваної, швидкої, глобальної екологічної катастрофи за умови збереження засади антропоцентризму. Розривом/перешкодою заданості лінійного руху до загибелі розглядають перехід до якісно нової системи взаємовідносин між людиною та природою, відмови людства від ідей постійного розвитку та зростаючого споживання за рахунок експлуатації природних ресурсів.

Представники екологічного руху на підставі пропозиції норвезького філософа та еколога Арне Несса (1912-2009) поділяють свій рух на прихильників «не глибокого» та «глибокого» екологізму. Підставою для поділу стали ціннісні характеристики. Прихильники «не глибокого» екологізму головну увагу приділяють охороні та захисту природного світу, збереженню та підтримці його в стані придатному для людського життя. Цей напрям концентрує свою увагу на питаннях контролю за зростанням популяції, відновленням знищеного природного середовища, зменшенням рівня використання не відновлюваних природних ресурсів тощо. Представники «глибокого» екологізму трактують «не глибокий» як замасковану форму антропоцентризму. Згідно з Варвіком Фоксом глибока екологія, це : «погляд, відповідно до якого не можна здійснити жодного тривалого онтологічного поділу поля екзистенції, оскільки дійсність людська

і позалюдська є неподільними і якщо ми сприймаємо між ними границі, то лише тому, що нам не вистачає екологічної свідомості»⁶⁶. Для глибоких екологів проблеми навколишнього середовища є симптомами екологічної кризи, яку ототожнюють з кризою особистою та культурною. Зміна ситуації на краще передбачає реалізацію двох ключових засад: самореалізації та біоцентричної рівності. Принцип самореалізації означає прагнення до духовного розвитку і «поглиблення» самого себе. Також передбачає самоідентифікацію особистості не лише з іншими людьми, але й з природним позалюдським світом. Засада біоцентричної рівності передбачає, що за всіма складовими частинами біосфери визнається ідентичне право до існування, розвитку та досягнення особливих, притаманних лише йому форм розвитку та самореалізації. Всі організми, які живуть в екосфері, є частинами взаємопов'язаної цілісності і їх треба розглядати як рівноцінні. Глибока екологія апелює до зменшення впливу людини на інші форми життя, разом з вимогами обмеження навіть базових матеріальних потреб людства та обмеження темпів приросту населення світу. Людина потребує безпосереднього контакту з неспотвореною дикою природою а не з місцями, які людина вже «освоїла». До дій, які б належали до політичної сфери, варто зарахувати прагнення до проведення правової реформи з позиції пріоритетного захисту навколишнього середовища, педантичного дотримання прав з охорони природи, особливої уваги щодо збереження ще не спотворених людиною просторів: Антарктиди, тропічних лісів, пустелі тощо. Це повинні бути завдання для національної політичної влади та для міжнародного співтовариства.

Концептуальний розвиток положень, які ми зараховуємо до екологізму, є творчим продуктом багатьох акторів: науковців, експертів, активістів екологічного руху, міжнародних інститутів і ініціатив, партій зелених і громадських ініціатив.

Розвиток доктрин екологізму науковцями, експертами

Досить часто ми є свідками поєднання в одній особі науковця, експерта та активіста екологічного руху. Серед постатей, які працями та своєю громадянською позицією суттєво вплинули на розвиток екологізму, треба виділити Джеймса Лавлока (1919 р.н.). Він у працях: «Гая»⁶⁷: Новий погляд на життя на Землі» (1979), «Віки Гаї» (1988) та інших розвинув ідеї, згідно з якими Землю треба розглядати як живий організм, що складається з земної біосфери, атмосфери, океанів і ґрунтів. Дж. Лавлок трактує Землю як саморегулюючу систему, яка досягнула стану динамічної рівноваги. Відомий не стандартною для більшості екологів позицією щодо підтримки розвитку ядерної енергетики, яка, на його думку, здатна замінити не відновлювальні

⁶⁶ Warwick Fox. Deep Ecology: A New Philosophy of Our Time?//The Ecologist, 1984. Т.14, # 5-6. – P.201.

⁶⁷ Д.Лавлок використав ім'я давньогрецької богині Гая для назви планети Земля.

природні джерела енергії. Знаковою постаттю в екологізмі був Ернст Фрідріх «Фріц» Шумахер (1911-1977), народжений в Німеччині британський економіст і теоретик природного середовища. Найбільш відома праця: «Менше – краще, економіка як людська сутність» (1971). У цій праці він звернувся до проблеми масового промислового виробництва, застосувавши до аналізу положення буддистської філософії. З позицій «правдивого життя» піддав критиці поширені економічні теорії, які вважали, що індивід зацікавлений у максималізації споживання. Опираючись на положення буддизму, доводив, що, крім продукування товарів і послуг, виробництво зумовлює також особистий розвиток кожної людини через розвиток вмінь, талантів, а також допомагає подолати егоцентризм за допомогою формування суспільних зв'язків і спільної діяльності. Вважав, що «нова» економіка повинна слугувати людям, а не поневолювати їх, відповідно духовний розвиток особистості може бути погоджений з поміркованою технологією та виробництвом.

Засновник і головний теоретик соціального екологізму - Мюррей Букчін (1921-2006) – американський соціальний філософ анархічного спрямування. Головні праці: «Екологія свободи» (1982), «Реконструкція суспільства: на шляху до зеленого майбутнього» (1990) та ін. Вважав, що умовою уникнення екологічного апокаліпсису має стати формування нового екологічного суспільства - екотопії. Це суспільство мало б бути децентралізованим з високим рівнем самоврядування. В його основі мали бути еко-громади, які би органічно вписувались в існуюче природне середовище. Екологічні громади мали застосовувати якісно відмінні від традиційних екологічні технології. Нове суспільство мало гарантувати особі максимальну свободу.

Широкий розголос, який призвів до оформлення самостійної течії в екологізмі, мала праця Пітера Сінгера (1946 р.н.) «Звільнення тварин» (1975). Він довів, що моральні засади не повинні стосуватись лише людей. Вони повинні стосуватись всіх живих істот, які здатні відчувати страждання. Ця праця стала своєрідним маніфестом захисників прав тварин і вегетаріанців (П.Сінгер належить до вегетаріанців). Подальший концептуальний розвиток рух за права тварин простежувався у творчості Тома Рігена (1938 р.н.). У працях «Випадок прав тварин» (1983), «Визначення прав тварин» (2001) він доводив, що всі живі істоти треба трактувати як «предмет життя», відповідно вони повинні володіти власними правами. Тому організація суспільного життя повинна передбачати врахування моральних прав тварин і напрацювання механізмів їхнього захисту.

До експертних напрацювань можемо зарахувати діяльність міжнародної організації Римський клуб, який у 1968 р. створив Ауреліо Печчеї (1908-1984). Організація об'єднала науковців, політиків і бізнесменів, які займалися дослідженням і публікацією оцінок (доповідей) щодо глобальних проблем світу, в тім числі пов'язаних із проблемами навколишнього середовища. Потужний суспільний резонанс мала доповідь «Межі росту» (1972), яку видали окремою книгою. У ній проаналізовано майбутнє людства в контексті

зростання кількості населення та скорочення природних ресурсів. Автори доповіді виділили п'ять головних, на їхню думку, проблем: пришвидшена індустріалізація, значне зростання кількості населення, загальне недоїдання, скорочення не відновлювальних природних ресурсів і погіршення загального стану навколишнього середовища. Застосовуючи комп'ютерне моделювання, автори дійшли висновку: якщо людство не змінить свого підходу до функціонування, ставлення до використання природних ресурсів, то протягом найближчих ста років людство досягне меж свого розвитку. Наслідком цього може стати різке падіння здатності до виробництва та скорочення населення планети. Умовами недопущення розвитку такого сценарію та досягнення екологічної і господарської рівноваги, яка б допомогла задовольняти базові потреби кожної особи та створювала можливості для самореалізації, автори доповіді проголошували: обмеження темпів зростання кількості населення планети, скорочення обсягів використання не відновлювальних природних ресурсів і раціональне використання відновлювальних природних ресурсів. У наступних доповідях було продовжено аналіз актуальних глобальних проблем. Наголошувалось на питаннях взаємовідносин людства та навколишнього середовища і в наступних доповідях.

Міжнародні екологічні конференції

Проблеми, поставлені екологів, спричинили потужний суспільний резонанс не лише серед громадськості, а й серед політичних акторів. Досить швидко екологічна проблематика стала предметом внутрішньополітичних і міжнародних відносин. Першою конференцією під егідою ООН щодо навколишнього середовища була конференція 1972 р. у Стокгольмі (СРСР та країни соціалізму бойкотували участь). Конференція погодила 26 принципів щодо охорони навколишнього середовища та розвитку людства, план діяльності зі 109 рекомендаціями, які охоплювали шість сфер (житло, управління натуральними засобами, забруднення, освітні та суспільні аспекти охорони навколишнього середовища, розвиток і природне середовище та міжнародні організації). Конференція в Стокгольмі сприяла потужному фокусуванню громадської думки в цілому світі на питаннях природного середовища та детермінувала усвідомлення актуальності цієї проблематики урядами багатьох країн світу. До головних результатів цієї конференції належать: по-перше, формування засад майбутньої співпраці в сфері природного середовища, які призвели до становлення екологічної дипломатії (*environmental diplomacy*). Зокрема, констатувалось, що держави були суверенними щодо розташованих на її території природних ресурсів за умови, що вони будуть нести відповідальність за те, щоб дії, які будуть відбуватись в межах їхньої юрисдикції, не призводили до знищення/втрат навколишнього середовища в інших державах, або поза національними кордонами. Інші принципові засади, які визначила Конференція: світова спільнота мала визначити кордони щодо експлуатації «спільних глобальних

засобів» (морське дно), які мали б управлятися та використовувати з користю для всіх; міжнародні домовленості повинні були враховувати відмінності щодо умов та відповідальності між державами розвинутими та тими, які розвиваються. По-друге, конференція дала імпульс для створення глобальних і регіональних мереж, які займалися моніторингом стану природного середовища, сприяли поліпшенню моніторингу екологічних проблем – забруднення океанів і морів, зникнення шару озону в атмосфері тощо. По-третє, сприяла утворенню Програми ООН щодо навколишнього середовища або ЮНЕП ([англ.](#) UNEP - United Nations Environment Programme), яка мала на меті координувати зусилля, дії, пов'язані з природним середовищем і передбачала широкий спектр проектів щодо атмосфери Землі, морських і наземних екосистем. У межах ЮНЕП 1983 р. було створено Міжнародну комісію з питань навколишнього середовища та розвитку. Міжнародній комісії дали ім'я головуєчого - «комісія Брундтланд⁶⁸». У 1987 р. комісія оприлюднила рапорт «Наше спільне майбутнє», відомий також як «Рапорт Брундтланд» у якому всебічно було обґрунтовано концепцію «стійкого розвитку» ([англ.](#) sustainable development). Цей термін трактують як синонім екологічного розвитку. В рапорті «стійкий розвиток» подано, як розвиток, у якому потреби актуального покоління можуть бути задоволені без зменшення шансів майбутніх поколінь щодо задоволення їхніх потреб. Зазначалось, що людська цивілізація досягнула рівня добробуту, який людство може надалі зберігати за умови відповідного господарювання. Модель цього господарського розвитку передбачала свідоме формування відносин між економічним зростанням і турботою про навколишнє середовище та здоров'я людини. Навколишнє середовище не зводиться в Рапорті лише до природного, в ньому також йдеться і про «штучне», тобто те, яке створене людиною. Доктрина стійкого розвитку прагне досягнення суспільної справедливості з допомогою забезпечення одночасної господарської та екологічної ефективності за умов уникнення деградації природного середовища, його понадмірної експлуатації. Надалі ця концепція отримала суттєвий розвиток. Розглянемо її на підставі підсумкового документа Конгресу Європейської партії зелених «Зелене майбутнє Європи» (Женева, 14 вересня 2006 р.). В документі констатувалось, що подальший розвиток традиційного господарювання буде здатний призвести до порушення екологічної рівноваги, оскільки людство споживає приблизно на 20 % більше природних ресурсів, ніж природа їх нагромаджує/відновлює. Тому зелені наголошували, що треба зменшити вплив господарського розвитку на навколишнє середовище та зразки споживання до врівноваженого рівня. Якщо цього не зробити, то за наше марнотратство будуть розраховуватись майбутні покоління. Варто справедливіше ділити

⁶⁸ Гру Харлем Брундтланд (1939 р.н.) – міністр з питань навколишнього середовища (1974-1979) в уряді Норвегії, перша жінка прем'єр-міністр у цій країні (1986-1989). Від 1998 р. – Генеральний директор Всесвітньої організації охорони здоров'я - ВООЗ ([англ.](#) World Health Organization - WHO).

природні засоби та послуги між країнами-споживачами, інакше нас чекає загострення конфліктів і боротьба за засоби, які будуть вичерпуватись, яких на всіх не буде вистачати. Зелені визнали, що однією з найвагоміших проблем є зміна клімату. Тому політичні сили і країни повинні сконцентрувати свої зусилля заради стримування глобального потепління. Вони пропонують такий інструментарій: додаткове оподаткування споживання нафти або впровадження екологічного податку. Треба як можна скоріше відділити економічне зростання від збільшення споживання ресурсів. Держави, економічний розвиток яких відбувся на етапі низьких цін на нафту, мають засоби та обов'язок напрацьовувати та реалізовувати технології, які є чистими, ефективними і використовують відновлювальні ресурси. Мета - побудувати врівноважене суспільство/забезпечення сталого розвитку. Екологи передбачають, що піонером повинна стати Європа. Це суспільство повинно гарантувати громадянам ліпшу якість життя, однак воно буде вимагати від всіх, хто приймає рішення на різних рівнях влади, зміни вектора їхньої зацікавленості та головного напрямку діяльності. Також передбачає необхідність переорієнтації політики, досліджень та інвестицій, переформатування на ново існуючих концепції стандартів якісного життя.

Концепція сталого розвитку, подана в Рапорті, стала платформою для скликання II Конференції ООН щодо питань Природного середовища та розвитку у 1992 р. в Ріо-де-Жанейро. Відома інша назва цієї конференції - «Саміт Землі». В її роботі взяли участь близько 45 тис. осіб, в тім числі 135 голів держав і понад 10 тис. представників громадських організацій та об'єднань, які мали одночасно свою конференцію і отримали право брати участь в роботі головної міжнародної конференції. В результаті було прийнято п'ять підсумкових документів. Серед них особливе значення мають: Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку; Agenda 21 (Action Programme - Agenda 21, з англ. – порядок денний); Рамкова конвенція ООН щодо змін клімату (Framework Convention on Climate Change, UN FCCC); Конвенція щодо збереження біологічної різноманітності та Декларація щодо напрямку розвитку, охорони та використання лісів.

Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку складалась з 27 засад, які були спрямовані на визначення нового, справедливого глобального партнерства шляхом створення нових рівнів співробітництва між державами, ключовими секторами суспільства та громадянами. Декларація констатувала «комплексний та взаємозалежний характер Землі, нашого спільного дому». У третій засаді зазначалось, що право на розвиток мало бути реалізованим з метою забезпечення справедливого задоволення потреб сучасного та майбутніх поколінь у сферах розвитку та охорони навколишнього середовища. Засада четверта зазначала, що досягнення стійкого розвитку передбачає, що захист навколишнього середовища мав становити невід'ємну складову процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього. П'ята – всі держави і всі народи мають співпрацювати заради досягнення головного завдання – ліквідації злиднів як

необхідної умови стійкого розвитку, щоб зменшити розрив у рівні життя та ефективніше задовольняти потреби більшості населення світу. Засада сьома наголошувала, що держави співпрацюють у дусі глобального партнерства з метою збереження, захисту та відновлення здорового стану та цілісності екосистеми Землі. Внаслідок своєї відмінної ролі в погіршенні стану глобального навколишнього середовища держави несуть спільну, але відмінну відповідальність. Розвинуті країни визнають відповідальність, яку вони несуть у контексті міжнародних зусиль з забезпечення стійкого розвитку з врахуванням стресу, який створюють їхні суспільства для глобального навколишнього середовища та технологій і фінансових ресурсів, якими вони володіють. Засада десята охоплювала екологічні питання, які вирішують найефективнішим шляхом за участі всіх зацікавлених громадян – на відповідному рівні. На національному рівні – кожна людина повинна мати відповідний доступ до інформації, яка стосується навколишнього середовища, яка наявна в розпорядженні державних інститутів, враховуючи інформацію про шкідливі матеріали та діяльність в спільнотах, а також можливість брати участь у процесах прийняття рішень. Держави мали розвивати та заохочувати інформованість та участь населення шляхом широкого подання інформації. Мала бути забезпечена ефективна можливість використання судових та адміністративних процедур, враховуючи відшкодування та засоби судового захисту.

Програмний характер мав документ «Agenda 21⁶⁹», який охоплював 40 розділів з характеристикою програм діяльності країн світу спрямованих на забезпечення сталого розвитку на регіональному та локальному рівнях. Серед головних напрямів діяльності, які розглянуті в розділах, можна виділити: поширення сталого розвитку на території міст, боротьба зі злиднями, зміна моделі споживання, погодження динаміки демографічного та сталого розвитку, включення проблем навколишнього середовища до процесу прийняття рішень, а також комплекс заходів щодо захисту атмосфери, боротьби проти знищення лісів, управління біотехнологічними процесами тощо. В багатьох розділах йшлося про посилення ролі «найважливіших суспільних груп», до яких належить: локальна влада, професійні спілки, бізнес, науковці, жінки, тубільні народи, молодь і фермери. Вісім останніх розділів були присвячені питанням імплементації напрацьованих напрямів діяльності/завдань, разом з фінансовими механізмами та інституційними структурами.

Рамкову конвенцію ООН щодо змін клімату підписали понад 180 країн світу, враховуючи Україну. Вона набула чинності через 18 місяців 21 березня 1994 р. Визначила засади, цілі, інститути та процедури щодо дій спрямованих проти змін клімату. Головну увагу приділили проблемі парникових газів. Оскільки конвенція не передбачала конкретних вимог і показників, то у грудні 1997 р. у м.Кіото (Японія) було підписано «Кіотський протокол» як

⁶⁹ Використання числа 21 було символічним і зумовлювалось тим, що реалізація намічених завдань мала відбуватися/бути спрямованою у XXI століття.

додатковий документ до Рамкової конвенції. Він вже містив конкретні вимоги щодо розвинутих промислово країн і країн, які розвиваються, щодо стабілізації та скорочення викидів парникових газів до атмосфери протягом періоду 2008-2012 років. На початок 2009 р. положення «Кіотського протоколу» ратифікували 183 країни (Україна ратифікувала у 2004 р.), а набув він чинності з 2005 р.

Конвенція щодо збереження біологічної різноманітності набула чинності у 1993 р. Її мета - зберегти біологічну різноманітність на Землі з допомогою охорони видів, ареалів їхнього існування та екосистем, до яких ці види входять. Декларація щодо лісів була спробою напрацювання міжнародних механізмів запобігання масштабного вирубування лісів та їхнє відновлення. Водночас декларація підтверджувала суверенні права держав щодо експлуатації лісових ресурсів на власній території.

В Іоханесбурзі (ПАР) 2002 р. відбувся Світовий саміт стійкого розвитку, організатором якого була ООН. Оскільки подія відбулась через 10 років після II Конгресу в Ріо-де-Жанейро, саміт отримав ще одну назву: «Ріо + 10». Мета саміту - дискусія щодо стану та перспектив стійкого розвитку в контексті аналізу глобальних змін, які відбулися протягом останніх 10 років, пошуки конкретних кроків спрямованих на поліпшення умов життя людей та охорону природних засобів. Зокрема, на саміті йшлося про пошуки шляхів обмеження зuboжіння значної частини населення світу, з одного боку, та понадмірне споживання - з іншого, про поширення зразків стійкого розвитку.

Партії зелених та екологічні громадські організації і ініціативи

Виникнення партій зелених багато дослідників пов'язують із розвитком нових рухів протягом 60-70-х років. Першу партію зелених було створено у 1973 р. в Сполученому Королівстві, у 1994 р. партія зелених виникла у Франції. Протягом кінця 70-х – 80-х років партії зелених були створені в кожній європейській країні. Сьогодні партії зелених працюють у понад 70 країнах світу. У Європі, де традиційно партії зелених найпотужніші, вони належать до категорії малих партій. У більшості європейських країн вони займають стабільну нішу, проводячи своїх представників до парламенту. Вже в п'яти європейських країнах зелені брали/беруть участь у формуванні та діяльності національних урядів. У Бельгії протягом 1999-2003рр., Німеччині протягом 1995 – 2003 рр. та у Фінляндії від 1995 р. партії зелених входили до складу урядових коаліцій. До коаліційного уряду Фінляндії, сформованого у 2003 р., входили два міністри від партії зелених. З 2006 р. до складу лівої більшості уряду Італії входила Федерація зелених. Після парламентських виборів 2007 р. в Ірландії до складу урядової коаліції так само увійшли зелені, які отримали дві міністерські посади.

Загальна ознака партій зелених – широкий діапазон їхніх програмних положень. Якщо спільним позиціонуванням зелених є лівий спектр, то зелені Фінляндії позиціонують себе між правими та лівими, критикуючи обидві частини політичного спектра. Підтвердженням цього позиціонування є

входження у 2003 р. Партії зелених Фінляндії до складу урядової коаліції, де домінуючу роль відігравали дві правоцентристські партії. Подібна позиція властива і зеленим Швеції. Окрему позицію займають зелені в Нідерландах. Ключовим елементом в їхній програмі є проблеми свободи індивіда, яку вони поділяють на позитивну та негативну. Багато положень їхньої програми наближається до лібертаріанських трактувань.

Спільним для програмних документів європейських партій зелених є постматеріалізм. На Другому конгресі 13-14 вересня 2006 р. Європейська партія зелених виробила спільні засади діяльності щодо зелених Європи. До них належить: екологічна відповідальність; автономія індивідуума; демократія участі; поширення справедливості; суспільна справедливість; рівність статей; справедливість різних поколінь; встановлення глобальної справедливості; поширення різноманітності цивілізацій, суспільств і культур; прогрес без насильства. В документі наголошено, що європейські партії зелених об'єднує спільне переконання, що зазначені цінності взаємозалежні та неподільні. Вони становлять цілісність, яка охоплює дії спрямовані на забезпечення сталого суспільного, культурного, екологічного та господарського розвитку спільнот на планеті Земля. Ці цінності визначені як універсальні щодо політичної діяльності партій зелених і партійних організацій⁷⁰.

Організаційно зелені суттєво відрізняються від традиційних європейських політичних партій. Їм притаманна – децентралізація партійної структури, коли рішення приймають на підставі попередньої внутрішньопартійної дискусії та широкого залучення механізмів безпосередньої демократії, зокрема німецькі зелені передбачають механізм внутрішньопартійного референдуму під час прийняття важливих рішень. В діяльності зелених рішення центральних органів партії відіграють не керівну, а координуючу роль, внаслідок чого головна активність переноситься на рівень локальних організацій. В Австрії головними засадами організаційної побудови визначено пряму демократію та принцип постійної ротації. В Бельгії фламандські зелені (Agalev) запровадили як обов'язкові вимоги – ніхто не має права балотуватися більше ніж два терміни підряд на одну посаду, для жінок визначено обов'язкову квоту – кожне друге місце в списках має належати жінкам. У Швеції немає традиційного лідера партії замість нього запроваджено інститут двох основних доповідачів чоловічої та жіночої статі.

Широка внутрішньопартійна демократія здатна була вступити в протиріччя з вимогою ефективної, координованої діяльності партії як єдиного цілого. Що виявилось під час роботи партійних фракцій у національних парламентах. Внаслідок цього одна з найбільших європейських партій – німецька у 1991 р. провела низку внутрішньопартійних реформ.

⁷⁰ Офіційний сайт Європейської партії Зелених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europeangreens.org/cms/default/rubrik/9/9125.policy_documents.htm

Зокрема, в партії відмовились від обов'язкової норми щодо ротації партійних лідерів, запровадили заходи щодо посилення в партійному житті значення центрального партійного керівництва та парламентської партійної фракції. Подібні зміни щодо відмови від обов'язкової вимоги ротації, перетворення керівних органів партії з чотирьох в один, визначення чітких координаційних взаємовідносин між центральним органом партії та партійною фракцією було проведено і в партії зелених Швеції.

Першими інституційними структурами, які сформували екологічний рух, були громадські організації та об'єднання. Серед значної кількості найвідомішою була і є Грінпіс ([англ. Greenpeace](#) - зелений світ). Організація була створена 1971 р. у м. Ванкувер (Канада). Сьогодні вона об'єднує понад 5 млн. осіб, а її представництва діють у багатьох країнах світу. Головними засобами діяльності визнано: безпосередні інформаційні акції, які повинні опиратися на науковий аналіз. Діяльність концентрується навколо таких проблем: 1) атмосфера й енергія – заборона випуску фреонів, зменшення викидів парникових газів, підтримка розвитку екологічно не шкідливих технологій; 2) ядерна зброя та атомні електростанції – відмова від продукування урану, заборона атомних електростанцій, активний спротив захороненню радіоактивних відходів на дні морів та океанів; 3) екологія океану – охорона біологічного життя в океанах та морях, особливо окремих видів риб і тварин (тюлені, моржі тощо); 4) токсини – перешкоджання вивезенню промислових відходів з високорозвинених країн до слаборозвинених, спротив проти імпорту до економічно слаборозвинених країн застарілих і шкідливих для природи технологій; 5) тропічні ліси – заборона їхнього знищення, створення на їхній базі резерватів природи.

Загалом для екологічних рухів, які об'єднують під парасолькою цієї назви різноманітні громадські організації та ініціативи, характерна подільність. Екологічні структури співпрацюють переважно під час проведення конкретних акцій, програм. В політичному плані, подібно як і партії зелених, вони здебільшого належать до лівих, однак спектр поглядів, оцінок, які вони використовують, досить значний.

Отже, політичні доктрини екологізму є наймолодшим напрямом у сукупності політичних доктрин ХХ ст. Для них характерним є заміна антропоцентризму на екоцентризм, холізм, апокаліпсизм. Центральним компонентом всіх екологічних доктрин є концепція сталого/екологічного розвитку. У формуванні екологічної доктрини головну роль відіграють розробки/оцінки науковців та експертів, діяльність партій зелених та екологічних організацій/ініціатив. Особливість екологічних доктрин - активна участь міжнародних організацій і структур, проведення світових конгресів, на яких світова спільнота намагається погодити егоїстичні інтереси національного розвитку з загальними інтересами людства.

Питання для самоперевірки

1. Чому доктрина екологізму була сформована лише в 60-х роках ХХ ст.?
2. В чому полягає суть холізму екологічних доктрин?
3. В чому полягає суть апокаліпсизму екологічних доктрин?
4. В чому виявляється сутність концепції сталого розвитку?
5. Яке значення для розвитку екологізму мала доповідь Римського клубу «Межі росту»?
6. Чому екологічний рух найбільш розвинутий у промислово розвинених, демократичних країнах світу?
7. Чому більшість положень, які було прийнято на світових конгресах, не були реалізовані на практиці?
8. Чи ми можемо трактувати організацію Грінпіс як антисистемну?
9. В чому полягає сутність екологічного суспільства?
10. В чому полягає сутність екологічної політичної свідомості?

Висновки

Отже, протягом ХХ ст. відбувався активний процес формування та розвитку політичних доктрин. Цей процес був зумовлений дією цілого ряду чинників. Перш за все на розвиток широкої палітри політичних доктрин вплинув процес становлення та вдосконалення представницької демократії. З одного боку, демократичні механізми та процедури створювали універсальну матрицю/алгоритм «приходу у владу» соціальних груп, особистостей, оскільки реалізація групових інтересів, цінностей найповніше відбувалась з допомогою інститутів представницької демократії. Щоб потрапити у парламент з наступним можливим входженням в структури уряду, або щоб визначальним чином впливати на позицію виконавчої влади з становища опозиції і в такий спосіб ефективно реалізовувати групові інтереси, слід було мати достатній рівень електоральної підтримки. Політичні доктрини через сукупність притаманних їм функцій досконало надавались до концептуального обґрунтування підстав підтримки політичних акторів, а також їхніх прагнень до влади. Звідси впливав суспільний запит на доктринальні конструкції, їхню трансформацію у відповідності до зміни системи суспільних викликів та очікувань з боку суспільних груп. З іншого боку, відкрите обговорення всього спектру суспільних проблем формулювало запит на артикуляцію нових суспільних проблем, сприяло конституюванню нових суспільних груп, які приймали нові виклики як «власні» і так само звертались до доктрин, які досить швидко набували політичного характеру. Прикладом цього виступають екологічні, неофеміністичні доктрини. Отже, ми можемо констатувати, що становлення та розвиток політичних доктрин тісно був пов'язаний з політичною практикою через демократичні механізми. На розвиток політичних доктрин не залежно від внутрішньополітичних процесів і явищ, активно впливали події, які відбувались в політичному житті у світі, тобто були зовнішніми подразниками. Жовтнева соціалістична революція, економічна криза кінця 20-х початку 30-х років, події Другої світової війни тощо, вимагали від політичних акторів вироблення оцінок, визначення власного позиціонування у відповідності до прийнятої системи цінностей, що потужним чином впливало на концептуальну складову доктрин. Оскільки більшість доктринальних положень та конструкцій були орієнтовані на практику, верифікувались нею, то це само собою зумовлювало постійне оновлення змісту самих доктрин, їхній розвиток.

Кінець минулого століття і початок нового засвідчили, що приклад концептуальної дифузії, який виявився в п'ятидесятих роках стосовно кейнсіанства у лібералізмі, консерватизмі та соціал-демократії, був не поодиноким. Новими прикладами стали дихотомна присутність лібертаризму в лібералізмі та консерватизмі, фактичний перехід частини соціал-демократії на засади класичного лібералізму. Внаслідок цього, сьогодні політичні доктрини лібералізму, консерватизму та соціал-демократії мають значну площину спільних оцінок, трактувань, що відповідно виявляється на

практиці у розвинених демократичних країнах в посиленні центристського ядра в політичному житті. Одночасно ми є постійними свідками концептуального взаємопроникнення, як у випадку ліберального, соціалістичного фемінізму, різноманітних екоізмів тощо. Цей процес, на нашу думку буде і в подальшому продовжуватися.

Двадцяте століття також засвідчило, що цілий ряд політичних доктрин, які були надзвичайно актуальними і потужними на певному етапі історичного розвитку, з часом сходять з політичної арени. Найбільш яскравим прикладом слугує доктрина комунізму, яка протягом майже цілого століття була однією з домінуючих. Однак не здатність реагувати на нові суспільні виклики, відповідно догматизація і схематизація, завжди ведуть до деградації і занепаду, в кінцевому результаті – переходу в категорію минулих історичних фактів. В той же час, системи політичних доктрин не можуть повністю відійти/зійти з політичної сцени. Показовим в цьому плані є анархізм, який був потужною доктриною у другій половині XIX ст. і першій половині XX. Засади, які були ним сформульовані – абсолютна цінність свободи, коли ніхто не може бути примушений щось робити без своєї попередньої згоди, відповідно заперечення необхідності існування інституалізованої влади і проповідування мютюелізму, спільнот, заснованих на добровільному співжитті, періодично актуалізувалися в окремих суспільних рухах протягом минулого століття. Новітнє їхнє відродження ми можемо сьогодні спостерігати в русі антиглобалістів. Пульсуючий характер також властивий доктринам пацифізму, потреба в яких традиційно актуалізується в умовах зростання міжнародної напруги, ведення військових операцій. Тому, на нашу думку, політичні доктрини, які були властиві XX ст., ще тривалий час будуть модифікуватися, трансформуватись і знаходити своїх прихильників/носіїв. Це стосується і доктрини комунізму. Тобто, політичне життя в новому столітті і надалі буде пов'язане з політичними доктринами. В цьому контексті ми будемо свідками подальшого функціонування цілого ряду доктрин, які були відформатованими у минулому столітті, їхньої модифікації та появи нових політичних доктрин, детермінованих новими системами викликів.

ПРОГРАМА КУРСУ

Курс «Політична думка в ХХ ст.» - логічне продовження попередніх двох курсів, присвячених аналізу політичної думки від стародавніх часів і до кінця ХІХ ст. Загалом розвиток політичної думки характеризується тяглістю і наступністю, коли досить часто неможливо зробити чітку хронологічну градацію щодо конкретної доктрини, концепції тощо. Практично кожна політична доктрина пов'язана численними логічними, змістовними та іншими зв'язками зі своїми теоретичними попередниками. Тому виокремлення в самостійний курс політичних доктрин лише ХХ століття досить умовне, оскільки ми постійно звертаємося до концептуальних предтеч. Політичні доктрини, які набули активного розвитку у минулому столітті, не припинили свого існування з початком нового століття/тисячоліття, а продовжують свій розвиток. Отже, зазначений курс має багато особливостей.

По-перше, наприкінці ХІХ ст. спочатку в Колумбійському університеті (США), а потім і в більшості розвинених країн того часу, остаточно оформилась політична наука як самостійна наукова та навчальна дисципліна. Саме з цього моменту вона почала розвиватися не лише в контексті загальних суспільних концепцій або теоретичних конструкцій того, або іншого автора, а вже як від сепарованого щодо інших дисциплін, самостійного наукового напрямку. Історія політичної думки як самостійний підрозділ політичної науки виокремилась наприкінці ХІХ ст. Внаслідок цього розвиток політичної думки почав розглядатись не лише самостійно, а й у контексті багатоманітних форм політичної практики.

По-друге, особливістю в розвитку політичної думки в ХХ ст. є її доктринальний характер, коли певний напрям розвивали вже не тільки окремі мислителі, а групи науковців, які дотримувались спільних методологічних засад, або користувалися подібними методиками вивчення політичного життя. Доктринальний характер політичної думки почав формуватись вже наприкінці ХІХ ст., але повністю оформився лише протягом минулого століття.

По-третє, остаточне оформлення масового типу політичних партій наприкінці ХІХ ст. суттєво вплинуло на розвиток політичних доктрин. Це пов'язано зі значимістю для політичної партії феномену ідеології. Оскільки політичні партії є найголовнішими акторами політичного життя, тому вони активно залучають теоретичні конструкції спрямовані на усвідомлення політичних процесів та явищ політичного життя для обґрунтування власних політичних дій або своєї майбутньої діяльності. Тому розвиток політичних доктрин протягом минулого століття відбувався і продовжує відбуватися у нерозривному зв'язку з практичною діяльністю політичних партій.

По-четверте, проаналізовані в курсі політичні доктрини ми не можемо розглядати як остаточно завершену, стійку конструкцію. Навпаки, вони постійно розвиваються, перманентно оновлюються, змінюються. Головним

чинником, який детермінує цей розвиток, є політична практика, яке не лише верифікує теоретичні концепти, а й безпосередньо висуває перед науковцями нові завдання.

По-п'яте, усі без винятку політичні доктрини ХХ ст. набули інтернаціонального характеру, навіть якщо на початку виникли в межах певної окремої країни. До цього варто додати ще одну, на наш погляд, досить важливу особливість – після Другої світової війни політична наука і відповідно – політична думка/політичні доктрини вийшли за межі Західної Європи і Північної Америки, або за кордони найбільш розвинених економічно та демократичних країн світу. Сьогодні політичні доктрини, хоча і в різній мірі, але наявні/виявляються глобально в різних куточках світу.

Незважаючи на зазначені особливості, навчальний курс «Політичні доктрини ХХ ст.» має вагоме значення - неможливість адекватно проводити політичну практичну діяльність та розуміти її не опираючись на теоретичний і практичний політичний досвід сьогодення, не усвідомлюючи особливостей його еволюції та чинників впливу.

Тематичний план лекційного курсу

<i>Номер теми</i>	<i>Назва теми</i>	<i>Кількість годин</i>
1	Концептуальна логістика розвитку політичних доктрин у ХХ ст.	4
2	Політичні доктрини лібералізму	4
3	Політичні доктрини консерватизму	4
4	Політичні доктрини націоналізму	4
5	Конфесійні суспільно-політичні доктрини	4
6	Політична доктрина фашизму та націонал-соціалізму	4
7	Політичні доктрини комунізму	4
8	Політичні доктрини соціал-демократії та неомарксизм	4
9	Політичні доктрини популізму	4
10	Політичні доктрини фемінізму	4
11	Політичні доктрини екологізму	2
	Разом	42

Тематика семінарських занять

<i>Номер теми</i>	<i>Назва теми</i>	<i>Кількість годин</i>
1	Алгоритм розвитку політичних доктрин у ХХ ст.	2
2	Політичні доктрини лібералізму	2
3	Політичні доктрини лібералізму	2
4	Політичні доктрини консерватизму	2
5	Політичні доктрини фашизму	2
6	Політичні доктрини націонал-соціалізму	2
7	Політичні доктрини націоналізму	2
8	Політичні доктрини соціал-демократії	2
9	Політичні доктрини комунізму	2
10	Релігійні суспільно-політичні доктрини	2
11	Політичні доктрини фемінізму	2
12	Радикальні політичні доктрини	2
	Разом	24

Тема 1

Концептуальна логістика розвитку політичних доктрин у ХХ ст.

Основні підходи щодо класифікації політичних доктрин. Ліво-праве позиціонування політичних доктрин. Д.Істон про чотири етапи в розвитку політичної науки у ХХ ст.: формальний (правовий), традиційний або добіхевіоралістичний, біхевіоралістичний та постбіхевіоралістичний.

Особливості формального, або правового етапу: вимоги опису діючих правових норм, визначення рівнів компетенції окремих політичних інститутів та наявність корекції між вимогами норм і політичною поведінкою. Становлення традиційного етапу, фокусування не лише на формальних інститутах, але і на неформальних. Формування напряму інституціоналізму (старого інституціоналізму). Увага до методів дослідження, роль Чиказької школи.

Зародження «біхевіоризму» в психології та особливості «біхевіоралізму» в політичній науці. Головні твердження біхевіоралізму, критерії щодо оцінки теорії. Значення емпіричних досліджень. Проблема фальсифікації в біхевіоралізмі. Чинники, які сприяли активному поширенню біхевіоралізму на початку 50-х років.

Структурний функціоналізм – аналіз структури суспільства та функцій основних його елементів. Конструкція політики як цілісної системи. Д.Істон про матрицю політичної системи. Подальший розвиток системного підходу в працях Г.Алмонда, Д.Пауелла. Залучення до політичного аналізу країн поза Європою та Північною Америкою. Теорія «модернізації» і проблема моделі переходу від «традиційного» суспільства до «сучасного».

Причини виникнення постбіхевіорального етапу в розвитку політичної науки, його особливість та головні характеристики. Е.Доунс та теорія «раціонального вибору». Проблема вибору та раціональної дії для егоїстичного індивіда. Категорія «актора» і її особливість щодо категорії «суб'єкт». Сутність конструкції «рівновага стратегій». Теорія «неможливості Ерроу» щодо прийняття групових рішень за умов врахування індивідуальних інтересів/переваг. К.Ерроу про умови щодо суспільних рішень, які передбачають врахування переваг громадян. Значення принципу «медіанного виборця» щодо систем прямої та представницької демократії. Проблема стратегічного голосування виборця. Теорія ігор як методика аналізу рішень під час конфліктних ситуацій. Особливість моделей ігор з нульовою та ненульовою сумою. Аналіз кооперативної та некооперативної поведінки за допомогою ігрових моделей: «дилема в'язня», «дилема курчати».

Формування постмодернізму в політичній науці. Р.Інглхарт про систему постматеріальних цінностей, зміну системи цінностей. Умови формування неінституціоналізму, його особливість щодо «старого інституціоналізму».

Розширене трактування поняття політичний інститут. Головні індикатори нового інституціоналізму. Г.Петерс про основні напрями сучасного інституціоналізму.

Тема 2

Політичні доктрини лібералізму

Основні етапи розвитку доктрин лібералізму, особливості періодизації, етапи розвитку у ХХ ст. Універсальні характеристики властиві лібералізму: індивід, свобода, раціональність, справедливість, толерантність та плюралізм, конституціоналізм і демократія.

Формування соціального лібералізму наприкінці ХІХ ст. Чинники, які сприяли його розвитку у першій половині ХХ ст. Соціальні програми уряду Г.Г.Асквіта у Великобританії. Д.Кейнс – головний теоретик державного інтервенціоналізму як теоретичної підстави соціального лібералізму. Програма «Нового курсу» Ф.Д.Рузвельта. Кейнсіанізм/соціальний лібералізм як головна парадигма економічного зростання 50- 60-х років. Додаткові чинники актуалізації активної соціальної політики у післявоєнний час. Головні ознаки держави загального добробуту. Внесок Д.К.Гелбрейта в розвиток соціального лібералізму.

Колоквіум У.Ліпмана як початок концептуального оформлення неолібералізму. Ліберальний реалізм. Австрійська школа – Л.фон Мізес та Ф.фон Хайек. Розгляд проблем суспільної справедливості, економічної свободи та права в забезпеченні можливостей розвитку кожного індивіда. Чиказька школа та М.Фрідман про дихотомію координування людської діяльності. Оцінка ролі вільного ринку як універсального суспільного регулятора. Школа суспільного вибору й економічна теорія політики. Внесок Д.Буханена в розвиток концепції суспільного вибору. Сутність поняття «лібертаризм». Поміркований і радикальний варіанти лібертаризму. Доробок Р.Нозіка та М.Ротбарда.

Конструкція «кінця історії» Ф.Фукуями. Вплив проблем глобалізації на концептуальні положення лібералізму. Нова система викликів для лібералізму на початку ХХІ ст.

Тема 3

Політичні доктрини консерватизму

Формування традиціоналізму та консерватизму у ХІХ ст. Головні концептуальні положення: традиціоналізм, право та порядок, органіцизм, ієрархія і влада та власність. Взаємозв'язок консерватизму та релігії/церкви.

Особливість консерватизму першої половини ХХ ст. Позиція «старих консерваторів»/«вільгельменістів» у Німеччині. Сутність «оновлювального» консерватизму, роль О.Шпенглера. Концепція «консервативної революції» або «третього шляху». Розвиток засад консерватизму Р.Геномом та Ю.Еволюю. Г.Самнер і розвиток положень соціального дарвінізму. Е.Карнега й апологетика багатства.

Два підходи до визначення параметрів неоконсерватизму. Особливість лібертаризму в межах консерватизму. Практична діяльність М.Тетчер та Р.Рейгана. Патерналістський напрям консерватизму, його різновиди – торизм та голлізм. Особливість консерватизму християнських демократів.

Причини формування радикального консерватизму в умовах «холодної війни». Діяльність Д.Р.МакКарті та об'єднання «Джона Берча». Причини формування та сутнісні характеристики руху нових правих у США. Доробок І.Крістола. Особливості руху нових правих у Європі. А.де Бенуа і розвиток радикального неоконсерватизму. Соціальна основа руху нових правих у Європі. Основні напрями трансформації консерватизму на початку ХХІ ст.

Тема 4

Політичні доктрини націоналізму

Сутність поняття націоналізм та еволюція підходів у ХІХ та ХХ ст. Основні етапи розвитку доктрин націоналізму у минулому столітті. Головні концептуальні положення: народ/нація, самовизначення та національна ідентичність. Поняття культурної/етнічної та політичної нації.

Внесок М.Барреса та Ш.Морраса в розвиток доктрин націоналізму. Значення «Чотирнадцяти пунктів» В.Вільсона. Причини й умови формування націоналізму єврейського народу – сіонізму. Творчий доробок Т.Герцля. Перший Сіоністський конгрес, його програма і наступні програми сіонізму. Взаємовідносини політики та релігії в державі Ізраїль.

Особливість афроамериканського націоналізму. М.Р.Деламі та М.Гарві як засновники негритянського націоналізму. Подальший розвиток негритянського націоналізму С.Бріггсом. Програма діяльності організації «Чорні пантери». Вплив творчого доробку Малкольма Літтла (Малкольм Х) на розвиток національної самосвідомості афроамериканців у США. М.Л.Кінг і боротьба проти расової сегрегації ненасильницькими засобами.

Умови формування антиколоніального націоналізму. Внесок Р.Тагора та М.К.Ганді в розвиток індійського націоналізму. Вплив Дю Бойса на формування засад панафриканізму. С.Сенгор і становлення концепції негритюду. Ф.Фанон щодо радикальних методів боротьби за незалежність та утвердження національної самобутності африканських народів. Особливості націоналізму колишніх колоніальних країн.

Характерні ознаки націоналізму етнічних груп після Другої світової війни. Можливості та проблеми реалізації права на самовизначення щодо етнічних груп.

Тема 5

Конфесійні суспільно-політичні доктрини

Трансформація відносин церкви та світської влади у ХІХ ст. Підстави формування суспільних і суспільно-політичних доктрин на рубежі ХІХ – ХХст.

Значення творчого доробку Папи Лева ХІІІ та енцикліки «*Regum novarum*» в становленні офіційної католицької соціальної доктрини. Папа Іван ХХІІІ і процес *aggiornamento*. Другий Ватиканський собор і його рішення. Внесок Папи Івана Павла ІІ в формування сучасної суспільно-політичної доктрини католицизму. Причини формування «теології визволення» в країнах Латинської Америки. Спроба Г.Гутьєрреса поєднати постулати християнства та марксизму-ленінізму. Критика теології визволення офіційними інститутами католицької церкви.

Зміст поняття «іслам» та його особливості стосовно інших світових конфесій. Д. альАфгані та М.Абдо як засновники модерністського напрямку ісламізму. Постать М.К.Ататюрка і його вплив на розвиток світської моделі розвитку держав з ісламським населенням. Поширення модернізаційних процесів Г.А.Насером та шахом М.Р.Пехлеві.

Причини й умови формування ісламського фундаменталізму. Х. аль Банна і окреслення засад фундаменталізму. Організація «Брати мусульмани». Концепція ісламської революції та держави аятоли Р.М.Хомейні. Концептуальні засади програмних документів організації Джамаат аль-Джигад, руху Талібан, Хезболли та Аль-Каїди. Зв'язок ісламського фундаменталізму та тероризму.

Тема 6

Політичні доктрини фашизму та націонал-соціалізму

Особливість поняття «фашизм» та його інтерпретації. Чинники, які спричинили формування фашизму у міжвоєнний період. Головні спільні положення, які відтворюють сутність феномену фашизму: антираціоналізм, націоналізм, боротьба і війна, вождизм та елітаризм, соціалізм. Особливості властиві двом його головним складовим: італійському фашизму та німецькому націонал-соціалізму щодо оцінки ролі та місця держави, корпоративізму, ставлення до модернізації, расизму, традицій, щодо трактування терору як засобу суспільного контролю.

Постать Б.Муссоліні та його вчення про державу, народ. Питання імперії та активізму в італійському фашизмі. Д.Джентіле про тоталітарний характер фашизму, роль і місце вождя у фашизмі. Постать А.Гітлера, праця «Моя боротьба». Трактатування ним держави, соціальної структури, історії. Фюрер принцип і його значення у структуризації держави і режиму. А.Розенберг і його «Міф ХХ століття». Вчення про «вищу расу», партію та вождя. Оцінка націонал-соціалізму на Нюрнберзькому процесі. Причини появи неонацизму, його концептуальні орієнтири.

Тема 7

Політичні доктрини комунізму

Особливості комунізму як революційного напрямку марксизму. Історичні умови та чинники його формування. Основні етапи розвитку доктрин комунізму протягом ХХ ст. Спільні риси різних варіантів комунізму: керівна та спрямовуюча роль комуністичної партії, суспільна власність на засоби виробництва, домінація трудящих класів у суспільстві, планові засади організації та ведення економіки.

Ленінізм і марксизм. Вчення В.І.Леніна про капіталізм/імперіалізм, передумови соціалістичної революції, про пролетарську революцію, авангардну робітничу партію «нового» типу та етапи побудови комунізму. Його бачення перехідного етапу, диктатури пролетаріату та засад пролетарської демократії. Л.Троцький і концепція перманентної революції. Виникнення та значення III Комінтерну. «21 засада/вимога» III Комінтерну. Творчий доробок К.Лібкнехта та Р.Люксембург.

Й.Сталін про можливість побудови соціалізму в одній окремо взятій країні, про головні напрями соціалістичного будівництва в СРСР. Зіставлення теорії і практики побудови соціалізму за часів Й.Сталіна. Оцінка капіталістичного суспільства та перспектив пролетарської революції А.Грамші. Критика догматизму в комуністичному русі та обґрунтування вимог зміни масової свідомості Д.Лукачем.

М.С.Хрущов і його доповідь на ХХ з'їзді КПРС. Оцінка ним сутності комунізму та шляхів його побудови. Суперечність процесів десталінізації в СРСР та соціалістичних країнах. Події 1956 р. в Познані та Будапешті. Особливості соціалістичної моделі в СФРЮ.

Стагнація ортодоксального комунізму за часів Л.Брежнєва. «Празька весна» 1968 р. та доктрина Брежнєва. Концепція розвинутого соціалізму. Формування теоретичної конструкції маоїзму, його головні положення. Революція на Кубі та доктрина геваризму. Феномен єврокомунізму, його головні програмні положення.

Концептуальні положення політики/програми перебудови М.С.Горбачова. Трансформація міжнародного комуністичного руху у 90-х

роках минулого століття. Ден Сяопін і модернізаційні процеси в Китаї. Китайська модель «соціалістичного гармонійного суспільства». Уго Чавес і побудова «соціалізму XXI століття».

Тема 8

Політичні доктрини соціал-демократії та неомарксизм

Спадок марксизму та соціалістичний робітничий рух кінця XIX ст. Основні етапи розвитку політичної доктрини соціал-демократії. Характеристика концептуальних відмінностей між доктриною комунізму і соціал-демократією в першій половині XX ст. Значення Фабіанського руху у виробленні програм, підходів щодо поступового реформування капіталізму та окреслення власного бачення моделі соціалізму. Формування засад сучасної соціал-демократії Е.Бернштейном та К.Каутським. Розвиток положень реформізму в австромарксизмі О.Бауера та М.Адлера.

Історичні та політичні особливості конституювання соціал-демократії після Другої світової війни. Конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу у Франкфурті на Майні, його основні програмні документи, концепція демократичного соціалізму. Творчий доробок У.Беверіджа та Е.Кросленда щодо подальшої трансформації концепції соціалізму. Значення нової програми СДП ФРН, яку прийняли у Бад-Госберзі.

Характеристика нових викликів перед соціал-демократією у 90-х роках минулого століття. Е.Гідденс і його бачення нової соціал-демократії. Сутність концепції «третьої дороги», внесок у її розробку Т.Блера та Г.Шредера. Конструкція «конкурентної або ринкової держави».

Виникнення та діяльність «Франкфуртської школи». Творчий доробок: М.Хоркхаймера, Г.Маркузе та Ю.Хабермаса.

Тема 9

Політичні доктрини популізму

Сутність поняття «популізм». Багатоманітність підходів щодо розуміння сутності феномену «народ» як визначального поняття для усвідомлення сутності «популізму». Значення моральної сфери в конституюванні популізму. Демократія і популізм. Раціональність та ірраціональність в популізмі. Місце і роль загальнонаціонального лідера в популізмі. Чинники які сприяють формуванню популізму.

Історичні особливості виникнення аграрного популізму. Популістичний характер народництва та діяльності Народної партії в США.

Історичний і політичний контекст економічного популізму в країнах Латинської Америки. Сутність апризму, жетулізму та піронізму. Відродження засад популізму в діяльності Уго Чавеса.

Формування правого популізму в 90-ті роки ХХ ст. у країнах Західної Європи. Головні характеристики нових крайньо правих популістичних партій. Сутність популістичної складової в їхній діяльності. Поєднання аграрного, економічного та політичного популізмів у політичній практиці країн Центральної та Східної Європи.

Тема 10

Політичні доктрини фемінізму

Зміст терміна «фемінізм», історія його появи та наступної трансформації. Особливість фемінізму «першої хвилі». Ідеологічне обґрунтування суфражизму на початку ХХ ст. Ліберальний і соціалістичний напрями фемінізму «першої хвилі».

Соціально-економічні та історичні чинники формування фемінізму «другої хвилі». Головні питання в неофемінізмі: поділ на публічну та приватну сфери, патріархат, стать і гендер (культурна стать), рівність і відмінність. Значення творчого доробку Б.Фрідан для розвитку ліберального неофемінізму. Головні завдання ліберального неофемінізму. Сутність і завдання соціалістичного/марксистського неофемінізму. Чинники формування та головні концептуальні положення радикального неофемінізму. Поняття ендрогенії. Діяльність Руху визволення жінок у США. Значення праць К.Міллетт та Ш.Файерстоун в розвитку положень радикального неофемінізму. Формування та головні засади фемінізму лес-бійок. Сутність культурного фемінізму у Франції. Організаційний плюралізм фемінізму «другої хвилі». Особливість розвитку фемінізму в країнах Азії та Африки. Практичні результати фемінізму «другої хвилі».

Вплив Р.Уолкер на формування фемінізму «третьої хвилі». Спільне та особливе в концептуальному плані між фемінізмом «другої» та «третьої» хвиль.

Тема 11

Політичні доктрини екологізму

Сутність понять «екологізм», «зелений/ні» та «енвайроменталізм». Історичні чинники формування екологізму в другій половині ХХ ст. Антиантропоцентричний характер екологізму. Поняття холізму та апокаліпсизму в екологізмі. Сутність «неглибокого» та «глибокого» екологізму.

Е.Ф. «Фріц» Шумахер – теоретик природного середовища. М.Букчін як засновник і теоретик соціального екологізму. Внесок П.Сінгера та Т.Рігена в становлення напряму екологізму спрямованого на захист прав тварин. Діяльність Римського клубу. Значення доповіді «Межі росту».

Стокгольмська конференція ООН з питань навколишнього середовища: її рішення та вплив на суспільно-політичні процеси у світі. Концепція сталого розвитку. Рішення II Конференції ООН щодо питань природного середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро та її рішення. Значення «Кіотського протоколу».

Історичні умови формування руху зелених та утворення партій «зелених». Постматеріалізм як спільна характерна риса європейських зелених. Особливості організаційної структури, внутрішньопартійної демократії та діяльності «зелених» політичних партій. Головні засади діяльності та програмні завдання міжнародної організації Грінпіс.

Орієнтовні плани семінарських занять

Тема 1

Алгоритм розвитку політичних доктрин у ХХ ст.

План

1. Співвідношення понять “доктрина” й “ідеологія”.
2. Теорія раціонального вибору.
3. Неоінституціоналізм.

Доповіді та повідомлення

1. Теорія ігор: основні моделі.
2. Концептуальна трансформація дихотомії понять: «лівий» і «правий».

Основні поняття: політична теорія, політична доктрина, ідеологія, біхевіоралізм, теорія раціонального вибору, теорія ігор, інституціоналізм, неоінституціоналізм, «лівий», «правий», політичний актор.

Література:

1. *Истон Д.* Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 9 – 30.
2. *Грин Д.П., Шапиро И.* Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 295 – 323.
3. *Кармазіна М.* Політичні інститути: питання методології дослідження // Історичний журнал. – 2004. - № 12. – С. 3 – 8.
4. *Кармазіна М., Щербакова О.* “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. – 2006. - № 4. – С.10 – 19.
5. *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки. – Львів, 2008.
6. *Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. Ч.1.: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів/ Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук, Л.Старецька. – Вид.2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997.*
7. *Романюк А.* Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці // Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки. – 2006. Вип. 9. – С.190 – 199.

8. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук. За ред. Б.Кухти. – Вид.2-ге, переробл. і доп. – Львів: Кальварія, 1997.
9. *Цебелис Д.* В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 52. – 83.

Політичні доктрини лібералізму

Заняття 1

1. Ключові засади лібералізму.
2. Соціальний лібералізм: переваги і проблеми.

Доповіді та повідомлення

1. Концепція індивіда в соціальному індивідуалізмі.
2. Концептуальна характеристика «Нового курсу» Ф.Д.Рузвельта.

Основні поняття: лібералізм, соціальний лібералізм, кейнсіанство, індивід, свобода, раціональність, справедливість, толерантність, плюралізм, державний інтервенціоналізм, принцип laissez-faire, суспільство загального добробуту.

Література:

1. *Л. фон Мізес.* Лібералізм у класичній традиції // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.3-18.
2. *Гаск Ф.А.* Принципи ліберального соціального порядку // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.19-33.
3. *Меннінг Д.* Символічна форма лібералізму // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.49 – 63.
4. *Волдрон Д.* Теоретичні засади лібералізму // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.64 – 83.
5. *Фріден М.* Родина лібералізмів : морфологічний аналіз // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.84 – 106.
6. *Кекс Д.* Зasadничі цінності лібералізму // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.107 - 128.
7. *Фріден М.* Соціалізм у лібералізмі : до реалізації соціальної етики // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.688-723.
8. *Л. фон Мізес.* Сутність laissez-faire // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.739 - 741.

9. *Гаєк Ф.А.* Економічна політика і верховенство права // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.742 – 752.
10. *Фрідман М.* Роль уряду у вільному суспільстві // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.753 – 762.
11. *Гелбрейт Дж.* Жизнь в наше время. – М., 1986.
12. *Гелбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. – М., 1969.
13. *Кейнс Дж.* Общая теория занятости, процента и денег . – Петрозаводськ, 1993.

Тема 3

Політичні доктрини лібералізму

Заняття 2

1. Концепція лібералізму Ф.Гаєка.
2. Політичний лібералізм Дж.Роулза.
3. Розподільна справедливість Р.Нозіка.
4. Перспективи подальшого розвитку лібералізму.

Доповіді та повідомлення

1. Творчий внесок у розвиток лібералізму Л. фон Мізеса.
2. Спільне й особливе між соціальним лібералізмом і неолібералізмом.

Основні поняття: неолібералізм, ліберальний реалізм, «Австрійська школа», «Чиказька школа», школа суспільного вибору, лібертаризм, радикальний лібертаризм.

Література :

1. *Гаєк Ф.А.* Цінність свободи // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.491 - 531.
2. *Роулз Дж.* Справедливість як чесність: політична, а не метафізична //Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.779 -801.
3. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.869 – 893.
4. *Фукуяма Ф.* Всесвітня ліберальна революція // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.1033 – 1043.
5. *Гелд Д.* Революції 1989 року і тріумф лібералізму // Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С.1044 -1068.

Політичні доктрини консерватизму

1. Головні засади консерватизму:
 - традиція
 - органічне суспільство
 - ієрархія і влада
 - власність
2. Консерватизм і свобода особи.
3. Нові праві.

Доповіді та повідомлення

1. Концепція «консервативної революції» в консерватизмі першої половини ХХ ст.
2. Характер ідеологічного протистояння в умовах «холодної війни».

Основні поняття: традиціоналізм, консерватизм, право і порядок, органіцизм, ієрархія і влада, власність, «оновлювальний» консерватизм, «консервативна революція», індивідуалістичний консерватизм, лібертаризм, патерналістський (прагматичний) консерватизм, «торизм», «голлізм», християнська демократія, радикальний консерватизм, «холодна війна», неоконсерватизм, рух «нових правих».

Література

1. Керк Р. Основи і принципи консерватизму // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.3-19.
2. Шуттінгер Р. Проблема ідентичності консерватизму // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.20 - 39.
3. Екleshаль Р. «Серцевина консерватизму» // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.40 – 64.
4. Оукиот М. Що означає бути консерватором // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.83 -107.
5. Сейнтсбері Дж. Торізм // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.108 -109.
6. Черчілль В. Консервативні принципи // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.110 -112.
7. Дізраелі Б. Англійська демократія // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.113 -118.

8. *Дізраелі Б.* Демократія торі // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.119.
9. *Дізраелі Б.* Три головних мети партії торі // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.537 -543.
10. *Нісбет Р.* Плюралістичне розуміння суспільства // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.401 - 442.
11. *Шпенглер О.* Пруссачество и социализм / Пер. с нем. Г.Д.Гурвича. М.: Праксин, 2002. (Серия «Идеологии»).
12. *Мартен Ж.* Нація, політичне суспільство, держава // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. - С.457 – 472.

Тема 5

Політична доктрина фашизму

1. Чинники, які передували виникненню фашизму у першій половині ХХст.
2. Головні характеристики фашизму:
 - антираціоналізм
 - боротьба
 - лідерство та елітаризм
 - ультранаціоналізм
3. Фашизм та держава:
 - тоталітаризм
 - корпоративізм

Доповіді та повідомлення

1. Теоретичні попередники італійського фашизму.
2. Сучасний неофашизм в Італії.

Основні поняття: фашизм, неофашизм, тоталітаризм, корпоративізм, антираціоналізм, боротьба, націоналізм.

Література

1. *Муссоліні Б.* Доктрина фашизма (електронний ресурс)
<http://yaytsa.narod.ru/musolini.txt>
2. *Желев Желю.* Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991.
3. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів/ Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук, Л.Старецька. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 214 – 216.

4. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 768 – 813.
5. *Смит Д.* Муссоліні. / Пер. с англ. Л.А.Бабук. – М.: “ИнтерДайджест”, 1995. (“Історія в лицах. Диктатори”).
6. *Вінерман В.* Європейський фашизм / Пер. В.Швед, Р.Дізер. – К.: Дух і Літера, 2008. – 278 с.

Тема 6

Політична доктрина націонал-соціалізму

1. Головні характеристики націонал-соціалізму:
 - антилібералізм
 - антисоціалізм
 - ультранаціоналізм
 - боротьба і війна
 - лідерство й елітаризм
 - расизм
2. Сутність фашистської диктатури.

Доповіді та повідомлення

1. Нюрнберзький процес і його оцінка націонал-соціалізму.
2. Фашистські режими напередодні та під час Другої світової війни.

Основні поняття: націонал-соціалізм, війна, боротьба, расизм, антисемітизм, «фюрер принцип», вождь.

Література

1. *Гитлер А.* Моя боротьба. – Х.: ООО «Свитовид», 2003.
2. *Розенберг А.* Миф ХХ века. Из книги // Кубань. -1993. № 3-4.
3. *Гаджиев К.С.* Тоталитаризм как феномен ХХ века // Вопросы философии.- 1992. № 2.
4. *Галкин А.А.* Германский фашизм. М., -1967; 2-е изд. М., 1989.
5. *История фашизма в Западной Европе // Отв.ред.Г.С.Филатов.- М., 1978.*
6. *Мазер В.* Адольф Гитлер . Пер. с нем. С.Э.Борич. – Мн.: ООО «Попурри», 2000.
7. *Мельников Д., Черная Л.* Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер.- М., 1991.
8. *Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів/ Б.Кухта, А.Романюк,*

- М.Поліщук, Л.Старецька. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 217 – 222.
9. *Рахимир П.Ю.* Происхождение фашизма.- М., 1981.
10. *Самойлов Э.В.* Фюреры: общая теория фашизма.- Обнинск, 1992.
11. *Віперман В.* Європейський фашизм / Пер. В.Швед, Р.Дізер. – К.: Дух і Літера, 2008. – 278 с.
12. Энциклопедия Третьего рейха.- М., 1996.

Тема 7

Політичні доктрини націоналізму

1. Сутність нації. Етнічна та політична нації.
2. Сутність націоналізму. Його різновиди.
3. Особливість сіонізму.

Доповіді та повідомлення

1. Нація і раса.
2. Актуальність націоналізму на початку ХХІ ст.

Основні поняття: націоналізм, народ, нація, самовизначення, національна ідентичність, політична нація, сіонізм, негритюд, національна меншина, шовінізм, космополітизм.

Література:

1. *Ренан Е.* Що таке нація? // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.107-120.
2. *Донцов Д.* Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.188-196.
3. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.292-310.
4. *Крейді Я., Велимський В.* Етнічні та політичні нації в Європі // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.487-490.
5. *Вулф К.* Етнічний націоналізм: аналіз і захист // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.491-502.
6. *Альтер П.* Нація: проблема визначення // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.580-592.
7. *Пламенац Д.* Два типи націоналізму // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.634-648.

8. *Гатчінсон Д.* Культурний і політичний націоналізм // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.654-663.
9. *Грінфелд Л.* Типи націоналізму // Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С.688-703.
10. *Лакер В.* История сионизма / Пер. с англ. А.Блейз, О.Блейз. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000.

Тема 8

Політичні доктрини соціал-демократії

1. Концепція демократичного соціалізму.
2. Історія та сучасний стан Соціалістичного інтернаціоналу.
3. Концепція третього шляху в сучасній соціал-демократії.

Доповіді та повідомлення

1. Шведська модель соціалізму.
2. Другий інтернаціонал: підсумки та уроки діяльності.

Основні поняття: марксизм, соціалізм, демократичний соціалізм, соціал-демократія, постсоціал-демократія, «третій шлях».

Література

1. Актуальные проблемы социал-демократии. - М., 1991.
2. *Задорожнюк Э.Г.* Социал-демократия в Центре Европы. - М., 2000.
3. Западная социал-демократия: идеология и практика. – М., 1998.
4. *Майер Т.* Демократический социализм- социальная демократия. – М., 1993.
5. Основные ценности социальной демократии.- М., 1996.
6. *Перегудов С.П.* Тони Блэр – архитектор нового лейборизма. - М., 1999.
7. *Салмин А.М.* Современная демократия. - М., 1997.
8. *Салычев С.С.* В поисках «третьего пути». Эволюция идеологии социал-демократии в современную эпоху.- М., 1988.
9. Современная социал-демократия. Теория и практика.- М., 1993.
10. Создавая социальную демократию: сто лет социал-демократической рабочей партии Швеции. - М., 2001.
11. Социал-демократия в Европе: на пороге XXI века. – М., 1998.
12. *Ананьева Е.В.* О современных путях реформизма или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании// Полис, 2001, №5.
13. Интернет ресурси:
 1. Википедия: социалистический интернационал.

2. Вікіпедія: соціал-демократія, демократичний соціалізм.
3. www.politobraz.ru/ru/sotsintern-segodnia

Тема 9

Політичні доктрини комунізму

1. Ленінська теорія соціалістичної революції.
2. Ленінське вчення про перехідний етап і теорію диктатури пролетаріату.
3. Основні етапи розвитку соціалістичного/комуністичного суспільства. Характеристика соціалізму та комунізму.

Доповіді та повідомлення

1. Особливості моделей «реального» соціалізму: СРСР та країни «народної демократії».
2. Троцькізм як теорія і рух.

Основні поняття: теорія соціалістичної революції, перехідний період, диктатура пролетаріату, соціалізм як перша фаза, комунізм, ленінізм, троцькізм, сталінізм, маоїзм, «реальний соціалізм», розвинутий соціалізм, доктрина Брежнєва, єврокомунізм.

Література

1. *Ленін В.І.* Крах II Інтернаціоналу // Повн. збір.тв. Т.26. – С.205-209.
2. *Ленін В.І.* Про лозунг Сполучених Штатів Європи // Повн. збір.тв. Т.26. – С.331-335.
3. *Ленін В.І.* Військова програма пролетарської революції // Повн. збір.тв. Т.30. – С.125-136.
4. *Ленін В.І.* Держава і революція // Повн. збір.тв. Т.33.
5. *Ленін В.І.* Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повн. збір.тв. Т.39. – С.255-258.
6. *Ленін В.І.* Про диктатуру пролетаріату // Повн. збір.тв. Т.39. – С.245-248.
7. Програма КПРС. – М., 1961.
8. *Кухта Б.* Нариси з історії європейської політичної думки. – Львів, 2008. – С.411-425.
9. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів/ Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук, Л.Старецька. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 207 – 214.
10. *Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – С. 693 – 767.

11. *Фюре Ф.* Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у ХХ столітті / Пер. В.Каденко. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.

Тема 10

Релігійні суспільно-політичні доктрини

1. Значення енцикліки *Rerum novarum* у виробленні суспільно-політичної доктрини католицизму.
2. Оцінка ІІ Ватиканським Собором місця та ролі Церкви у суспільно-політичних процесах.
3. Вплив Папи Івана Павла ІІ на формування сучасної суспільно-політичної доктрини католицизму.

Доповіді та повідомлення

1. Суспільно-політична доктрина православної церкви.
2. Поняття «державна церква»: сутність, функціональне навантаження.

Основні поняття: суспільно-політична доктрина церкви, теологія визволення.

Література :

1. *Rerum novarum*//www.pseudology.org/Documents/Lio13_enciclika.htm
2. О церкве в современном мире/ Документы ІІ Ватиканського Собора// www.krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt377.html
3. Іван Павло ІІ. Послання Папи Івана Павла ІІ. – Літопис, 2001.
4. Юраш А. Папа Іван Павло ІІ.- Харків: Фоліо, 2005.

Тема 11

Політичні доктрини фемінізму

1. Особливості руху суфражисток у першій половині ХХ ст.
2. Головні концептуальні питання фемінізму «другої хвилі».
3. Сутність та особливості фемінізму «третьої хвилі».

Доповіді та повідомлення

1. Поняття гендера і його вплив на проблематику суспільної рівності.
2. Сексуальні меншини та їхній вплив на політичний процес демократичних країн.

Основні поняття: суфражизм, фемінізм, стать, гендер, маскулінізм, мізогінія, патріархалізм, публічна сфера, приватна сфера, ендрогенія, сексуальна політика.

Література :

1. Хрестоматия феминистических текстов. Переводы / Под ред. Е.Здравомысловой и А.Темкиной
[//www.cisr.ru/files/publ/Xrest_fem_texts.pdf](http://www.cisr.ru/files/publ/Xrest_fem_texts.pdf)
2. Бабенко С.С. Соціологія гендеру: навчально-методичний посібник – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2008 г. - 44 с.
3. Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учебное пособие // под ред. И. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя, 2001 - 708 с. - (Книжная серия «Гендерные исследования»).
4. Мітчелл Д. Психологія і фемінізм: Радикальна переоцінка психоаналізу Фрейда / перекл. з англ. І.Добропас і Т.Шмігер. – Львів: Астролябія, 2004. – С.336 – 393, 436 -451.
5. Попкова Л.Теория и практика современного феминизма:женское движение в США// www.owl.ru/win/books/articles/popkova.htm
6. Теория и история феминизма. Курс лекций. // под ред. И. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. - 387 с.

Тема 12

Радикальні політичні доктрини

1. Сутність політичного екстремізму.
2. Мусульманський фундаменталізм.
3. Політичний радикалізм у країнах Латинської Америки.

Доповіді та повідомлення

1. Міжнародний тероризм: трансформація змісту та форми.
2. Теорія герільї: міф чи програма для дії.

Основні поняття: політичний екстремізм, фундаменталізм, мусульманський фундаменталізм, тероризм, радикальні організації та рухи.

Література :

1. Галеано Э. Вскрытые вены Латинской Америки. – М: Прогресс, 1986.
2. Еспозіто Д. Ісламська загроза. Міф чи реальність?/Переклад з англ. І.Саповського. – Львів: Кальварія, 2004.
3. Каддафи Муаммар. Зеленая книга. – М., 1989.
4. Карлос Маригелла. Бразильская герилья (краткий учебник городского партизана)//<http://www.lib.proza.com.ua/book/1375>

Орієнтовні питання до модульної форми контролю знань студентів

Модуль I

1. Яке місце займають політичні доктрини в системі політичної думки?
2. Які суспільні функції виконують політичні доктрини?
3. У чому виявляються спільні характеристики та особливості між політичною ідеологією та політичною доктриною?
4. Чим зумовлена еволюція поділу політичних доктрин на «ліві» та «праві». Наскільки цей поділ залишився актуальним сьогодні?
5. Яку роль відіграли і продовжують відігравати в розвитку політичної думки право та історія?
6. Які етапи розвитку пройшла політична думка?
7. Поясніть теоретико-методологічне значення теорії систем.
8. В чому полягала сутність біхевіоральної революції в політичній науці?
9. В чому полягало теоретико-методологічне та політичне значення теорії модернізації?
10. Яке місце в розвитку політичної думки належить теорії раціонального вибору?
11. Місце структурного функціоналізму в розвитку політичної думки.
12. Місце постмодернізму в розвитку політичної думки.
13. Визначити спільне й особливе між «старим» і «новим» інституціоналізмом?
14. В чому полягало теоретико-методологічне та політичне значення теорії ігор і розроблених моделей ігор?
15. Як консерватизм трактує особу, свободу особи?
16. У чому виявляється сутність органіцизму в консерватизмі?
17. Як консерватизм трактує суспільство?
18. Чим зумовлено існування авторитарного напрямку в консерватизмі першої половини ХХ ст.?
19. Чи ми можемо вважати авторитарний напрям у німецькому консерватизмі передтечею націонал-соціалізму? Чому?
20. У чому полягала сутність «консервативної революції»?
21. Що спільного і в чому полягала відмінність між авторитарним консерватизмом першої половини ХХ ст. і націонал-соціалізмом у Німеччині?
22. Пояснити місце, роль і сутність традиціоналізму в консерватизмі?
23. Чим зумовлений зв'язок між консерватизмом і релігією?
24. У чому виявляється сутність лібертаризму? Визначте його позиціонування щодо неолібералізму та консерватизму.
25. Що спільного і в чому полягали відмінності між патерналістським консерватизмом і соціальним лібералізмом?
26. Чим був зумовлений антикомунізм консерватизму?
27. Що таке неоконсерватизм?
28. Дайте характеристику Руху нових правих у Європі.

29. Чи ми можемо говорити про кризу консерватизму наприкінці ХХ ст.?
30. У чому полягає сутність феномену націоналізму?
31. Що мають спільного і в чому полягають особливості націоналізмів, які опираються на етнокультурну та політичну моделі нації?
32. Як можна пояснити, що в США, де вперше сформувалась модель політичної нації, отримав розвиток етнокультурний націоналізм афроамериканців?
33. У чому виявляється суть значення національної ідентифікації для націоналізму?
34. Охарактеризувати політичні погляди М.Л.Кінга.
35. Охарактеризувати концептуальні положення індійського націоналізму.
36. Що спільного і в чому полягають особливості націоналізму та націонал-соціалізму?
37. Чому сіонізм як різновид націоналізму продовжив своє існування після створення національної держави Ізраїль?
38. Як співвідносяться націоналізм і демократія?
39. У чому полягає особливість становлення та розвитку націоналізмів у країнах Африки?
40. Як співвідносяться між собою націоналізм і права та свободи особи?
41. Чим зумовлена актуалізація націоналізму в Бельгії, Іспанії, Канаді та Сполученому Королівстві?
42. Яка особливість націоналізму 90-х років ХХ ст.?
43. У чому полягає сутність концепції індивіда в доктринах лібералізму?
44. У чому полягає сутність концепції свободи в доктринах лібералізму?
45. Яка сутність концепції раціоналізму в доктринах лібералізму?
46. У чому полягає сутність концепції толерантності та плюралізму в доктринах лібералізму?
47. Яка сутність концепції кейнсіанізму в доктрині лібералізму?
48. Сутність доктрини соціального лібералізму?
49. Які головні характеристики напрямку «ліберального реалізму»?
50. Які головні характеристики напрямку «Австрійської школи»?
51. Які головні характеристики напрямку «Чиказької школи»?
52. Які головні характеристики напрямку «суспільного вибору»?
53. Які головні характеристики напрямку «лібертаризму»?
54. Які особливості були притаманні розвитку лібералізму у 90-ті роки ХХ сторіччя?
55. Які суспільно-політичні та історичні передумови формування політичної доктрини фашизму та націонал-соціалізму?
56. У чому полягає широке та вузьке розуміння фашизму?
57. У чому виявлявся антираціоналізм політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму?
58. Яку роль відігравав націоналізм у політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?
59. Яку роль відігравала концепція боротьби та війни в політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?

60. Яку роль відігравав вождизм та елітаризм у політичних доктринах фашизму та націонал-соціалізму?
61. Які особливості політичних доктрин фашизму та націонал-соціалізму?
62. Охарактеризувати політичні погляди Б.Муссоліні.
63. Охарактеризувати політичні погляди Дж.Джентіле.
64. Охарактеризувати політичні погляди А.Гітлера.
65. Охарактеризувати політичні погляди А.Розенберга.
66. Дати політичну оцінку націонал-соціалізму.

Модуль II

1. Дати характеристику понять політичної та етнічної нації.
2. Що було характерне для поглядів М. Барреса та Ш. Морраса?
3. Які були причини формування теорії сіонізму наприкінці ХІХ ст.?
4. Яку роль відіграв Т. Герцль у концептуальному та інституційному оформленні сіонізму?
5. Яку роль відіграли М. Р. Деламаї та С. Бріггс у формуванні конструкції негритянського націоналізму?
6. Яку роль відіграв Малкольм Х у формуванні національної свідомості афроамериканців?
7. Яке значення діяльності М.Л. Кінга щодо захисту громадянських прав і свобод.
8. У чому полягала особливість індійського націоналізму?
9. Охарактеризувати концепції панафриканізму та негритюду.
10. Дати характеристику відмінностей між доктринами соціалізму та комунізму, які були властиві першій половині ХХ ст.
11. Охарактеризувати погляди Е.Бернштейна.
12. Охарактеризувати погляди К.Каутського.
13. Охарактеризувати концепцію демократичного соціалізму.
14. Яке значення для розвитку соціал-демократії мав творчий доробок Чарльза Ентоні Кросленда та Бад-Годесбергської програми СДП ФРН?
15. Охарактеризувати погляди Е. Гідденса.
16. Охарактеризувати концепцію «третьої дороги».
17. Охарактеризувати сутність неомарксизму та творчого доробку М. Хоркхаймера.
18. Охарактеризувати творчий доробок Г. Маркізе та Ю. Хабермаса.
19. Охарактеризувати творчий доробок В.І.Леніна.
20. Охарактеризувати творчий доробок Л.Троцького.
21. На яких засадах ґрунтувався ІІІ Комуністичний Інтернаціонал?
22. Яка суть теоретичної та практичної складової сталінізму.
23. Охарактеризувати творчий доробок А.Грамші та Д. Лукача.
24. Охарактеризувати розвиток доктрини комунізму за М.С.Хрущова.
25. Які головні положення єврокомунізму?
26. Розвиток доктрини комунізму за Л.Брежнєва. Доктрина Брежнєва.
27. Які головні положення маоїзму?

28. Яке значення мала творча спадщина Папи Лева XIII для розвитку суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
29. Яке значення мала творча спадщина Папи Яна/Івана XXIII для розвитку суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
30. Яке значення мав Другий Ватиканський собор для розвитку суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
31. Яке значення мала творча спадщина Папи Івана Павла II для розвитку суспільно-політичної доктрини Римо-католицької церкви?
32. Охарактеризувати концептуальні положення теології визволення.
33. Яку роль відіграли Джамаль аль-Дін аль-Афгані та Мухаммед Абдо у формуванні модерністського напрямку ісламізму?
34. Яку роль відіграв Мустафа Кемаль Ататюрк та Гамаль Абдель Насер у формуванні модерністського напрямку ісламізму?
35. Які концептуальні засади властиві поглядам Хасана аль Банни та організації «Брати мусульмани»?
36. Яку роль відіграв аятола Рухолла Мусаві Хомейні у формуванні ісламського фундаменталізму?
37. Охарактеризувати екстремістські фундаменталістські ісламські організації та рухи.
38. Дати концептуальну характеристику фемінізму першої хвилі.
39. Охарактеризувати головні концептуальні положення фемінізму другої хвилі.
40. Які головні концептуальні положення ліберального неофемінізму?
41. Які головні концептуальні положення соціалістичного неофемінізму?
42. Охарактеризувати головні концептуальні положення радикального неофемінізму. Творчий доробок К. Міллет та Ш. Файерстоун.
43. Які головні концептуальні положення лесбійського та культурного неофемінізму?
44. Які головні концептуальні положення фемінізму третьої хвилі?
45. Які головні концептуальні положення популізму?
46. Охарактеризувати головні концептуальні положення апризму, жетулізму та перонізму.
47. Які головні концептуальні положення популізму нових правих партій у країнах Західної Європи?
48. Охарактеризувати головні концептуальні положення популізму у країнах Центральної та Східної Європи.
49. Які головні концептуальні положення екологізму?
50. Охарактеризувати творчий доробок науковців та експертів щодо доктрини екологізму.
51. Яке значення Стокгольмської конференції ООН щодо розвитку екологізму?
52. Охарактеризувати II Конференцію ООН в Ріо-де-Жанейро щодо розвитку екологізму.
53. Який внесок у розвиток екологізму зробили партії зелених?
54. Охарактеризувати міжнародні екологічні організації.

Варіанти тестів до курсу « Політичні доктрини ХХ ст.»

1. **Основними етапами розвитку політичної науки у ХХ ст. були :**

- традиційний,
- інституційний,
- біхевіоралістичний,
- постбіхевіоралістичний
(викреслити відповідь, яка не має відношення)

Ключ - 2

2. **До основних моделей теорії ігор в політичній науці відносяться :**

- «курча»
- «ділема в'язнів»
- «модель страхування»
- «ділема політика»

(викреслити відповідь, яка не має відношення)

Ключ – 4

3. **Основними категоріями теорії ігор в політичній науці виступають :**

- об'єкт;
- актор;
- еквілібріум;
- гра з 0 результатом.

(викреслити відповідь, яка не має відношення)

Ключ – 1

4. **Основними напрямками неолібералізму виступають :**

- Ліберальний реалізм;
- Австрійська школа;
- Мічиганська школа;
- Чикагська школа.

(викреслити відповідь, яка не має відношення)

Ключ – 3

5. **Лібертаризм є складовою частиною якої політичної доктрини:**

- Неоконсерватизму;
- Неолібералізму;
- Неофемінізму;
- Неонархізму.

(виділити одну правильну відповідь)

Ключ – 2

6. **До якого напрямку консерватизму має відношення концепція «консервативної революції»:**

- Оновлювальний консерватизм першої половини ХХ ст.;
- Ліберальний консерватизм;
- Традиціоналістський консерватизм;
- Радикальний консерватизм.

(виділити одну правильну відповідь)

Ключ – 1

7. Хто з названих мислителів не має відношення до представників «оновлювального» консерватизму:

- О. Шпенглер;
 - А.М. Ван ден Брук;
 - Е.Юнг;
 - М.Штірнер.
- (викреслити відповідь, яка не має відношення)

Ключ – 4

8. До якого напрямку консерватизму має відношення рух «нових правих»:

- Оновлювальний консерватизм першої половини ХХ ст.;
- Ліберальний консерватизм;
- Традиціоналістський консерватизм;
- Радикальний консерватизм.

(виділити одну правильну відповідь)

Ключ – 4

9. До якого напрямку консерватизму має відношення концепція англійського торизму:

- Оновлювальний консерватизм першої половини ХХ ст.;
- Ліберальний консерватизм;
- Традиціоналістський консерватизм;
- Радикальний консерватизм.

(виділити одну правильну відповідь)

Ключ – 3

10. До якого напрямку консерватизму мають відношення концептуальні положення Дж.Маккарті (маккартизм):

- Оновлювальний консерватизм першої половини ХХ ст.;
- Ліберальний консерватизм;
- Традиціоналістський консерватизм;
- Радикальний консерватизм.

(виділити одну правильну відповідь)

Ключ – 4

11. Яка із зазначених характеристик не має відношення до політичної доктрини фашизму (слід виділити одну характеристику)

- Анти лібералізм;
- Анти соціалізм;
- Корпоративізм;
- Індивідуалізм.

Ключ – 4

12. Джованні Джентіле був теоретиком якої політичної доктрини:

- Екологізму;
- Націоналізму;
- Расизму;
- Фашизму.

Ключ – 4

13. Хто є автором концептуальної праці націонал-соціалізму «Міф двадцятого сторіччя» :

- М.Борман;
- Г.Геббельс;
- А.Розенберг;
- К.Шміт.

Ключ – 3

14. Хто з нижче перерахованих не відноситься до теоретиків націонал-соціалізму:

- А.Гітлер;
- Б.Муссоліні;
- А.Розенберг;
- К.Шміт.

Ключ – 2.

15. Хто є автором концепції «черепного покажчика» під час класифікації рас (віділити одне прізвище):

- Артур де Гобіно;
- Жорж ваше де Ляпуж;
- Пауль Антон Лагард;
- Хьюстон Стюарт Чемберлен.

Ключ – 2

16. До якої політичної доктрини відноситься теорія і практика апартеїду, яка була властива Південно африканській республіці:

- Націоналізму;
- Неоконсерватизму;
- Расизму;
- Фашизму.

Ключ – 3.

17. До якої політичної доктрини / практики відноситься антисемітизм:

- Ісламізм;
- Неоконсерватизм;
- Расизм;
- Шовінізм.

Ключ – 3.

18. Енцикліка “Regum poarum” і понтифікат якого папи сприяли формуванню модерного обличчя католицької доктрини на рубежі XIX – XX ст.:

- Ян XXIII;
- Леон XIII;
- Пій X;
- Бенедикт XV.

Ключ – 2.

19. Концепція “aggiornamento”, покладена в основу II Ватиканського Собору, була ініційована яким Папою :

- Яном Павлом I;
- Яном Павлом II;
- Яном Павлом XXIII;

- Павлом VI.

Ключ – 3.

20. «Теологія визволення» як теорія і практика, отримала найбільший розвиток в якому географічному регіоні:

- Близький Схід;
- Латинська Америка;
- Центральна Африка;
- Південна Африка.

Ключ – 2.

21. До якого напрямку в політичній доктрині ісламізму відносяться погляди та практика Мустафи Кемалю Ататюрка:

- Арабський соціалізм;
- Модерністський;
- Панісламізм;
- Фундаменталізм.

Ключ – 2.

22. До якого напрямку в політичній доктрині ісламізму відноситься ідеологія організації «Брати мусульмани» :

- Арабський соціалізм;
- Модерністський;
- Панісламізм;
- Фундаменталізм.

Ключ – 4.

23. Яка концепція була покладена в основу Декларації Соціалістичного Інтернаціоналу, створеного у 1951 р. у Франкфуркті на Майні:

- держави загального добробуту;
- демократичного соціалізму;
- соціалізму із людським обличчям;
- етичного соціалізму.

Ключ – 2.

24. Хто із зазначених постатей є теоретиком і одним із засновників соціал-демократичного руху першої половини ХХ ст. (виділити одне прізвище):

- А.Грамші;
- К.Каутський;
- Ф.Міттеран;
- У.Черчіль.

Ключ – 2.

25. Лейбористська партія Сполученого Королівства відноситься до якої родини політичних партій:

- Ліберальних;
- Комуністичних;
- Консервативних;
- Соціалістичних.

Ключ – 4.

26. Теорія «перманентної революції» є складовою частиною якого напрямку політичної доктрини комунізму:

- Ленінізму;
- Маоїзму;
- Сталінізму;
- Троцькізму.

Ключ – 4.

27. Теоретичні погляди А.Грамші вважаються предтечею якого напрямку в політичній доктрині комунізму:

- Сталінізм;
- Реальний соціалізм;
- Народна демократія;
- Євро комунізм.

Ключ – 4.

28. В політичній доктрині маоїзму яка соціальна група вважається провідною революційною силою (виділити одну відповідь):

- Дрібна буржуазія;
- Інтелігенція;
- Робітничий клас;
- Селянство.

Ключ – 4.

29. Хто є автором політичної доктрини сіонізму та ініціатором скликання I світового сіоністського конгресу (дати одну відповідь):

- Теодор Герцль;
- Володимир Жаботинський;
- Голда Меєр;
- Бен Гуріон.

Ключ – 1.

30. Хто автором ідеології «ненасильництва» :

- М.Ганді;
- М.Л.Кінг;
- Р.Тагор;
- Б.Рассел.

Ключ – 1.

31. До якої політичної доктрини слід віднести ідеї панафриканізму:

- Африканського соціалізму;
- Африканського націоналізму;
- Расизму;
- Віталізму.

Ключ – 2.

32. Яка головна вимога була властива доктрині та політичному руху «суффражисток»:

- Боротьба з дискримінацією жінок під час найму на роботу;
- Рівне з чоловіками виборче право;
- Рівні права щодо отримання освіти;
- Забезпечення фактичної рівності жінок і чоловіків.

Ключ – 2.

33. До якого напрямку фемінізму відноситься ідеологія Руху визволення жінок :

- Елітарний фемінізм;
- Ліберальний фемінізм;
- Радикальний фемінізм;
- Соціалістичний фемінізм.

Ключ – 3.

34. Що означає феномен «мізогенізму» в політичній доктрині фемінізму:

- Зневага, ненависть до чоловіків;
- Зневага, ненависть до жінок;
- Обстоювання моногамних шлюбів;
- Обґрунтування вищості жінки над чоловіком.

Ключ – 2

35. Глобалізм, голізм і апокаліпсизм виступають характерними ознаками якої політичної доктрини:

- Екологізму;
- Пацифізму;
- Популізму;
- Футурології.

Ключ – 1.

36. Доповідь Масачусетського технічного університету на замовлення Римського Клубу стала підставою утворення якого суспільно-політичного руху:

- Антиглобалізму;
- Зелених;
- Нових правих;
- Пацифізму.

Ключ – 2.

37. Який різновид людської діяльності досліджується полемологією:

- Проблеми війни;
- Проблеми миру;
- Розв'язання конфліктів;
- Подальший розвиток демократії.

Ключ – 1.

38. Який різновид людської діяльності досліджується іренологією:

- Проблеми війни;
- Проблеми миру;
- Розв'язання конфліктів;
- Подальший розвиток демократії.

Ключ – 2.

39. Колоквіум У. Ліпмана поклав початок розвитку якого напрямку політичних доктрин:

- Демократичного лібералізму;
- Консервативного лібералізму;

- Неоконсерватизму;
- Соціального лібералізму.

Ключ – 2.

40. До якої політичної доктрини відносяться суспільно-політичні напрямки – «жетулізм», «перонізм» та «апризм» :

- Екологізм;
- Популізм;
- Пацифізм;
- Теологія визволення.

Ключ – 2

41. До якої політичної доктрини відносяться наступні положення – дихотомне трактування світу; ідеалізація простого люду і протиставлення еліті; заперечення представницької демократії та пошук «третього шляху»:

- Антиглобалізм;
- Комунізм;
- Популізм;
- Теологія визволення.

Ключ – 3.

42. Жуан Домінго Перон відноситься до представників/ авторів якої політичної доктрини:

- Антиглобалізм;
- Комунізм;
- Популізм;
- Теологія визволення.

Ключ – 3.

43. «Біхевіоралістична революція» в політичній науці почалася в :

- 30-х рр. XX ст.;
- 40-х рр. XX ст.;
- 50-х рр. XX ст.;
- 60-х рр. XX ст.

Ключ – 3

44. «Христос з карабіном» є символом якої політичної доктрини та руху:

- Анархізму;
- Пацифізму;
- Теології визволення;
- Троцькізму.

Ключ – 3.

45. «Троянда в руці» є символом якого політичного руху XX ст.:

- Екологізму;
- Міжнародного комуністичного;
- Пацифізму;
- Соціал-демократії;

Ключ – 4.

46. Теорія «залежності» є своєрідною теоретико-політичною відповіддю на формулювання та реалізацію якої теорії:

- Біхевіоралізму;
- Модернізації;
- Раціонального вибору;
- Структуралізму.

Ключ – 2.

47. Який із зазначених нижче авторів не відноситься до представників структурного функціоналізму:

- Дюркгейм Е.
- Мертон Р.
- Парсонс Т.
- Тоффлер Е.

Ключ – 4.

48. Хто із нижчезазначених авторів не має відношення до розвитку політичної доктрини анархізму:

- Бакунін М.
- Кропоткін П.
- Маркузе Г.
- Ж.Сорель.

Ключ – 3.

49. IV Інтернаціонал є міжнародним об'єднанням :

- Анархістів;
- Комуністів;
- Соціал-демократів;
- Троцькістів.

Ключ – 4

50. До представників якої теорії відноситься відомий громадський діяч США – Мартін Лютер Кінг:

- Африканського націоналізму;
- Неокомунізму;
- Пацифізму;
- Теорії ненасильництва.

Ключ – 4.

Література

1. Актуальные проблемы социал-демократии. – М., 1991.
2. Алексеева Т.А. Современные политические теории. – М., 2000.
3. Ананьева Е.В. О современных путях реформизма или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании// Полис, 2001, №5.
4. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. – К., 2004.
5. Бабенко С.С. Соціологія гендеру: навчально-методичний посібник – ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008 г. – 44 с.
6. Бойцова О.Ю. Основные теоретико-методологические подходы в политической мысли XX века. – М., 2001.
7. Введение в гендерные исследования. Часть 1. Учебное пособие // под ред. И. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ; СПб: Алетейя. – 2001 – 708 с. - (Книжная серия «Гендерные исследования»).
8. Віперман В. Європейський фашизм / Пер. В.Швед, Р.Дізер. – К.: Дух і Літера, 2008. – 278 с.
9. Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. в 2-х кн.. – К., 1989.
10. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. –1992. № 2.
11. Галеано Э. Вскрытые вены Латинской Америки. – М: Прогресс, 1986.
12. Галкин А.А. Германский фашизм. М., – 1967; 2-е изд. М., 1989.
13. Гелбрейт Дж. Жизнь в наше время. – М., 1986.
14. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М., 1969.
15. Гитлер А. Моя борьба. – Х.: ООО «Свитовид», 2003. – 704 с.
16. Грамши А. Избранные произведения. – М., 1980.
17. Грин Д.П., Шапиро И. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 295 – 323.
18. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм / Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. = 300 с.
19. Ден Сяопин. Основные вопросы современного Китая. – М., 1983.
20. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
21. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 9 – 30.
22. Енциклопедія політичної думки/ Переклад з англ. за ред. Н.Лісюк. – К.: Дух і Літера. – 2000. – 467 с.
23. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора; Пер. з англ. В.Шовкун; Наук. ред. пер. О.Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
24. Еспозіто Д. Ісламська загроза. Міф чи реальність?/Переклад з англ. І.Саповського. – Львів: Кальварія, 2004.

25. Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991.
26. Задорожнюк Э.Г. Социал-демократия в Центре Европы. - М., 2000.
27. Западная социал-демократия: идеология и практика. – М., 1998.
28. Иван Павло П. Послання Папи Івана Павла П. – Літопис, 2001.
29. Каддафи Муаммар. Зеленая книга. – М., 1989.
30. Кармазіна М. Політичні інститути: питання методології дослідження // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 3 – 8.
31. Кармазіна М., Щербакова О. “Інститут” та “інституція”: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. – 2006. - № 4. – С.10 – 19.
32. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег . – Петрозаводськ, 1993.
33. Клаус фон Байме. Політичні теорії сучасності / Пер. з нім. М.Култаєвої та М.Бойченка. – К.: Стилос, 2008. – 396 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека)
34. Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998.
35. Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки. – Львів, 2008.
36. Лакер В. История сионизма / Пер. с англ.. А.Блейз, О.Блейз. – М.: КРОН-ПРЕСС, 2000.
37. Ленін В.І. Крах II Інтернаціоналу // Повн. збір.тв. Т.26. – С.205-209.
38. Ленін В.І. Про лозунг Сполучених Штатів Європи // Повн. збір.тв. Т.26. – С.331-335.
39. Ленін В.І. Військова програма пролетарської революції // Повн. збір.тв. Т.30. – С.125-136.
40. Ленін В.І. Держава і революція // Повн. збір.тв. Т.33.
41. Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повн. збір.тв. Т.39. – С.255-258.
42. Ленін В.І. Про диктатуру пролетаріату // Повн. збір.тв. Т.39. – С.245-248.
43. Лібералізм : Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002.
44. Мазер В. Адольф Гітлер . Пер. с нем. С.Э.Борич. – Мн.: ООО «Попурри», 2000.
45. Майер Т. Демократический социализм- социальная демократия. – М., 1993.
46. Маркізе Г. Одномерный человек. – М., 1994.
47. Мітчелл Д. Психологія і фемінізм: Радикальна переоцінка психоаналізу Фрейда / перекл. з англ. І.Добропас і Т.Шмігер. – Львів: Астролябія, 2004.
48. Націоналізм: Антологія/ Упоряд. О.проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000.
49. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М., 1999.

50. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б.Кухти. – Ч.1: З історії політичної думки: від стародавності до наших днів/ Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук, Л.Старецька. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Кальварія, 1997.
51. Основные ценности социальной демократии. - М., 1996.
52. Перегудов С.П. Тони Блэр – архитектор нового лейборизма. - М., 1999.
53. Политическая наука в Западной Европе / Под ред. Ханса-Дитера Клингемана; пер. с англ. М.Гурвица, А.Демчука и др.; под ред. Е.Б.Шестопал. – М.: Аспект-Пресс, 2009. – 487 с.
54. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни / За ред. Б.Кухти. – Л.: Кальварія, 2003. – 498 с.
55. Програма КПРС. – М., 1961.
56. Рассел Б. Історія західної філософії. – К., Основи, 1995.
57. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці // Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки. – 2006. Вип. 9. – С.190 – 199.
58. Салмин А.М. Современная демократия. – М., 1997.
59. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ.. – К.: Основи, 1997.
60. Смит Д. Муссолини. / Пер. с англ. Л.А.Бабук. – М.: “ИнтерДайджест”, 1995. (“История в лицах. Диктаторы”).
61. Социал-демократия в Европе: на пороге XXI века. – М., 1998.
62. Сталин Й.В. Вопросы ленинизма. – М., 1947.
63. Теория и история феминизма. Курс лекций. // под ред. И. Жеребкиной - Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. - 387 с.
64. Троцкий Л. К истории русской революции. – М., 1990.
65. Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті / Пер. В.Каденко. – К.: Дух і Літера, 2007. – 810 с.
66. Романюк А. Політична доктрина націоналізму// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Філософія. Вип. 11. – Ужгород: Вид-во Ужгородського національного ун-ту “Говерла”. 2009. – С.261-268.
67. Романюк А. Християнсько-демократичні партії країн Західної Європи як різновид консервативних партій // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Філософія. Вип. 9. – Ужгород: Вид-во Ужгородського національного ун-ту “Говерла”. 2008. – С.150-154.
68. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б.Кухта, А.Романюк, М.Поліщук. З ред. Б.Кухти. – Вид.2-ге, переробю і доп. – Львів: Кальварія, 1997.
69. Цебелис Д. В защиту теории рационального выбора // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. – М., 1997. – С. 52. – 83.
70. Эвола Ю. Языческий империализм. – М.: Арктогея, 1994.
71. Юраш А. Папа Іван Павло II. – Харків: Фоліо, 2005.
72. A Companion to Contemporary Political Philosophy/ Ed. by Robert E. Goodin & Philip Pettit. – Oxford, 1995.

73. Calhoun C. Nationalism (2nd edition). – Buckingham, Open University Press. – 2002 – 164 p.
74. Heywood A. Political Ideologies. An Introduction (3rd edition) – Palgrave Macmillan. – 2003. – 353 p.
75. Encyklopedia Politologii / Pod red. prof. M. Żmigorzdzkiego. T.4: Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata. – Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000. – 396 s.
76. Macridis R.C. Contemporary Political Ideologies. Movements and Regimes (5th edition). – HarperCollins Publishers. – 1992. – 321 p.
77. Miner B. The Concise Conservative Encyclopedia. 200 of the Most Important Ideas, Individuals, Incitements and Institutions That Have Shaped the Movement. – Free Press Paperbacks, 1996. – 318 p.
78. Robertson D. The Routledge Dictionary of Politics. Third edition. – Routledge, London/ New York, 2004.
79. Tokarczyk R. Współczesne doktryny polityczne. Wydanie VIII. – Kantor Wydawniczy Zakamycze, 1998. – 582 s.

Интернет ресурси:

1. Карлос Маригелла. Бразильская герилья (краткий учебник городского партизана) // <http://www.lib.proza.com.ua/book/1375>
2. Муссолини Б. Доктрина фашизма (электронный ресурс) <http://yaytsa.narod.ru/musolini.txt>
3. О церкви в современном мире/ Документы II Ватиканского Собора // www.krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt377.html
4. Попкова Л. Теория и практика современного феминизма: женское движение в США // www.owl.ru/win/books/articles/popkova.htm
5. Rerum novarum // www.pseudology.org/Documents/Lio13_enciclika.htm
6. Хрестоматия феминистических текстов. Переводы. Под ред. Е. Здравомысловой и А. Темкиной // www.cisr.ru/files/publ/Xrest_fem_texts.pdf
7. Электронная еврейская энциклопедия // <http://www.eleven.co.il>

Іменний покажчик

Абдо М.
Адлер М.
Адорно Т.
Аль Афгані
Андропов Ю.В.
Арістотель
Асквіт Г.Г.
Ататюрк М.
Аткінсон Ті Грейс
Багер О.
Бакунін М.
Банна Хасан аль
Баркер Е.
Баррес М.
Барруел А.
Бибель А.
Белл Д.
Беверідж У.
Бенуа А. де
Бернштейн Е.
Бетц Х.Г.
Бірнбаум Н.
Блер Т.
Бовін А.
Борман М.
Бріггс С.
Брежнев Л.
Брук А. Ван ден
Брунтланд Г.Х.
Брюс Д.
Бугіба Х.
Букчін М.
Буханен Дж.
Бухарі М.
Вагнер Р.
Варгас Ж.
Вебб Б.
Вебб С.
Верба С.
Вільсон В.
Вільсон Г.
Гайдер Й.
Ганді М.К.

Гарві М.
Геккель Е.
Гелбрейт Д.К.
Гелнер Е.
Генон Р.
Геринг Дж.
Герцен А.
Герцль Т.
Гідденс Е.
Гітлер А.
Глезер Н.
Горбачов М.С.
Грамі А.
Дарвін Ч.
Девіс Е.
Де ламі М.
Ден Сяопін
Джентіле Дж.
Джонсон Л.
Доунс Е.
Дубчек О.
Дю Бойс
Евола Ю.
Енгельс Ф.
Еріх П.
Ерроу К.
Еспозіто Д.
Етлі К.
Жириновський В.
Зінов'єв Г.
Іван XXIII
Іван Павло II
Ігназі П.
Ілліч І.
Інглехарт Р.
Істон Д.
Каменев Л.
Кант І.
Карнегі Е.
Каррадіні Е.
Каррільо С.
Карсон Р.
Каутський К.
Кейнс Дж.
Кеннеді Дж.

Кінг М.Л.
Кіров С.М.
Кнайт А.
Колон тай О.
Конован М.
Конт О.
Косигін О.
Коул О.
Коул Т.
Кріс тол І.
Кропоткін П.
Крос ленд Ч.
Лавок Дж.
Лавров П.
Лапаламбара Д.
Ласкі Г.
Ла Тор ре В. де
Ле Бон Г.
Лев XIII
Ленін В.І.
Ле Пен
Лейпхарт А.
Лепер А.
Лероукс П.
Лібкнехт К.
Лінкольн А.
Ліпман У.
Локк Д.
Лукашенко О.
Лукач Д.
Люксембург Р.
Макдональдс Р.
Макіавеллі М.
Малкольм Х
Малтус Т.Р.
Мак Карті Дж.
Мао Цзедун
Маркс К.
Маркузе Г.
Марч Дж.
Мейніке Ф.
Менсбрідж Дж.
Меріно Т.Г.
Мечі яр В.
Мізес Л. фон

Міллер К.
Міхельс Р.
Ионтеск'є Ш.
Моррас Ш.
Мубарак М.Х.
Мумінун М.О. аль
Муссоліні Б.
Насер Г.А.
Несс А.
Ніцше Ф.
Нкрума К.
Нозі Р.
Нольт Е.
Окін С.
Оксен Й.
Оуен Р.
Каретто В.
Пай Л.
Парсон Т.
Перрон Х.
Петерс Г.
Печчеї А.
Пехлеві М.Р.
Пій XI
Пій XII
Платон
Плеханов Г.
Погорельська С.
Рассел Б.
Ратцінгер Й.
Ріда М.Р.
Рейган Р.
Ріан А.
Риков А.
Розенберг А.
Ролкер Р.
Рот бард М.
Рузвельт Ф.Д.
Садат А.
Салазар А.
Самнер В.
Сандерс Д.
Саркозі Н.
Сен Сімон А.
Сенгор Л.С.

Сінгер П.
Сметс Я.
Сорель Ж.
Сталін Й.
Тагор Р.
Тетчер М.
Ткачов П.
Торгіян Й.
Троцький Л.
Уелч Р.
Усама бін Ладен
Файерстоун Ш.
Фанон Ф.
Фарга М. аль
Флуд М.
Фокс В.
Франко Б.Ф.
Фрідан Б.
Фрі ден М.
Фрідман М.
Фрідріх К.
Фуку яма Ф.
Хабермас Ю.
Хайек Ф. фон
Хелд Д.
Хомейні аятола
Хоркхаймер М.
Хрущов М.С.
Цеткін К.
Чавес Уго
Че Гевара
Чернишевський М.
Шарль де Голль
Шатобріан Р.
Шашіль В.
Шоу Б.
Шпенглер О.
Шредер Г.
Штраус Л.
Шумахер Е.

ЗМІСТ

Вступ

Концептуальна логістика розвитку політичних доктрин у ХХ столітті

Політичні доктрини лібералізму

Політичні доктрини консерватизму

Політичні доктрини націоналізму

Конфесійні суспільно-політичні доктрини

Політична доктрина фашизму та націонал-соціалізму

Політичні доктрини комунізму

Політичні доктрини соціал-демократії та неомарксизм

Політичні доктрини популізму

Політичні доктрини фемінізму

Політичні доктрини екологізму

Висновки

Програма курсу

Орієнтовний план семінарських занять

Орієнтовні питання для модульної форми контролю

Орієнтовні тести для контролю знань студентів

Список рекомендованої літератури

Іменний покажчик